

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ - ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Σ' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

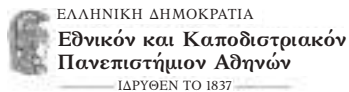
ΑΘΗΝΑ 2022

Σ' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

*Αφιερώνεται
στη μνήμη των θυμάτων της Covid 19*

ΧΟΡΗΓΟΙ

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ – ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΓΑΥΦΑΔΟΣ

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΗΛΕΙΑΣ

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ Ν. ΙΩΝΙΑΣ

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΨΥΧΙΚΟΥ

ΑΙΓΕΑΣ ΑΜΚΕ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΦΕΛΟΥΣ ΕΡΓΟΥ

ISBN 978-618-84068-8-9

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ – ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Σ' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Επιμέλεια:

Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου
Σταύρος Μαμαλούκος

ΑΘΗΝΑ 2022

ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ.κ. Ιερώνυμος Β΄
Ομότιμος Καθηγητής κ. Εμμανουήλ Κωνσταντινίδης
Ομότιμος Καθηγητής κ. Ευθύμιος Τσιγαρίδας
Ομότιμη Καθηγήτρια κ. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου

Καθηγήτρια, Πρόεδρος Τμήματος Θεολογίας
Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ

Γεώργιος Κόρδης

τ. Επίκ. Καθηγητής Τμήματος Θεολογίας Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ

Σταύρος Μαμαλούκος

Αναπλ. Καθηγητής Τμήματος Αρχιτεκτόνων-Μηχανικών
Πανεπιστημίου Πατρών

Δημήτριος Παυλόπουλος

Καθηγητής του Τμήματος
Ιστορίας και Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής ΕΚΠΑ

Ιωάννης Φριλίγκος

Δρ Θεολογίας

Γραμματειακή υποστήριξη:

π. Μιχαήλ Σταθάκης

Μαρία Βάββα

Μιχαήλ Αφενταγάκης

Τεχνική υποστήριξη:

Δημήτριος Αλεξόπουλος

(demetriosal@uoa.gr)

Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ Β΄

Αριθ. πρωτ./Π/ΕΞ/ 5446

2020

Εν Αθήναις τη 28η Σεπτεμβρίου 2020

**ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ
ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ
ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ κ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ Β΄
ΓΙΑ ΤΟ ΣΤ΄ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ**

Χαιρετίζω την έναρξη των εργασιών του Στ' Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης, το οποίο τελεί υπό την αιγίδα της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος και διοργανώνεται από το Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, με τη συνεργασία του Τμήματος Αρχιτεκτόνων - Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών και ειδικών επιστημόνων - μελών ΔΕΠ άλλων Πανεπιστημιακών Τμημάτων και διεξάγεται διαδικτυακά.

Το θέμα της εκκλησιαστικής τέχνης φέρει εντός του τα μεγάλα ερωτήματα - εικαστικά και θεολογικά - που θέτει ο διάλογος μίας πλουσίας παράδοσης, μιάς πλήρους και ολοκληρωμένης τέχνης, με τις προκλήσεις του σήμερα. Η μελέτη εξ άλλου της Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης αυτής καθ' εαυτήν και η ανάδειξη των χαρακτηριστικών της, των ιστορικών και καλλιτεχνικών συντεταγμένων της, απαιτεί κοπιακή εργασία και μεγάλη αφοσίωση. Οι τομείς της Ναοδομίας, της Ζωγραφικής, της Γλυπτικής - Μικροτεχνίας, καθώς και των Αρχαικών και Επιγραφικών Μαρτυριών, οι καταγραφές και η συντήρηση επίσης, αναζητούν τους εργάτες τους και δικαίως αποτελούν τον κορμό της θεματικής του Συμποσίου.

Είναι προφανές ότι το θέμα είναι πολύπτυχο και οι ειδικοί ερευνητές επιβαρύνονται με την προσπάθεια εμβάθυνσης σ' αυτή τη γνώση και μετάδοσης της σε όλους εμάς. Είναι δε επίσης αυτονόητο το ενδιαφέρον της Εκκλησίας μας γιά αυτή τη γνώση.

Εύχομαι ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός να εύλογήσει πλουσίως τις εργασίες του Συμποσίου.

Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ι. Αθηνών Ιερόν Β'

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

*του Πρύτανη του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Καθηγητή κ. Μελέτιου-Αθανάσιου Δημόπουλου*

Το Έκτο Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης ανήκει στη σειρά των Επιστημονικών Συμποσίων που διοργανώνει το Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχιτεκτόνων-Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών και μέλη ΔΕΠ άλλων Πανεπιστημιακών Τμημάτων. Στόχος των Συμποσίων είναι η μελέτη και ανάδειξη των μνημείων της νεοελληνικής εκκλησιαστικής τέχνης αλλά και ο προβληματισμός και ο διάλογος για την πορεία της σημερινής εκκλησιαστικής τέχνης, τη σχέση της με την παράδοση και τη σύγχρονη καλλιτεχνική δημιουργία.

Στο Πρόγραμμα του Συμποσίου, το οποίο φέτος έχει περισσότερο διεθνή χαρακτήρα, περιλαμβάνονται πρωτότυπες και πολύ ενδιαφέρουσες ανακοινώσεις από Έλληνες και ξένους ερευνητές για διάφορους τομείς της νεοελληνικής ναοδομίας και εκκλησιαστικής τέχνης του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Αφορούν όχι μόνο τον σημερινό ελλαδικό αλλά και τον ευρύτερο βαλκανικό και μικρασιατικό χώρο, όπου έδρασαν, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, ακμαίες ελληνικές κοινότητες.

Το Πανεπιστήμιό μας, χώρος εκπαίδευσης, έρευνας, καινοτομίας και επιστημονικού διαλόγου, στηρίζει κάθε θεσμό ή εκδήλωση που προάγει την διεπιστημονική και διαπανεπιστημιακή έρευνα και εκπαιδευτική διαδικασία, τόσο σε εθνικό όσο και διεθνές επίπεδο. Γι' αυτό και με μεγάλη χαρά χαιρετίζουμε το Έκτο Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Τέχνης και αναμένουμε τους ερευνητικούς καρπούς των εργασιών του.

Θα ήθελα να συγχαρώ όλους τους συνέδρους - ομιλητές που συμμετέχουν με τις επιστημονικές ανακοινώσεις τους στο Συμπόσιο, που δυστυχώς, λόγω της συγκυρίας που όλοι μας βιώνουμε, θα διεξαχθεί διαδικτυακά. Συγχαίρω επίσης το Τμήμα Θεολογίας για τη σημαντική αυτή πρωτοβουλία του και όλα τα μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής για το κουράγιο τους να οργανώσουν, κάτω από τις δύσκολες συνθήκες της πανδημίας, και αυτό το Συμπόσιο.

Σας εύχομαι καλή επιτυχία!

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

*του Κοσμήτορος της Θεολογικής Σχολής
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
κ. Χρήστου Καραγιάννη*

Κα Ιωάννα Στουφή Πουλημένου, Πρόεδρε του Τμήματος Θεολογίας
Σεβαστοί πατέρες
Αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι
Αγαπητές και αγαπητοί φοιτητές

Η Κοσμητεία της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών χαιρετίζει με ιδιαίτερη χαρά την έναρξη των εργασιών του 5^{ου} Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης, που διοργανώνει, το Τμήμα Θεολογίας με τη συνεργασία του Τμήματος Αρχιτεκτόνων - Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών και ειδικών επιστημόνων - Καθηγητών.

Σε μία δύσκολη για όλους μας περίοδο λόγω της πανδημίας η πρωτοβουλία των διοργανωτών του Συμποσίου είναι εξόχως δυναμική, καθώς αποδεικνύει ότι η έρευνα δεν διακόπτεται αλλά συνεχίζει να υπηρετεί το πνεύμα και τη γνώση.

Το έκτο κατά σειρά συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης συνιστά πλέον θεσμό στα ακαδημαϊκά δρώμενα του ΕΚΠΑ και ως εκ τούτου η συνέπεια αυτή, που με πίστη και αυταπάρνηση εκδηλώνεται εκ μέρους των διοργανωτών και των συμμετεχόντων εισηγητών, οφείλει να τυγχάνει της δέουσας επισήμανσης και επιβράβευσης.

Η θρησκευτική Τέχνη όπως αυτή αποτυπώνεται με γλαφυρό και αποκαλυπτικό τρόπο σε βιβλικά και εξωβιβλικά κείμενα συνιστά καλλιτεχνική έκφραση ενός πνευματικού κόσμου. Είναι η απόπειρα εκ μέρους του ανθρώπου να συναντήσει το Θεό και να τον δοξολογήσει. Η προσπάθεια αυτή, στη μακραίωνη πορεία του Χριστιανισμού, βρήκε διεξόδους μέσα από την αρχιτεκτονική και τη ναοδομία, τη ζωγραφική και την αγιογραφία, τη γλυπτική και την κεντητική.

Στους νεώτερους χρόνους μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους η εκ-

κκλησιαστική τέχνη ανέδειξε σημαντικά έργα σπουδαίων δημιουργών. Η μελέτη και η έρευνα των έργων αυτών θα φωτίσουν νέες πτυχές της εκκλησιαστικής τέχνης και θα δώσουν το έναυσμα για περαιτέρω καλλιέργεια της επιστημονικής γνώσης.

Συγχαίροντας από καρδιάς τους εμπνευστές, τους διοργανωτές και τους συμμετέχοντες στο 5' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης, οι οποίοι για άλλη μία φορά αποδεικνύουν την ικανότητα της Θεολογίας να διαλέγεται διεπιστημονικά αναμένουμε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τα πορίσματα που θα προκύψουν από τις εισηγήσεις τόσων σπουδαίων και καταξιωμένων εισηγητών.

Σας ευχαριστώ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

*Της Προέδρου του Τμήματος Θεολογίας
της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών
Καθηγήτριας κ. Ιωάννας Στουφή-Πουλημένου*

Αξιότιμε κ. Πρύτανη του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών,
Πανοσιολογιώτατε Εκπρόσωπε του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου
Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ.κ. Ιερωνύμου
και της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος,
Αξιότιμε κ. Κοσμήτορα της Θεολογικής
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών,
Αξιότιμε κ. Πρόεδρε του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
του Πανεπιστημίου Πατρών,
Αξιότιμε κ. Πρόεδρε του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας
της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
Αθηνών,
Κυρίες και Κύριοι Σύεδροι από την Ελλάδα και το εξωτερικό,

Με ιδιαίτερη συγκίνηση χαιρετίζω, με την ιδιότητά μου της Προέδρου του
Τμήματος Θεολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθη-
νών, την έναρξη του 5^{ου} Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνικής Εκκλησια-
στικής Τέχνης.

Όταν πριν από δώδεκα χρόνια, το 2008, διοργανώθηκε από το Τμήμα Θεο-
λογίας και πραγματοποιήθηκε στο κτήριο της Θεολογικής Σχολής το Α' Συ-
μπόσιο, κανείς μας δεν πίστευε ότι θα ακολουθούσαν άλλα πέντε: το Β' στο Βυ-
ζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο το 2010, το Γ' επίσης στο Βυζαντινό και Χρι-
στιανικό Μουσείο το 2013, το Δ' στο κτήριο της Θεολογικής Σχολής το 2015,
το Ε' στο Πολεμικό Μουσείο το 2017.

Το 5^ο Συμπόσιο είχε προγραμματισθεί να διεξαχθεί στο Βυζαντινό και Χρι-
στιανικό Μουσείο τον Μάρτιο του 2020. Δυστυχώς όμως η πανδημία που μα-
στίζει την ανθρωπότητα δεν μας επέτρεψε την πραγματοποίησή του. Θα ήθελα
και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την Διευθύντρια του Βυζαντι-

νού και Χριστιανικού Μουσείου κ. Αικατερίνη Δελλαπόρτα και τον Προϊστάμενο του Τμήματος Εκθέσεων, Επικοινωνίας και Εκπαίδευσης πρωτοπρ. κ. Περίανδρο Επιτροπάκη για την άμεση ανταπόκρισή τους και την άριστη συνεργασία μας στον προγραμματισμό του Συμποσίου.

Παρά τις δύσκολες και πρωτόγνωρες συνθήκες της πανδημίας που όλοι μας βιώνουμε, το Τμήμα Θεολογίας και η Οργανωτική Επιτροπή αποφάσισαν το 5' Συμπόσιο να διεξαχθεί διαδικτυακά, επειδή πιστεύουμε ότι η έρευνα και ο επιστημονικός διάλογος, παρά τις δυσκολίες, δεν πρέπει να ανακόπτονται.

Το Τμήμα Θεολογίας, με πλήρη συναίσθηση ότι η εκκλησιαστική τέχνη εκφράζει και παράλληλα θεραπεύει τη θεολογία και τη λατρεία της Εκκλησίας, συμπεριέλαβε τα Συμπόσια Νεοελληνικής Τέχνης στις επιστημονικές εκδηλώσεις του.

Ως Πρόεδρος του Τμήματος εκφράζω τις ευχαριστίες μου προς το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών και τους συναδέλφους και των άλλων πανεπιστημιακών Τμημάτων για την πολυετή και επιστημονικά καρποφόρα συνεργασία μας. Θα ήθελα να ευχαριστήσω επίσης όλες και όλους τις αγαπητές και αγαπητούς συνέδρους, που με τις επιστημονικές ανακοινώσεις τους εμπλουτίζουν το Πρόγραμμα του Συμποσίου. Ιδιαίτερα να ευχαριστήσω τους φίλους μας συναδέλφους από το εξωτερικό που με τόσο επιστημονικό ενδιαφέρον και αγάπη περιβάλλουν τα μνημεία της νεοελληνικής εκκλησιαστικής τέχνης στις πατρίδες τους.

Εύχομαι καλή επιτυχία στις εργασίες του Συμποσίου!

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

του Αναπληρωτή Προέδρου του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
του Πανεπιστημίου Πατρών
Καθηγητή κ. Πέτρου Κουφόπουλου

Σεβαστοί Πατέρες, αγαπητοί συνάδελφοι και φοιτητές,

Εκ μέρους του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών έχω την τιμή να χαιρετίσω την έναρξη των εργασιών του έκτου σε σειρά Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης. Πρόκειται πλέον για έναν θεσμό, που έχει δώσει βήμα για την προβολή της έρευνας στον τομέα αυτό, που ξεχωρίζει όχι μόνο για την πνευματική σημασία του περιεχομένου του, αλλά και γιατί είναι μια από τις σημαντικότερες δημόσιες λειτουργικές τέχνες στην Ελλάδα.

Η τακτική συμμετοχή του Τμήματος μας στη συνδιοργάνωση των συνεδρίων, μαζί με συναδέλφους και άλλων Πανεπιστημιακών Τμημάτων, εκφράζει την αναγνώριση εκ μέρους μας της μεγάλης αξίας, της πολυμέρειας, και της ποιότητας της Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης. Αυτήν, ως μελετητές και παραγωγοί της αρχιτεκτονικής υπηρετούμε και εργαζόμαστε με όλες τις δυνατότητες που διαθέτουμε για την τεκμηρίωση, προστασία και ανάδειξή της. Η συμμετοχή μας αποτελεί μία ακόμη διεπιστημονική και διαπανεπιστημιακή συνεργασία που έχουμε με το Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, παράλληλα με το μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών για τη «Διαχείριση Μνημείων» που συνδιοργανώνουμε.

Θέλω να εκφράσω δημόσια συγχαρητήρια και θερμές ευχαριστίες προς την Οργανωτική Επιτροπή, όλους όσους συνέβαλαν στην πραγματοποίηση του συνεδρίου, και προς τους έγκριτους συνέδρους για τις πολύ ενδιαφέρουσες ανακοινώσεις που ετοίμασαν και πρόκειται να παρουσιάσουν. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στους καθηγητές Ιωάννα Σπουφή-Πουλημένου και Σταύρο Μαμαλούκο που έχουν αναλάβει το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης της οργάνωσης αυτών των καθιερωμένων πλέον συνεδρίων αλλά και το επίπονο έργο της επιμέλειας και έκδοσης των Πρακτικών, που περιλαμβάνουν πολύ μεγάλο αριθμό αξιολογών πρωτότυπων και συνθετικών εργασιών προάγοντας την επι-

στημονική γνώση. Κάλυψαν ένα σημαντικό κενό, ενθαρρύνοντας την έρευνα, και παρέχοντας βήμα για να προβληθεί ένα ακόμη μεγάλο και πολυμερές κεφάλαιο της πολιτιστικής κληρονομιάς του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ού} αιώνα, που γεωγραφικά εκτείνεται σε απροσδόκητα μεγάλα όρια.

Εύχομαι εκ μέρους του Τμήματός μας ολόψυχα καλή επιτυχία στις εργασίες που θα λάβουν χώρα κάτω από τις ιδιαίτερες συνθήκες που έχει επιβάλει η πανδημία. Σας ευχαριστώ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

Το 5^ο Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης διεξήχθη κάτω από τις πρωτόγνωρες και δύσκολες συνθήκες της πανδημίας του Κορωνοϊού. Προγραμματισμένο να λάβει χώρα τον Μάρτιο του 2020 στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, διεξήχθη τελικά, εξαιτίας της πανδημίας, διαδικτυακά στις 9-10 Οκτωβρίου 2020. Για την αгаσστή συνεργασία της Οργανωτικής - Επιστημονικής Επιτροπής με την διευθύντρια του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου κ. Αικατερίνη Δελλαπόρτα και τον Προϊστάμενο του Τμήματος Εκθέσεων, Επικοινωνίας και Εκπαίδευσης του Μουσείου π. Περίανδρο Επιτροπάκη, θα θέλαμε και από τη θέση αυτή να εκφράσουμε τις ευχαριστίες μας.

Ο διεθνής χαρακτήρας του Συμποσίου ενισχύθηκε με τη συμμετοχή περισσότερων ερευνητών από το εξωτερικό, οι οποίοι ανέδειξαν με τις ανακοινώσεις τους τη ναοδομική και καλλιτεχνική δραστηριότητα των ελληνικών κοινοτήτων στις χώρες τους (Τουρκία, Αλβανία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Ουκρανία). Το γεγονός αυτό δείχνει το αυξανόμενο ενδιαφέρον και ξένων συναδέλφων για τη μελέτη της νεοελληνικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής και τέχνης.

Στον παρόντα τόμο περιλαμβάνονται συνολικά σαράντα επτά εργασίες. Δεκαπέντε πραγματεύονται ζητήματα της νεοελληνικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Εξετάζονται από την άποψη της τυπολογίας, της μορφολογίας, της κατασκευής, αλλά και από την άποψη των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, στα πλαίσια των οποίων δημιουργήθηκαν εννέα μεμονωμένα μνημεία και πέντε σύνολα μνημείων (εκκλησιών, προσκτισμάτων εκκλησιών και κτηρίων που εξυπηρετούν ευρύτερες εκκλησιαστικές ανάγκες) του 19ου και του 20ού αιώνα στην Ελλάδα, την Τουρκία και την Αίγυπτο, ενώ δύο αφορούν τον προβληματισμό σχετικά με κατευθύνσεις που θα μπορούσε να ακολουθήσει η σύγχρονη ορθόδοξη ναοδομία.

Δεκαεννέα μελέτες έχουν ως θέμα τη νεοελληνική ζωγραφική. Δώδεκα από αυτές αναφέρονται στο εικονογραφικό έργο επώνυμων ζωγράφων και καλλιτεχνικών εργαστηρίων του 19ου - αρχών 20ού αιώνα. Τρεις μελετούν καλλιτεχνικές τάσεις και διαπολιτισμικές συναντήσεις σε ευρύτερες περιοχές

ή σε συγκεκριμένα μνημεία. Δυο αναφέρονται στην παρουσίαση ειδικών εικονογραφικών θεμάτων και στοιχείων και μία αναλύει μια σύγχρονη εικονογραφική πρόταση.

Η γλυπτική εκπροσωπείται από δυο εργασίες. Μία αναφέρεται σε ξυλόγλυπτο τέμπλο του 19ου αιώνα και μία στους «μαρμάρινους ζητιάνους» της Αθήνας (19ος - 20ός αι.). Μία εργασία είναι αφιερωμένη στη μεταλλοτεχνία και τρεις πραγματεύονται θέματα της εκκλησιαστικής υφαντικής και κεντητικής. Νέες αρχειακές και επιγραφικές μαρτυρίες προσφέρουν τρεις εργασίες, δυο μάλιστα αναφέρονται σε μνημεία εκτός ελλαδικού χώρου. Στην καταγραφή εκκλησιαστικών έργων εστιάζεται μια εργασία και άλλη μία στη συντήρηση τοιχογραφιών μνημείου εκτός Ελλάδος. Ακολουθεί κείμενο σύγχρονου καλλιτέχνη με σκέψεις και προβληματισμό για την σημερινή τέχνη της ξυλόγλυπτικής.

Κάθε εργασία συνοδεύεται από αγγλική περίληψη. Στον τόμο των Πρακτικών δεν συμπεριλήφθηκαν ανακοινώσεις, των οποίων οι εισηγητές δεν απέστειλαν τα τελικά προς δημοσίευση κείμενα.

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά όσες και όσους, κάτω από τις δύσκολες συνθήκες της πανδημίας, συνέβαλαν στην επιτυχή διεξαγωγή του Συμποσίου και την έκδοση των Πρακτικών τους: τα μέλη της Τιμητικής και τα μέλη της Οργανωτικής-Επιστημονικής Επιτροπής, τους ευγενείς χορηγούς, τους συνέδρους εισηγητές και συγγραφείς του τόμου, τους υποψήφιους διδάκτορες και μεταπτυχιακούς φοιτητές του Τμήματος Θεολογίας του ΕΚΠΑ, για την στήριξή τους και τη γενναιόδωρη προσφορά τους.

Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου

Σταύρος Μαμαλούκος

25 Νοεμβρίου 2022, Της αγίας Αικατερίνης

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ*

Αρχιτεκτονική – Ζωγραφική – Γλυπτική - Μικροτεχνία

Αρχαιακές και Επιγραφικές Μαρτυρίες

Καταγραφές - Συντήρηση

* Τα κείμενα των ανακοινώσεων παρατίθενται στον τόμο αυτό κατά θεματικές ενότητες και κατ' αλφαβητική σειρά των συγγραφέων.

APXITEKTONIKH

Δήμητρα Ευθ. Βλαχάβα

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
ΣΤΗΝ ΚΡΑΝΙΑ ΠΕΤΡΙΛΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΡΓΙΘΕΑ
(ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΕΤΡΙΛΙΩΤΙΣΣΑ)¹

Τα Άγραφα, νότια απόληξη της Πίνδου, χωρίζονται σε Ευρυτανικά και Θεσσαλικά. Στο κέντρο της ηπειρωτικής Ελλάδας και στο τμήμα εκείνο των Θεσσαλικών Αγράφων που περικλείεται μεταξύ των νομών Καρδίτσας, Τρικάλων, Άρτας και Ευρυτανίας, βρίσκεται η περιοχή της Αργιθέας. Η ιστορία της Αργιθέας, κατά τους βυζαντινούς αλλά και τους μετέπειτα χρόνους, ακολουθεί αυτήν των Αγράφων. Έμμεση αναφορά για την Αργιθέα γίνεται από τους βυζαντινούς στην επισκοπή Ραδοβισδίου², όπου και υπαγόταν η περιοχή. Η επισκοπή εξακολούθησε να υφίσταται στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Το 1833 καταργήθηκε με βασιλικό διάταγμα και η περιοχή υπήχθη στην επισκοπή Φαναρίου και Φερσάλων, η οποία το 1900 μετονομάστηκε σε επισκοπή Φαναρίου και Θεσσαλιώτιδος το 1900. Πρώτος επίσκοπος του 20^{ου} αιώνα ήταν ο Ευθύμιος Πλατής, ο οποίος αρχιερέτευσε τα έτη 1901-1924 και είναι ο επίσκοπος που εγκαινίασε τον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Κρανιάς Πετρίλου το 1902 (Εικ. 1)³.

¹ Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί δημοσίευση της μεταπτυχιακής δπλωματικής εργασίας που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών: «Αρχιτεκτονική και Δομοστατική Αποκατάσταση Ιστορικών Κτιρίων και Συνόλων», του τμήματος «Πολιτικών Μηχανικών Τ.Ε. (Τρίκαλα)», του ΤΕΙ Θεσσαλίας. Η προσπάθεια αυτή δεν θα πετύχαινε το στόχο της χωρίς τη βοήθεια, την καθοδήγηση και τη συμπαράσταση της καθηγήτριας Αφροδίτης Πασαλή, που ως επιβλέπουσα παρακολούθησε όλα τα στάδια της μελέτης. Την ευχαριστώ λοιπόν απεριόριστα για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε και το συνεχές της ενδιαφέρον.

² Κ. Σπανός, «Οι οικισμοί των εκκλησιαστικών επαρχιών Λάρισας, Φαρσάλων, Ελασσόνας, Δημητριάδος, Πλαταμώνος, Φαναρίου, Λιτζάς και Αγράφων, Θαυμακού, Ραδοβισδίου και Μετσόβου και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 104 του Αγ. Στεφάνου των Μετεώρων (1798)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 63 (2013), 179-192.

³ Χειρόγραφη ενθύμηση σε βιβλία του ναού αναγράφει: «1902 εγκαινιάσθη η εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Πετρίλου Κρανιάς παρά το Σεβασμιώτατο γέροντα Επίσκοπο Ευθύμιου...».

Ένα από τα πολλά χωριά της Αργιθέας και το μεγαλύτερο στην ανατολική Αργιθέα με μακρόχρονη ιστορία είναι το Πετρίλο, το οποίο προϋπήρχε της εισβολής των Οθωμανών στον δυτικό θησσαλικό χώρο και είναι, τουλάχιστον, της ύστερης βυζαντινής εποχής. Αναφέρεται σε απογραφές, προθέσεις και κώδικες μονών, σε εκκλησιαστικά χειρόγραφα, βιβλία και έγγραφα. Το 19ο αιώνα το Πετρίλο και γενικά η περιοχή αποτέλεσε αντικείμενο αναφοράς περιηγητών, όπως ο Άγγλος αξιωματικός W. Leake⁴ και ο Γάλλος διπλωμάτης F. Pouqueville⁵.

Τα σπουδαιότερα μνημεία στους συνοικισμούς του Πετρίλου είναι η μονή Γενεσίου της Θεοτόκου στα Αργυρέικα, ο ναός της Γεννήσεως του Χριστού στο Ρώσση και ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Κρασιά⁶. Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου βρίσκεται κοντά στο δυτικό άκρο του οικισμού Κρασιά και είναι ενταγμένος στον πολεοδομικό ιστό του οικισμού, στα βορειοδυτικά της κεντρικής πλατείας. Καθώς ο οικισμός είναι κτισμένος αμφιθεατρικά στην πλαγιά χαμηλού λόφου με επικλινές έδαφος, ο ναός από τα ανατολικά φαίνεται βυθισμένος στο έδαφος, από τα δυτικά και τα βόρεια φαίνεται σαν να είναι κτισμένος σε υπερυψωμένο βάθρο (Εικ. 2-3).

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Κρασιά Πετρίλου χρονολογείται στο τέλος του 19ου αιώνα και συγκεκριμένα το 1885, όπως φαίνεται από επιγραφή στο περιθύρωμα της νότιας θύρας, αλλά και μία ενθύμηση που βρέθηκε σε βιβλίο, γραμμένη από τον εφημέριο του ναού. Στην επιγραφή αναγράφεται μόνο η ημερομηνία 13 Μαΐος 1885, ενώ στην ενθύμηση αναφέρεται: 13 Μαΐου 1885 Θημίσει όταν εκτήσθη η εκκλησία η κοίμησης της Θεοτόκου (Εικ. 4).

Ο ναός είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος της παραλλαγής των σύνθετων τετρακίονων με δώροφο, θολοσκεπή νάρθηκα στα δυτικά, ισοπλατή με τον κυρίως ναό. Ο τύπος αυτός γνωρίζει από τον 10ο αιώνα σημαντική διάδοση στον ελλαδικό χώρο και συνεχίζει την παρουσία του και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο σε καθολικά μονών (ως τρίκογχος, αθωνικός ή αγιορείτικος τύπος) αλλά και σε ενοριακούς ναούς⁷. Ο τύπος επιχωριάζει κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο

⁴ W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835, τ. 3, 105.

⁵ F. Pouqueville, *Travels in Epirus, Albania, Macedonia and Thessaly*, London 1820, 184.

⁶ ΦΕΚ 282Β-15/05/1985: Υπουργική Απόφαση ΥΠΠΕ/Β1/Φ32/15824/372/11-04-1985 περί «χαρακτηρισμού τριών ναών στην Κοινότητα Πετρίλου Ν. Καρδίτσας ως ιστορικών διατηρητέων μνημείων». Στην κήρυξη αναφέρεται: «Χαρακτηρίζουμε γ) τον ιερό Ναό της Κοιμήσεως Θεοτόκου στο Πετρίλο συνοικισμός Χάρις ή Κρασιά. Πρόκειται για σταυρεπίστεγο ναό με τρούλο που χρονολογείται στα τέλη του 17ου αιώνα ή στις αρχές του 18ου αιώνα». Οι άλλοι δύο ναοί είναι: α) Ο ναός Γεννήσεως του Χριστού στο Ρώσση Πετρίλου και β) Ο ναός του Γενεσίου της Θεοτόκου στα Αργυρέικα Πετρίλου.

⁷ Για τους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς που σημειώνουν μεγάλη διάδοση κατά την Τουρκοκρατία βλ.: α) Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, Αθήνα 1942, 497-499, β) Α. Ορλάνδος, «Η εν Ελλάδι Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική επί Τουρκοκρατίας», Λ'

αποκλειστικά σε περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας, στις Βόρειες Σποράδες και την Εύβοια, ενώ απουσιάζει από τη Θράκη και τη Μακεδονία⁸. Η παρουσία του επικεντρώνεται στην Ήπειρο⁹, στην ανατολική κυρίως Στερεά Ελλάδα, στην ανατολική και κεντρική Πελοπόννησο και στις αρχές του 19ου αιώνα σε ενοριακούς ναούς χωριών του θεσσαλικού κάμπου¹⁰. Οι ναοί του σταυροειδούς εγγεγραμμένου τύπου αποτελούνται από δύο βασικά στοιχεία, το σταυρικό τετράγωνο, μέσα στο οποίο εγγράφεται ο ναός, και το τριμερές Ιερό Βήμα. Στους ναούς της παραλλαγής των σύνθετων τετρακίονων¹¹, τα δύο αυτά κύρια στοιχεία παρατίθενται πλήρη έτσι ώστε η ανατολική πλευρά του σταυρικού τετραγώνου να εφάπτεται με τη δυτική πλευρά του ορθογώνιου του ιερού.

Σε κάτοψη ο ναός της Παναγίας Πετριλιώτισσας (Εικ. 5-8) έχει σχήμα ορθογώνιο με συνολικές εξωτερικές διαστάσεις 15,50μ. x 9,35μ., συμπεριλαμβανομένου του νάρθηκα, χωρίς όμως την προεξέχουσα προς ανατολάς κόγχη του αγίου βήματος.

Hellénisme Contemporain (1953), 216, γ) Ν. Μουτσοπούλος, *Η αρχιτεκτονική των Εκκλησιών και Μοναστηριών της Γορτυνίας*, Αθήνα 1956, 100-103, δ) Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1987, 117. Για την παραλλαγή του τύπου βλ. α) G. Millet, *L' Ecole Greque dans l' Architecture Byzantine*, Παρίσι 1916, 86, β) Α. Ορλάνδος, «Η Αγία Τριάς του Κριεζώτη», *ΑΒΜΕ Ε'* (1939-1940) (στο εξής: Ορλάνδος, Αγία Τριάς Κριεζώτη), 4-8, γ) Μ. Σωτηρίου, «Το Καθολικόν της Μονής Πετράκη Αθηνών», *ΔΧΑΕ* 2 (1960-1961), 114, 124-127.

⁸ Στην περιοχή της Μακεδονίας κυριαρχεί ο τύπος της μονόκλιτης και της τρίκλιτης βασιλικής στους ενοριακούς ναούς, καθώς και ο αθωνικός τύπος στα καθολικά μονών. Εξάιρεση αποτελεί το Άγιον Όρος, όπου εντοπίζονται δύο σύνθετοι τετρακίονιοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί, το καθολικό της μονής Σταυρονικήτα και το παρεκκλήσι του Τιμίου Προδρόμου Ιβήρων.

⁹ Κυρίως έως το 1600, έπειτα υπάρχει σαφής προτίμηση, τόσο όσον αφορά τις μονές όσο και τους ενοριακούς ναούς, στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής, σε σταυρεπίστεγους ναούς και σε ναούς ποικίλων τύπων στους οποίους προστίθενται πλευρικές κόγχες, βλ. Β. Μεσσής, «Ο σύνθετος και ημισύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο», *Εγνατία* 112, Θεσσαλονίκη 2008 (στο εξής: Μεσσής, Σύνθετος και ημισύνθετος σταυροειδής), 203.

¹⁰ Μεσσής, Σύνθετος και ημισύνθετος σταυροειδής, 204, εικ.1. Στη Θεσσαλία οι παρακάτω ναοί: Άγιος Ιωάννης στο Παλιούρι Καρδίτσας, Άγιος Νικόλαος στη Φήκη Τρικάλων, Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη στο Μεγάλο Κεφαλόβρυσο Τρικάλων, Άγιος Γεώργιος στο Ριζαριό Τρικάλων. Στους ναούς της Θεσσαλίας προστίθεται και το Καθολικό της Μονής της Αγίας Τριάδας στη Δέση Τρικάλων, ευρισκόμενο σε ορεινή περιοχή και χρονολογούμενο στα 1798 (Α. Πασαλή, «Το καθολικό της μονής Αγίας Τριάδας Δέσης Τρικάλων», *ΔΧΑΕ* 25 (2004), 175-202). Οι περισσότεροι από τους υπόλοιπους μοναστηριακούς ναούς της Θεσσαλίας, καθ' όλη τη Μεταβυζαντινή περίοδο, κτίζονται στον αθωνικό τύπο κατ' επίδραση των καθολικών των μονών των Μετεώρων, ενώ στους ενοριακούς ναούς η τυπολογία ακολουθεί τα όσα αναφέρθηκαν για τη Μακεδονία και την Ήπειρο.

¹¹ Σχετικά βλ. Ορλάνδος, Αγία Τριάς Κριεζώτη, 5 και Χ. Μπούρας - Α. Μπούρα, *Η Ελλαδική ναοδομία κατά το 12° αιώνα*, Αθήνα 2002, 346.

Το Ιερό είναι τριμερές και χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ζεύγος πεσσών, μπροστά από τους οποίους υψώνεται το τέμπλο, και διαφοροποιείται με την υπερύψωση του δαπέδου κατά 20 εκ. με τη μεσολάβηση ενός αναβαθμού. Χωρίζεται σε τρία μέρη με δύο τόξα, τα οποία στηρίζονται στον ανατολικό τοίχο του Ιερού και στο ζεύγος των πεσσών που χωρίζουν το Ιερό από τον κυρίως ναό. Η διαφοροποίηση των παραβημάτων από το κυρίως Ιερό Βήμα περιορίζεται μόνο στην ανωδομή. Το άγιο βήμα καλύπτεται με ημικυλινδρικό θόλο, ο οποίος αποτελεί προέκταση της ανατολικής κεραίας του σταυρού, αλλά χαμηλωμένο κατά 20 εκ. Η κόγχη του Ιερού καλύπτεται με τεταρτοσφαίριο αρκετά χαμηλότερα, τα δε παραβήματα καλύπτονται με χαμηλές ασπίδες επί λοφίων κυκλικές σε κάτοψη. Οι καλυπτόμενοι χώροι των παραβημάτων τετραγωνίζονται με δευτερεύοντα τόξα μικρού πλάτους προς τα βόρεια και νότια, επίσης έχουν αρκετά χαμηλό ύψος και έτσι τα φουρνικά σε σχήμα είναι μικρότερα του ημισφαιρίου.

Η κάλυψη του ναού κυρίως ναού γίνεται με ημικυλινδρικούς θόλους, ένα διαμήκη και έναν εγκάρσιο, που διασταυρώνονται καθέτως και αποτελούν τις κεραίες του σταυρού. Στο σημείο διασταυρώσεως των κεραίων του σταυρού, υψώνεται ο τρούλος, ο οποίος φέρεται από σφαιρικά τρίγωνα (Εικ. 9). Έχει κυλινδρικό τύμπανο που αναδύεται από τη στέγη μέσω υποτυπώδους χαμηλού, κυβόσχημου βάθρου, το οποίο διαμορφώνεται μόνο κατά τις τέσσερις γωνίες, ώστε να καλύψει τα λοφία. Τα γωνιαία διαμερίσματα είναι ορθογώνια σε κάτοψη και η κάλυψή τους γίνεται με ημικυλινδρικούς θόλους, τοποθετημένους κάθετα προς τον κατά μήκος άξονα του ναού.

Η αναλογία του κεντρικού μεταξονίου προς τα πλάγια $2,80/1,70=1,647$ είναι σχετικά μικρή. Οι κίονες απομακρύνονται από τους πλάγιους τοίχους, γεγονός που υποδηλώνει αδυναμία γεφύρωσης μεγάλου ανοίγματος, σε αντίθεση με τα πρωιμότερα παραδείγματα αυτού του τύπου ναών και ναών αθωνικού τύπου. Η αδυναμία των κατασκευαστών να γεφυρώσουν μεγαλύτερα ανοίγματα αποτελεί κατά τον Ορλάνδο κριτήριο χρονολογικής ταξινομήσεως των ναών¹².

Στο γεγονός της αδυναμίας γεφύρωσης μεγάλου ανοίγματος συνηγορεί και το μέγεθος του τρούλου. Εδώ πρέπει να επισημάνουμε κάτι αρκετά ενδιαφέρον και πρωτότυπο, το τετράγωνο που γεφυρώνει ο τρούλος έχει σε κάτοψη διαστάσεις 2,175 μ. x 2,175 μ. και είναι αρκετά μικρότερο σε σχέση με το τετράγωνο που εγγράφεται από τους τέσσερις κίονες και έχει διαστάσεις 2,80 μ. x 2,80 μ. Ο τρούλος φέρεται από τα τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα, τα οποία δημιουργούνται εκφορικά με προεξέχουσα κλιμακωτή διάταξη, σε σχέση με τους ημικυλινδρικούς θόλους που καλύπτουν τις κεραίες του σταυρού, με αποτέλε-

¹² Α. Ορλάνδος, «Η επί της Πίνδου Ιερά Μονή Κορώνης», *ΕΕΒΣ* 15 (1939), 407

σμα να περιορίζεται η διάμετρος του τρούλου σε 2,175 μ. σε σχέση με τον στεγασμένο τετράγωνο χώρο.

Η λεπτομέρεια της μειώσεως της διαμέτρου του τυμπάνου του τρούλου είναι σχετικά σπάνια. Ανάλογο περιορισμό της διαμέτρου του τυμπάνου του τρούλου σε σχέση με το καλυπτόμενο χώρο έχουμε στον νάρθηκα του ναού του Αγίου Νικολάου στο Περιβόλι Γρεβενών, όπου ο τρούλος φέρεται από τέσσερα τόξα με προέχουσα τριπλή κλιμακωτή διάταξη¹³. Επίσης, δεύτερα τόξα σε οδοντωτή διάταξη μειώνουν το άνοιγμα των κιόνων στη διάμετρο του τρούλου στον ναό του Αγίου Αθανασίου (Ρουμ) Παλαμά Καρδίτσας¹⁴.

Στον ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου Κρανιάς, παρατηρείται μία ελαφρά απόκλιση του μήκους του ανατολικού και δυτικού σκέλους του σταυρού (1,975 μ.) σε σχέση με τα εγκάρσια (1,70 μ.), με αποτέλεσμα το σχήμα του κυρίως ναού να μην είναι τετράγωνο, αλλά ορθογώνιο, εσωτερικών διαστάσεων 8,15 μ. (μήκος) και 7,60 μ. (πλάτος) και άρα ταγωνιαία διαμερίσματα να είναι ορθογώνια, έστω και με μικρή αναλογία πλευρών $1,70/1,975=0,86$. Οι επιμήκεις αναλογίες τωνγωνιαίων διαμερισμάτων οδηγούν στην κάλυψή τους κυρίως με ημικυλίνδρους. Προκειμένου όμως να επιλυθούν ή να εκλείψουν προβλήματα που δημιουργούνται στη μορφολογική διάρθρωση του εσωτερικού χώρου έχουν χρησιμοποιηθεί σε διάφορα μνημεία μοναστηριακοί θόλοι, ελλειψοειδή φουρνικά, αλλά και τεταρτοκυλινδρικές καμάρες.

Ταγωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με ημικυλινδρικούς θόλους τοποθετημένους εγκάρσια στον άξονα του ναού. Ο νάρθηκας χωρίζεται σε τρία κλίτη μέσω της καλύψεώς του. Το κεντρικό καλύπτεται με διαμήκη ημικύλινδρο. Ταγωνιαία διαμερίσματα που έχουν ορθογωνική κάτοψη καλύπτονται με ελλειψοειδή φουρνικά.

Η κάλυψη τωνγωνιαίων διαμερισμάτων με ημικυλίνδρους¹⁵ συναντάται κυρίως σε ναούς του Αιγαίου¹⁶, της Μικράς Ασίας¹⁷ και της Κύπρου¹⁸, όπου οι περισσότεροι δημοσιευμένοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί καλύπτουν ταγωνιαία διαμερίσματά τους με ημικυλίνδρους, και σχετικά σπάνια στην Πε-

¹³ Μ. Πολυβίου, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Περιβόλι Γρεβενών», στο: *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση* 1, Αθήνα 1979, 85, εικ. 2, 3.

¹⁴ Γ. Καρατζόγλου, «Ο Άγιος Αθανάσιος Ρουμ-Παλαμά Καρδίτσας», στο: *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση* 3, Αθήνα 1989, 151.

¹⁵ Α. Πασαλή, «Ο Άγιος Παντελεήμων στην Ανατολή Αγίας Θεσσαλίας», στο: *Οι εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 4, Αθήνα 1993, 113-128.

¹⁶ Α. Ορλάνδος, «Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου», στο: *ΑΒΜΕ ΣΤ*, 1948, εικ. 58, 59, 62, 64 και Μ. Αχειμάστου, «Η εκκλησία της Παναγίας του Κάστρου της Ρόδου», *ΑΔ* 23 (1968), Μελέτες, 232.

¹⁷ Γ. Δημητροκάλλης, *Οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1978, 32.

¹⁸ Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά μνημεία της Κύπρου*, Αθήνα 1935.

λοπόννησο, όπου συνήθως με ημικυλίνδρους καλύπτονται μόνο τα ανατολικά γωνιαία διαμερίσματα, ενώ τα δυτικά με τεταρτοκυλίνδρους ή φουρνικά¹⁹. Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί, των οποίων τα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με ημικυλίνδρους κάθετα προς τον κατά μήκος άξονα του ναού, είναι ο Άγιος Παντελεήμονας στην Ανατολή Αγιάς²⁸, ο Άγιος Μιχαήλ των Συννάδων στη Σκόπελο²⁰, ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Περιβόλι Γρεβενών²¹ και ο Προφήτης Ηλίας Κονιδίτσας στη Λακωνία²². Στους όψιμους βυζαντινούς χρόνους ανάλογα παραδείγματα εντοπίζονται στη Σερβία²³.

Ο ναός έχει διώροφο νάρθηκα στα δυτικά. Ο νάρθηκας χωρίζεται από τον κυρίως ναό όχι με τοίχο, που είναι και το πιο σύνηθες, αλλά με ζεύγος πεσσών. Χωρίζεται δε σε τρία μέρη με δύο ημικυκλικά τόξα στηριζόμενα από τη μία πλευρά στον δυτικό τοίχο και από την άλλη στο ζεύγος κιόνων στο δυτικό μέρος του σταυρικού τετραγώνου. Ο νάρθηκας κτίσθηκε σε ενιαία οικοδομική φάση με τον υπόλοιπο ναό, όπως και το προστώο που προσκολλάται στη νότια πλευρά του ναού. Στον δυτικό τοίχο του νάρθηκα, σε απόσταση 75 εκ. από τη νότια πλευρά, ορθώνεται τριώροφο πυργοειδές κωδωνοστάσιο, το οποίο είναι σύγχρονο του νάρθηκα. Ο τελευταίος όροφος εκτείνεται σε ύψος μεγαλύτερο του νάρθηκα, στον οποίο προσκολλάται. Έτσι, στον τελευταίο όροφο προστίθεται ως συνέχεια του δυτικού τοίχου του νάρθηκα καθ' ύψος, δύο ακόμη πεσσοί.

Ναοί με νάρθηκα στα δυτικά εμφανίζονται συνηθέστερα στον τύπο των σταυροειδών εγγεγραμμένων με διαχωρισμό του νάρθηκα από τον κυρίως ναό με τοίχο²⁴. Σπανιότερο φαινόμενο είναι ο διαχωρισμός με ζεύγος πεσσών ή κιόνων, όπως γίνεται και στον ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Κρασιά Πε-

¹⁹ Ν. Μουτσopoulos – Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, 143, σημ.29, όπου δίδονται παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία.

²⁰ Π. Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Θεσσαλίας και Σποράδων Νήσων», *ΑΔ* 19, 1964, Χρονικά, 277, σελ. 1.

²¹ Μ. Πολυβίου, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Περιβόλι Γρεβενών», στο: *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, I, 85, εικ. 1-2.

²² Α. Ορλάνδος, «Άγνωστος Βυζαντινός ναός της Λακωνίας», *Ελληνικά* 15, 1957, 90, εικ. 1.

²³ V. Petkovic, *Revue des monuments religieux dans l'histoire du peuple serbe*, Beograd 1950, εικ. 409, 508, 826, 1098.

²⁴ Υπάρχει πλήθος παραδειγμάτων, ενδεικτικά αναφέρονται: Παναγιώτισσα Γαβρολίμνης βλ. Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1987, 115, το Καθολικό της Μονής Πετράκης και το Καθολικό της Μονής Καισαριανής, βλ. Μ. Σωτηρίου, «Το Καθολικό της Μονής Πετράκης Αθηνών», στο: *ΔΧΑΕ Β*, 1960-1961, 104 και 126, το Καθολικό της Μονής Αγίου Γεωργίου στο Επταχώρι, βλ. Μ. Πολυβίου, «Η Μονή του Αγίου Γεωργίου στο Επταχώρι (Μπουρμπουτσικό) Βοΐου-Γράμμου», στο: *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση 2*, Αθήνα 1982, 37 και άλλες βλ. Α. Πασαλή, *Ναοί της Επισκοπής Δομένικου και Ελασσόνας, Συμβολή στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 2003 (στο εξής: Πασαλή, *Ναοί Δομενίκου και Ελασσόνας*), 372.

τρίλου. Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί με νάρθηκα στα δυτικά χωρίς την παρεμβολή τοίχου (καταργείται ολόκληρος ο δυτικός τοίχος του κυρίως ναού και αντικαθίσταται με δύο κίονες ή πεσσούς) είναι το καθολικό της μονής Αναλήψεως στα Καλύβια Αναλήψεως²⁵, ο Άγιος Αντώνιος Κεφάλου στην Πάρο (απλός τετρακίονιος με τριμερή νάρθηκα)²⁶ και ο Άγιος Νικόλαος στο Πραστείο της Δυτικής Μάνης (δίκιόνιος με μεταγενέστερο νάρθηκα, στεγασμένο με οξυκόρυφη καμάρα που διήκει παραλλήλως προς τον άξονα κατά μήκος του ναού)²⁷.

Ο τύπος του ναού με γυναικωνίτη στον όροφο έχει μεγάλη εφαρμογή ήδη από την Τουρκοκρατία σε ολόκληρο τον βαλκανικό χώρο. Τον γυναικωνίτη (υπερώο), αρκετά συνηθισμένο κατά την παλαιοχριστιανική εποχή στη χερσόνησο του Αίμου²⁸, τον συναντάμε σπανίως κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο²⁹. Ως ξύλινο υπερώο γίνεται απαραίτητο συμπλήρωμα των ναών της Τουρκοκρατίας και χαρακτηριστικό κυρίως των ξυλόστεγων βασιλικών ελληνιστικού τύπου³⁰.

Τα βασικά υλικά που χρησιμοποιήθηκαν στον ναό είναι λίθοι, πλίνθοι, κονίαμα και ξύλα. Οι λίθοι που χρησιμοποιήθηκαν προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή και είναι ασβεστόλιθοι, ψαμμίτες και πωρόλιθοι. Η τοιχοποιία είναι κατασκευασμένη κατά το χαλαρό πλινθοπερίκλειστο σύστημα με ορθογωνισμένους λίθους, τοποθετημένους σε οριζόντιες ανισοϋφείς στρώσεις με παρεμβολή επάλληλων κομματιών πλίνθων στους κατακόρυφους αρμούς και οριζόντιων πλίνθων σε μερικούς από τους οριζόντιους αρμούς, ως μακρινή ανάμνηση του πλινθοπερίκλειστου συστήματος των Βυζαντινών.

Στις γωνίες χρησιμοποιούνται λαξευτοί, ορθογωνισμένοι, ευμεγέθεις λίθοι. Ίδιοι λαξευτοί ορθογωνισμένοι λίθοι χρησιμοποιούνται και στα περιθωρώματα των εισόδων στον ναό και στον νάρθηκα, αλλά και των παραθύρων.

Στον τρούλο χρησιμοποιήθηκαν πελεκητοί πωρόλιθοι, υλικό ελαφρύ, με παρεμβολή παχέος κονιάματος. Γίνεται χρήση ελαφρού υλικού για μείωση των φορτίων και κατά συνέπεια για μικρότερη επιβάρυνση από το ίδιο βάρος του.

²⁵ Πασαλή, *Ναοί Δομενίκου και Ελασσόνας*, 373.

²⁶ Α. Ορλάνδος, «Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου», στο: *ΑΒΜΕΘ*, 1961, 157.

²⁷ Β. Παλαντζιάς, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Πραστείο της δυτικής Μάνης», στο: *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση 2*, Αθήνα 1982, 316.

²⁸ Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγη Παλαιοχριστιανική Βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα 1952, 196-202.

²⁹ Π. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου αιώνα μέχρι του τέλους του 10ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1992, 137.

³⁰ Ν. Μουτσόπουλος, *Οι εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1964, 74, ο ίδιος, *Οι εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, Θεσσαλονίκη 1989, 85-86.

Η λιθοδομή εξωτερικά έχει αρμολογηθεί με μικρή ποσότητα κονιάματος, το οποίο εισέχει του προσώπου των λίθων.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, θεωρούμε πως η σύλληψη του έργου είναι ενιαία και ο ναός εξ αρχής σχεδιάστηκε με διώροφο νάρθηκα, προστώο και κωδωνοστάσιο. Εδώ πρέπει να αναφέρουμε και το παρακείμενο κτίριο των κελιών που είναι κατασκευασμένο με τα ίδια υλικά και τον ίδιο τρόπο δόμησης και φέρει λιθανάγλυφη επιγραφή με ημερομηνία 1892, λίγα μόλις χρόνια μετά την ημερομηνία που καταδεικνύεται ως ημερομηνία κατασκευής του ναού. Επίσης, μέρος του συνόλου αποτελεί και η αρχική πύλη εισόδου στον περιβάλλοντα χώρο του ναού που είναι κατασκευασμένη το 1906.

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Κρασιά Πετρίλου εξωτερικά είναι ένα βαρύ, μεγάλων διαστάσεων κτίσμα. Οι όψεις του ναού χαρακτηρίζονται από ελαφρά αδιαφορία ως προς τη διάρθρωσή τους και από λιτότητα ως προς τη διάπλάσή τους. Η μορφή του ναού εξωτερικά εν μέρει ανταποκρίνεται στα παραδοσιακά πρότυπα. Οι όψεις εμφανίζουν ένα επιβλητικό κτίριο με ατελή κλιμάκωση των όγκων. Το μεγάλο ύψος και το μεγάλο μήκος δίνουν υψηλές αναλογίες στο σύνολο.

Ο ναός καλύπτεται με χαρακτηριστική των ναών της Τουρκοκρατίας ενιαία δίρριχτη στέγη με μερικές αποτμήσεις στα δυτικά και ανατολικά, από την οποία προβάλλουν οι δίρριχτες στέγες των εγκάρσιων κεραιών του σταυρού, οι οποίες εμφανίζουν απότμηση εφ' όλης της βόρειας και νότιας πλευράς. Στην ανατολική πλευρά του ναού προβάλλει μόνο η κόγχη του αγίου βήματος³¹. Χαρακτηριστικό μορφολογικό στοιχείο εξωτερικά αποτελεί το γείσο από πλάκες, οι οποίες είναι τοποθετημένες σε προέχουσα εκφορική διάταξη, και το γείσο του τρούλου που είναι από λαξευμένους πωρολίθους λοξώς αποτετμημένους.

Ο τρούλος αναδύεται σχετικά οργανικά από τη στέγη. Η κυβόσχημη βάση του είναι λεπτομέρεια γνωστή στον ελλαδικό χώρο και οφείλεται σε επιρροή της Πρωτεύουσας. Το κυλινδρικό τύμπανο διαμορφώνεται με απλότητα, με ελάχιστα μορφολογικά στοιχεία τα τυφλά αβαθή αψιδώματα με ημικυκλική απόληξη προς τα επάνω, που περικλείουν τα οκτώ μονόλοβα παράθυρα που το διατρύπουν. Η στέγη του είναι κωνική και καλύπτεται από σχιστόπλακες.

Στην ανατολική όψη, η κατακόρυφη διάσταση τονίζεται λόγω του σχετικά μεγάλου ύψους της κόγχης του Ιερού. Η διακοσμητική διάθεση περιορίζεται στην κόγχη του Ιερού Βήματος με στόχο να εξάρει την ιερότητα του χώρου. Το σχήμα της κόγχης του Ιερού είναι ημικυκλικό σε κάτοψη, ενώ εξωτερικά διαμορφώνεται από εννέα τυφλά αβαθή αψιδώματα (Εικ. 11). Τα αψιδώματα περικλείονται από δέκα ημικιονίσκους και καταλήγουν σε τοξωτό πλαίσιο, κα-

³¹ Για την εξωτερική της μεσαίας μόνο κόγχης του Ιερού βήματος βλ. Α. Alpagó-Novello, *Grecia Byzantina*, Milano 1969, 65.

τασκευασμένο από πωρολίθους και οπτοπλίνθους, το οποίο πλαισιώνει λιθανάγλυφες πλάκες. Οι κιονίσκοι έχουν καμπύλες ακμές και φέρουν μικρά κιονόκρανα, τα οποία βρίσκονται σε κατάσταση προχωρημένης φθοράς. Η πυκνή διαδοχή των αψιδωμάτων δημιουργεί μία οπτική ανησυχία στην ανατολική όψη και μετριάζει τη βαρύτητα του όγκου του ναού. Η μορφολογική διάπλαση της νότιας όψης επιτυγχάνεται με επιμέρους στοιχεία, όπως είναι τα λιθανάγλυφα και τα κοιλόκυρατα τόξα, αλλά κυρίως από το προστώο και τη διαμόρφωση της εισόδου (Εικ. 12).

Η είσοδος εξάιρεται με πλαίσιο ελαφρώς προεχόντων ημικίωνων, που πατούν στη βάση των παραστάδων του θυρώματος. Επάνω από το ανώφλι υπάρχει ευθύγραμμη επίστεψη. Η όλη κατασκευή, πλαισιώνεται από ορθογωνικής διατομής πεσσίσκους με ευθύγραμμο οριζόντιο γείσο. Λίθινο τόξο πατά στα επίκρανα και καλύπτει σε ύψος και το υπέρθυρο. Ψηλότερα υπάρχει μικρό αψιδωμα που ολοκληρώνεται με οριζόντια επίστεψη. Το περιθύρωμα φέρει την πιο εντυπωσιακή λιθανάγλυφη διακόσμηση του ναού. Οι δύο παραστάδες φέρουν γεωμετρική και φυτική διακόσμηση, παρόμοια, αλλά διαφορετική, στοιχείο σπάνιο, καθώς οι παραστάδες στην περιοχή φέρουν ίδια διακόσμηση. Στον μονόλιθο του υπέρθυρου τα θέματα είναι περισσότερα. Το υπέρθυρο χωρίζεται σε δύο μέρη. Στον κεντρικό άξονα της επιφάνειάς του κυριαρχεί το σύμβολο του σταυρού, με αποτρεπτικό και φυλακτικό χαρακτήρα. Στο αριστερό τμήμα του υπέρθυρου κυριαρχεί η πολυπρόσωπη παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου, τη μνήμη της οποίας τιμά ο ναός. Επάνω γράφεται με κεφαλαία γράμματα: Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ. Στη δεξιά πλευρά του υπέρθυρου έχουμε την παράσταση του αγίου Γεωργίου έφιππου να σκοτώνει τον δράκο. Επάνω γράφεται με κεφαλαία γράμματα: Ο ΑΓ. ΓΕΩΡ. Στο κάτω μέρος του υπέρθυρου είναι γραμμένο αριστερά: 13 / ΜΑΪΟΣ και δεξιά: 1985.

Η μορφολογική διάπλαση του εσωτερικού συνίσταται: στη σύνθετη θολοδομία, στα τόξα, τους θόλους και στα ξυλόγλυπτα στοιχεία (Εικ. 10). Η απουσία τοιχογραφικού διακόσμου στερεί το μνημείο από μία ενδιαφέρουσα μορφολογική διάπλαση του εσωτερικού χώρου. Άλλωστε, η πλαστική διάρθρωση που υπάρχει στα αρχιτεκτονικά μέλη θα βοηθούσε στην ανάπτυξη ενός εκτεταμένου εικονογραφικού προγράμματος.

Summary

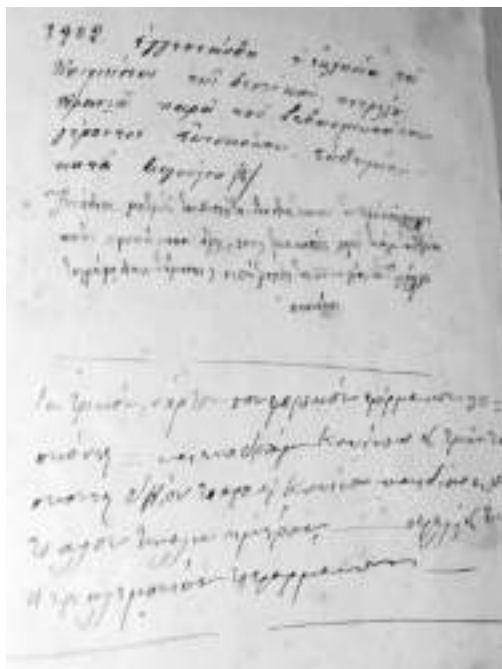
DIMITRA VLACHAVA

THE CHURCH OF THE ASSUMPTION OF VIRGIN MARY IN KRANIA, PETRILO, EASTERN ARGITHEA (PANAGIA PETRILIOTISSA)

The temple of the Assumption of Virgin Mary is located at the west end of the settlement Krania, which is one of the ten settlements of Petrilo in east Argitheia. The church dates back to the late 19th century (1885).

The ground plan of the church forms a rectangular. The conch of the sanctuary is attached to the building but the semicircular conches of the parabemata are embedded within the straight exterior eastern wall. The church is of the inscribed-cross type of the four-column variety, with a two-storey narthex in the west that has a width equal to that of the main temple. It consists of two basic structures, the cross square, in which the main church is inscribed and the tripartite sanctuary. The main church is covered by a lengthwise semi-cylindrical barrel and a transverse one, that intersect vertically forming the arms of the cross. At the intersection of the cross's arms, the dome is rising through arcs that support the transverse arm to the north and south and through spherical triangles. The corner areas form a rectangular and are covered by transverse semi-cylindrical barrel domes. The main part of the sanctuary is covered by a semi-cylindrical extension of the east arm of the cross, lowered by 20cm. The conch of the sanctuary is covered by a quaternary dome and the parabemata by sauser-domes circular in shape.

The morphological features in the interior of the church are: the variegated covering, the arcs and the wooden-carved worship-stand. The structure of the interior with the diversity and complexity of the vaulting, the columns, the pillars and arches, is slightly indicated on the facades. The morphological features in the exterior are: nine blind, shallow arches that bare stone-carved decoration on the sanctuary conch, cross-shaped skylights at the narrow facades and a monumental gate.

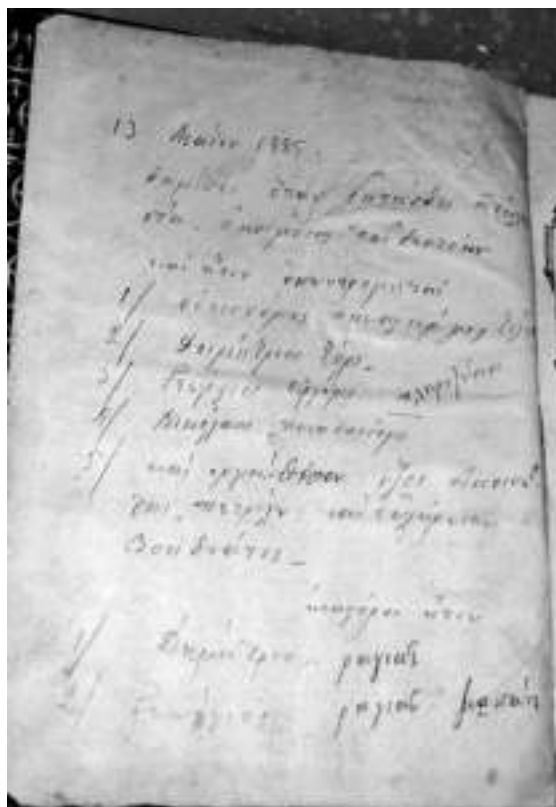
Εικ. 1. Κρανιά Πετρίλου.
Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου
(1885). Αναφορά στα εγκαίνια
του ναού σε χειρόγραφη ενθύμηση
σε βιβλίο της εκκλησίας
(Δ. Βλαχάβα,
14 Οκτωβρίου 2016).

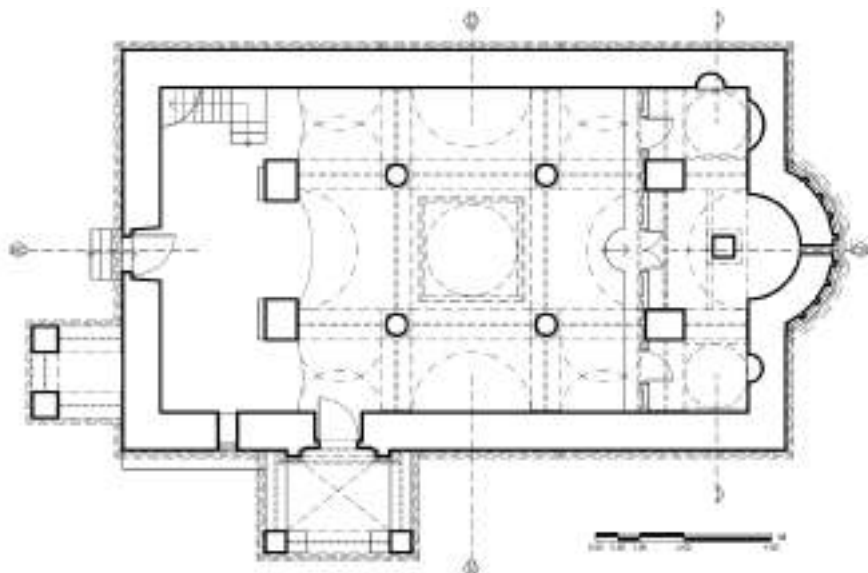
Εικ. 2. Κρανιά Πετρίλου. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1885).
Άποψη από τα νότια (Εφορεία Αρχαιοτήτων Καρδίτσας, Σεπτέμβριος 1982).

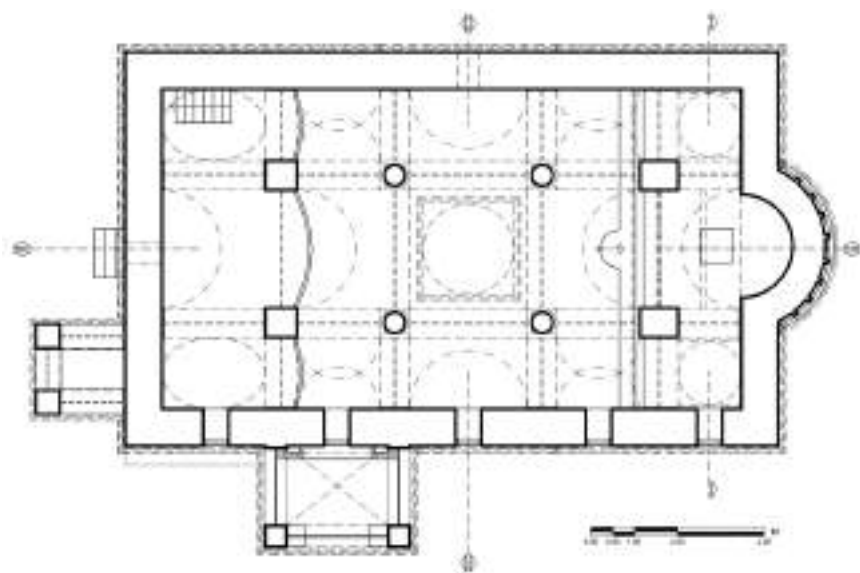
Εικ. 3. Κρασιά Πετρίλου. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1885).
Άποψη από τα νοτιοανατολικά (Δ. Βλαχάβα, 14 Οκτωβρίου 2016).

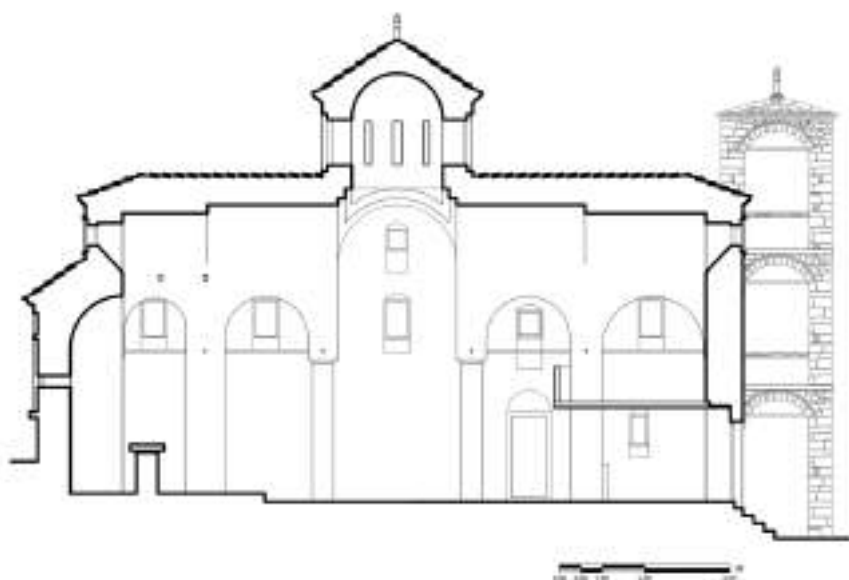
Εικ. 4. Κρασιά Πετρίλου.
Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου
(1885). Αναφορά στην ανέγερση
του ναού σε χειρόγραφη
ενθύμηση σε βιβλίο
της εκκλησίας (Δ. Βλαχάβα,
14 Οκτωβρίου 2016).

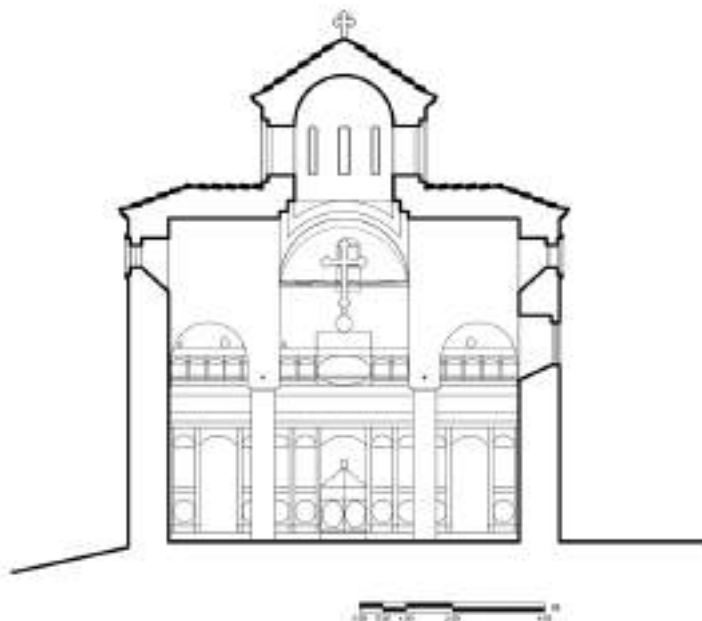
Εικ. 5. Κρανιά Πετρίλου. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1885).
Κάτοψη στη στάθμη του ισογείου (Δ. Βλαχάβα, 2016).

Εικ. 6. Κρανιά Πετρίλου. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1885).
Κάτοψη στη στάθμη του υπερώου (Δ. Βλαχάβα, 2016).

Εικ. 7. Κρανιά Πετρίλου. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1885). Κατά μήκος τομή (Δ. Βλαχάβα, 2016).

Εικ. 8. Κρανιά Πετρίλου. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1885). Εγκάρσια τομή (Δ. Βλαχάβα, 2016).

Εικ. 9. Κρανιά Πετρίλου. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1885). Άποψη θολοδομίας (Δ. Βλαχάβα, 14 Οκτωβρίου 2016).

Εικ. 10. Κρανιά Πετρίλου.
Ναός Κοιμήσεως
της Θεοτόκου (1885).
Άποψη του εσωτερικού
προς τα ανατολικά.
Διακρίνονται το τέμπλο
και το προσκυνητάρι
(Δ. Βλαχάβα,
14 Οκτωβρίου 2016).

Εικ. 11. Κρανιά Πετρίλου.
Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου
(1885). Η κόγχη του ιερού
(Δ. Βλαχάβα,
14 Οκτωβρίου 2016).

Εικ. 12. Κρανιά Πετρίλου.
Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου
(1885). Η νότια θύρα
(Δ. Βλαχάβα,
14 Οκτωβρίου 2016).

Σωτήρης Βογιατζής

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟΥΣ «ΜΟΝΤΕΡΝΟΥΣ» ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Η Αθήνα, από τότε που έγινε πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους το 1834, επεκτάθηκε σημαντικά και στον πολεοδομικό της ιστό εντάχθηκαν πολλές νέες περιοχές που αποτελούσαν, ως τότε, απλώς καλλιεργημένα τμήματα της Αττικής χερσονήσου με αποτέλεσμα οι υπάρχοντες διάσπαρτοι μικροί βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί, που είχαν ενσωματωθεί στο αστικό περιβάλλον, να μην μπορούν να καλύψουν τις θρησκευτικές ανάγκες των Αθηναίων παρά μόνο εν μέρει¹. Για το λόγο αυτό μέσα στον 19^ο αιώνα βλέπουμε κυρίως επεκτάσεις στους υπάρχοντες ναούς, άλλοτε συμβατές με τα παλιά κτήρια, άλλοτε όχι και σε πολλές περιπτώσεις καταστροφικές².

Ιδιαίτερα μετά το 1922, οπότε το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων από την Μικρά Ασία εγκαταστάθηκε γύρω από την Αθήνα, η ανάγκη κάλυψης των θρησκευτικών αναγκών του πληθυσμού εντάχθηκε πολύ. Στις νέες περιοχές εγκατάστασης κατασκευάστηκαν αρχικά πρόχειροι μικροί ναοί, οι οποίοι σιγά-σιγά αντικαταστάθηκαν με μεγαλύτερους και λαμπρότερους. Στις αστικές περιοχές κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, οι ναοί που κατασκευάστηκαν είχαν επηρεαστεί από την μητρόπολη της Αθήνας και χαρακτηρίστηκαν από την εφαρμογή του λεγόμενου Ελληνοβυζαντινού ρυθμού με μερικές εξαιρέσεις νεοκλασικών ή νεορωμανικών ναών, συνήθως από μεγάλους αρχιτέκτονες όπως ο Λύσανδρος Καυταντζόγλου³ και ο Ερνέστος Τσιλλερ και άλλοι, για παράδειγμα ο Άγιος Κωνσταντίνος Ομονοί-

¹ Πολλοί ναοί καταστράφηκαν βέβαια συστηματικά μετά την Απελευθέρωση. Από τους 140 ναούς των προεπαναστατικών χρόνων ελάχιστοι παρέμειναν μετά το 1830 (Βλ. σχετικά, Ν. Γραίκος, *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα. Πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα*, Θεσσαλονίκη 2011, 20).

² Πρόχειρα παραδείγματα: ο Άγιος Νικόλαος Ραγκαβά, η Αγία Αικατερίνη Πλάκας, οι Άγιοι Ασώματοι στο Μοναστηράκι κα.

³ Μπ. Ευσταθιάδης, «Λύσανδρος Καυταντζόγλου: ο πρώτος πρύτανης του Πολυτεχνείου και ο οικοδόμος του», στο: Παύλος Κυριαζής (επιμ.), *Πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου απελευθέρωσης*, ΤΕΕ, Αθήνα 1976, 171-194.

ας⁴, ο Άγιος Λουκάς Πατησίων⁵ και ο Άγιος Νικόλαος Πειραιά⁶. Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του εμφυλίου που ακολούθησε, ο πληθυσμός της Αθήνας αυξήθηκε εκθετικά φθάνοντας τα 4-5 εκατομμύρια, μαζί και η ανάγκη για περισσότερους και μεγαλύτερους ναούς. Πλήθος νέων ναών κατασκευάστηκε της περιόδου αυτή, πολλές φορές από λαμπρούς αρχιτέκτονες, με μεγάλη ή μικρότερη αισθητική επιτυχία⁷.

Ωστόσο σε αντίθεση τα υπόλοιπα κτήρια της Αθήνας, στα οποία από την δεκαετία του '30 κυριάρχησε ο μοντερνισμός στο σχεδιασμό τους, οι ναοί που κατασκευάστηκαν, ως επί το πλείστον, επέστρεψαν σε ένα παλαιότερο είδος μορφής και τυπολογίας. Οι δυνατότητες που δίνει το οπλισμένο σκυρόδεμα χρησιμοποιήθηκαν βέβαια, αλλά για την μεγέθυνση των ναών, που ήταν το ζητούμενο άλλωστε⁸, ενώ παρατηρείται και ο πολλαπλασιασμός βυζαντινών και μεταβυζαντινών στοιχείων. Τύποι ναών της βυζαντινής εποχής, που είχαν πάψει να χρησιμοποιούνται για πολλά χρόνια, επανήλθαν στα σχεδιαστήρια των αρχιτεκτόνων και διακοσμητικά, που αντιγράφηκαν από τους ναούς του 12^{ου} και 14^{ου} αιώνα, αλλά επαναλήφθηκαν μέχρι κορεσμού, όχι πάντα καλόγουστα, δημιουργήσαν ένα στυλ το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «νεοβυζαντινό», προφανώς υπακούοντας στον συρμό της εποχής ή εν πάσει περιπτώσει σε ένα δημιουργημένο κοινό «γούστο»⁹.

Παρ' όλα ταύτα σε μια σειρά ενοριακών ναών έγινε προσπάθεια, άλλοτε αντλώντας από την παράδοση και άλλοτε αφήνοντας την εντελώς πίσω, να σχηματιστεί μια νέα τυπολογία ναών περισσότερο σύμφωνη με το πνεύμα της κοσμικής αρχιτεκτονικής του 2^{ου} μισού του 20^{ου} αιώνα και της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου}, που συνήθως ανήκουν. Οι προσπάθειες αυτές πολλές φορές ήταν λυσιτελείς, αλλά και συχνά τα αποτελέσματα ήταν ισχνά. Θα αναφερθούμε στους ενοριακούς μόνο ναούς της Αθήνας για λόγους μεθοδολογικούς και για να οριοθετήσουμε το θέμα, γιατί ασφαλώς υπάρχουν και πολλοί άλλοι που δεν είναι ενοριακοί, αλλά ιδιωτικοί ή βρίσκονται στην υπόλοιπη χώρα. Στην εργασία αυτή θα προσεγγιστούν οι ενοριακοί ναοί της ευρύτερης περιοχής των Αθη-

⁴ Λύσανδρος Καυταντζόγλου.

⁵ Ερνέστος Τσίλλερ.

⁶ Ιωάννης Λαζαρίμος

⁷ Σε μια πρόχειρη καταγραφή αποδελτιώνοντας απλώς τα *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος*, έκδοση της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2018, οι ενοριακοί ναοί της Αττικής υπολογίστηκαν σε 512, χωρίς να υπολογίζουμε τους κοιμητηριακούς, τους ιδιωτικούς, στις σχολές κλπ.

⁸ Θα πρέπει εδώ να αναφερθεί το όνομα του Γ. Νομικού που στόλισε την Αθήνα με πολλούς καλόγουστους «παραδοσιακού τύπου» ναούς όπως ο Άγιος Παντελεήμων Αχαρνών κα.

⁹ Οι λόγοι και η εξέλιξη του φαινομένου αυτού απαιτούν μεγαλύτερη έρευνα και δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσας εργασίας, γιατί η σχετική έρευνα μόλις έχει αρχίσει.

νών, οι οποίοι είτε ακολουθούν το μοντερνιστικό στυλ, είτε απλώς σχεδιάστηκαν με διαφορετικό από τον κρατούντα γενικώς τρόπο, θα γίνει μια πρώτη προσπάθεια σχολιασμού, κατηγοριοποίησης τους, ανάδειξης των θετικών και αρνητικών τους στοιχείων ή των αστοχιών τους και τελικά ένταξής τους στο σώμα της νεότερης ελληνικής αρχιτεκτονικής.

Σε μια πρώτη καταγραφή, από τους 512 ενοριακούς ναούς της Αθήνας, μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ιδρύθηκαν περίπου 250, 18 είναι μνημεία βυζαντινά ή μεταβυζαντινά, και «μοντέρνοι» είναι 25. Στους 25 αυτούς ναούς θα αναφερθεί το παρόν άρθρο. Η προσπάθεια ταξινόμησης συναντά κατ' αρχήν μεγάλες δυσκολίες. Χωρίς μεγάλη έρευνα στα κατά τόπους πολεοδομικά γραφεία και τα δυσπροσπέλαστα αρχεία της Επιτροπής Ναοδομίας της Αρχιεπισκοπής Αθηνών, στην οποία τα τελευταία μόνον χρόνια υποβάλλονται οι σχετικές μελέτες, το θέμα αναγκαστικά παραμένει μια εισαγωγική προσέγγιση¹⁰.

Οι εξεταζόμενοι ναοί απαριθμούνται παρακάτω, κατά Μητρόπολη στην οποία ανήκουν. Σε παρένθεση παρατίθεται η χρονολογία κατασκευής και ο υπεύθυνος αρχιτέκτων και άλλοι μηχανικοί, όταν αυτοί είναι γνωστοί, και ακολουθούν άλλες πληροφορίες καθώς και σχόλια :

Α'. Αρχιεπισκοπή Αθηνών

1. Πίσια. Άγιος Χαράλαμπος (1965). Πρόκειται για σταυρική βασιλική με ευρύ τρούλο, τα υπερώα της οποίας συνδέονται με στενό νάρθηκα, σχηματίζοντας ένα είδος περιμετρικής στοάς, που διακόπτεται από την βόρεια και νότια κεραία του σταυρού.

2. Πατήσια. Άγιος Ελευθέριος Αχαρνών (1976-1982). Ο ναός ανήκει στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους, αλλά τα γωνιακά διαμερίσματα είναι τόσο πολύ συνεπτυγμένα που μπορεί να χαρακτηριστεί μονόχωρος τρουλαίος. Όπως και πολλοί άλλοι της κατηγορίας του (βλ. παρακάτω). Στην δυτική πρόσοψη φέρει δίδυμα κωδωνοστάσια και κιονοστήρικτο προστώο κάτω από την προέκταση της δυτικής κεραίας, κατ' απομίμηση των ναών του λεγόμενου Ελληνοβυζαντινού ρυθμού που επηρεάστηκαν από τον καθεδρικό ναό της Αθήνας.

3. Κάτω Πατήσια. Άγιος Μάρκος Ευγενικός (1981-1990, εγκαίνια 2018, Αρχιτέκτων Άλκης Ράπτης) (Εικ 1). Παρομοίου τύπου με τον Άγιο Ελευθέ-

¹⁰ Δεν είναι εύκολο πολλές φορές να βρεθεί ούτε η χρονολογία σχεδιασμού και ανέγερσης ούτε και το όνομα του αρχιτέκτονα. Πολλές φορές οι ίδιοι οι ιερείς που είχαν παραγγείλει τις μελέτες αρχικά, δεν θυμόντουσαν ποιος αρχιτέκτονας σχεδίασε τους ναούς. Άλλοι ναοί κτίζονταν για πολλά χρόνια με αποτέλεσμα να έχουν συμμετάσχει πολλοί μηχανικοί στην κατασκευή τους και να έχουν τροποποιηθεί στην πορεία. Η δυσκολία αυτή είναι ανυπερβλήτη προς το παρόν λόγω της εν τω μεταξύ επέλασης του κορωνοϊού που δεν επιτρέπει την έρευνα σε αρχεία.

ριο. Χαρακτηριστικό του είναι ο μεγάλος ατύμπανος τρούλος που διαπερνάται από φωτοθυρίδες και η μετατροπή των τυμπάνων των τόξων σε διάτρητες φωτιστικές επιφάνειες, λίγο-πολύ σήμα κατατεθέν του συγκεκριμένου μελετητή.

4. Κυπριάδου. Κοίμηση Θεοτόκου (1980-1995. Αρχιτέκτων Καραγιώργος). Και εδώ έχουμε μια εξέλιξη του σταυροειδούς ναού στον οποίο ο τρούλος έχει διευρυνθεί τόσο ώστε να καταλαμβάνει τον χώρο των γωνιακών διαμερισμάτων. Χαρακτηριστικό η διάνοιξη εκτεταμένων φωτοθυρίδων στα τύμπανα των κεραίων.

5. Σεπόλια. Όσιος Μελέτιος (1990). Κλασική σχεδόν σταυρική βασιλική με τρούλο, εντάσσεται στους παρόντες ναούς γιατί παρουσιάζει πρωτότυπη χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος. Μεγάλα προεξέχοντα γείσα και τόξα καθώς και επαναλαμβανόμενες κιονοστοιχίες χωρίς άχρηστα κιονόκρανα και γενικώς χρήση του εμφανούς σκυροδέματος ως τελική επιφάνεια.

6. Κολοκυνθού. Εσταυρωμένος (1995. Αρχιτέκτων Α. Ράπτης). Ένας ακόμα σταυροειδής εγγεγραμμένος μεγάλου μεγέθους ναός, με ατύμπανο τρούλο που διαπερνάται από φωτοθυρίδες, ένας τύπος που έχει εξελίξει ικανοποιητικά το σημαντικό αυτό γραφείο μελετών. Τα διάτρητα τύμπανα των καμαρών και το εμφανές σκυρόδεμα των εξωτερικών όψεων αποτελούν χαρακτηριστικό του σχεδιασμού.

7. Νέος Κόσμος. Ανάληψη Κυρίου. Ναός παρόμοιου τύπου που θα μπορούσε να έχει σχεδιαστεί από το παραπάνω γραφείο. Την εικόνα της δύναμης του υπερμεγέθους τρούλου υποσκάπτει η περιμετρική στοά που μοιάζει να έχει προστεθεί εκ των υστέρων.

8. Χολαργός. Ύψωση Τιμίου Σταυρού (1962-1968. Αρχιτέκτων πιθανώς Σόλων Κυδωνιάτης) (Εικ 2). Σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με επιμήκη δυτική κεραία. Η διαφορά από τον κλασικό τύπο έγκειται στην αντικατάσταση όλων των βασικών θόλων με παραβολικούς γεγονός που δημιουργεί ενδιαφέρουσες λύσεις. Εντυπωσιακό ανεξάρτητο κωδωνοστάσιο που διευρύνεται προς τα πάνω.

9. Πεντέλη. Άγιος Σεραφείμ (2020. Αρχιτέκτων Α. Ράπτης). Σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού γραφείου. Μεγάλος ατύμπανος τρούλος, συνεπτυγμένα γωνιακά διαμερίσματα, διάτρητα μη φέροντα στοιχεία (τύμπανα τόξων κλπ).

Β'. Μητρόπολη Ιλίου, Αχαρνών και Πετρούπολεως

1. Καματερό. Γέννηση Χριστού (1967). Τυπική τρίκλιτη θολωτή βασιλική με αξονικό κωδωνοστάσιο. Εντάσσεται οριακά στην παρούσα κατηγορία λόγω της ιδιόρρυθμης επεξεργασίας των εξωτερικών όψεων με πελεκητή πέτρα.

2. Πετρούπολη. Αγία Τριάς (1978-1992. Αρχιτέκτων Α. Ράπτης) (Εικ 3).

Τρίκλιτη θολωτή βασιλική με εμφανές μπετόν ως τελική επιφάνεια. Οι μη φέροντες τοίχοι, όπως και τα τύμπανα των τόξων είναι διάτρητα με φωτιστικές επιφάνειες. Ανεξάρτητο κωδωνοστάσιο.

3. Ίλιον. Άγιος Νικόλαος (1997. Αρχιτέκτων Α. Ράπτης) (Εικ 4). Μονόχωρος τρουλαίος με υπερμεγέθη ατύμπανο τρούλο κατά την λογική που αναπτύχθηκε παραπάνω.

Γ'. Μητρόπολη Κηφισίας, Αμαρουσίου, Ωρωπού και Μαραθώνος

4. Μελίσσια. Ζωοδόχος Πηγή (1961-1966) (Εικ 5). Πρόκειται για ναό σταυροειδούς μορφής με συνεπτυγμένες κεραίες. Όλοι οι θόλοι έχουν σχεδιαστεί παραβολοειδείς, το ίδιο και ο ατύμπανος τρούλος.

5. Μαρούσι. Άγιοι Ανάργυροι (1972-1978) (Εικ 6). Μονόχωρος τρουλαίος με παραβολοειδείς θόλους σε ακραία εξέλιξη της μορφής της Ζωοδόχου Πηγής παραπάνω. Πιθανόν σχεδιάστηκε από τον ίδιο αρχιτέκτονα.

6. Μεταμόρφωση. Προφήτης Ηλίας (1971-1978) (Εικ 7). Εντελώς πρωτότυπο σχέδιο με κυβόσχημη εξωτερική μορφή, και τεράστιο τρούλο που δεσπόζει στο εσωτερικό του ναού. Η στήριξη του τρούλου γίνεται από λεπτούς κιονίσκους περιμετρικά και πολλές διάτρητες επιφάνειες φωτίζουν το ναό.

7. Μαρούσι. Άγιος Νικόλαος (1990). Σχεδόν τυπική βασιλική με τρούλο και συνεπτυγμένες κεραίες. Ο χειρισμός των εξωτερικών όψεων και των κατακόρυφων φωτοθυρίδων αντί για κλασσικά παράθυρα τον εντάσσει στην κατηγορία που εξετάζουμε.

Δ'. Μητρόπολη Γλυφάδας, Ελληνικού, Βούλας, Βουλιαγμένης και Βάρης

8. Άνω Γλυφάδα. Κοίμηση Θεοτόκου Καραπάνου (1962-1966) (Εικ 8). Ιδιόρρυθμος ναός που αποτελείται από ένα μοναδικό σταυροθόλιο πολύ μεγάλου μεγέθους.

9. Βουλιαγμένη. Φανερωμένη (2011. Αρχιτέκτων Βούλα Διδώνη). Ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού, αλλά με τις καμπύλες κεραίες από μπετόν και την διαμόρφωση των όψεων με αποσπασμένα πλαίσια των θυρών, μπορεί να τοποθετηθεί στους ναούς που εξετάζουμε.

Ε'. Μητρόπολη Νέας Σμύρνης

1. Παλαιό Φάληρο. Άγιος Αλέξανδρος (1952-1972. Αρχιτέκτων Σόλων Κυδωνιάτης) (Εικ 9-10). Πρωτότυπος τύπος, μείγμα μονόχωρου τρουλαίου, ο τρούλος του οποίου στηρίζεται σε δύο μεγάλα εγκάρσια τόξα, ενώ στην στέγη

εμφανίζεται ως σταυροειδής εγγεγραμμένος. Όλες οι θολωτές κατασκευές έχουν παραβολική διάταξη. Ανεξάρτητο ψηλό κωδωνοστάσιο.

2. Άλιμος. Ζωοδόχος Πηγή (1975-1989). Ιδιόρρυθμη βασιλική με υπερμεγέθη τρούλο. Και εδώ οι θόλοι και τα τόξα είναι παραβολικής μορφής. Ο φέρων οργανισμός προεξέχει με μορφή διαφραγμάτων έξω από την στέγη. Το καμπαναριό δύο διαστάσεων.

3. Άλιμος. Μεταμόρφωση Σωτήρος (1978-1988. Αρχιτέκτων Δημήτριος Νάκος, πολιτικός μηχανικός Μάριος Σκόρτσης) (Εικ 11-12). Ναός με εντελώς πρωτότυπη διάταξη ιδιαίτερα στην κάλυψη όπου ο τρούλος στηρίζεται σε συνδυασμό δοκών και τόξων. Εξωτερικά υπάρχουν μεικτές επιφάνειες με εμφανές σκυρόδεμα και λιθοδομή.

4. Άλιμος. Άγιος Παντελεήμων (1984-1991. Αρχιτέκτων Γεώργιος Κουκουράκης). Τυπικός σχεδόν σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός, το μέγεθος του οποίου επιβάλλει λύσεις οι οποίες παραπέμπουν σε εξειδικευμένες μορφές από λεπτά στοιχεία από οπλισμένο σκυρόδεμα και κυλινδρικό κωδωνοστάσιο.

Στ'. Μητρόπολη Μεσογαίας και Λαυρεωτικής

1. Ανάβυσσος. Άγιοι Θεόδωροι (1995). Τυπικά ανήκει στις βασιλικές με τρούλο, αλλά ο πρωτότυπος χειρισμός των γείσων από μπετόν, των κατακόρυφων φωτοθυρίδων και ανοιγμάτων που φωτίζουν άπλετα το εσωτερικό την εντάσσει στους ναούς που εξετάζουμε.

2. Σαρωνίδα. Κοίμηση Θεοτόκου (2014). Σταυροειδής ναός όπου ο χειρισμός των όψεων με ευρείες επιφάνειες από οπλισμένο σκυρόδεμα οδηγεί σε μια μορφή κυβιστικής αντιμετώπισης της γενικής διάταξης.

Ζ'. Μητρόπολη Μεγάρων και Σαλαμίνος

1. Ασπρόπυργος. Ευαγγελισμός Θεοτόκου (1979. Αρχιτέκτων Κ. Γκάρτζος, Η Γουναρόπουλος, Α Κωστίκας)⁴¹. Ναός οκταγωνικού τύπου που σπάνια εμφανίζεται στην σύγχρονη εποχή αλλά με εξαιρετικά πρωτότυπο τρόπο διαμορφωμένα δομικά και μορφολογικά στοιχεία χαρακτηριστικά του εν λόγω γραφείου.

Η χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος έδωσε μεγάλη δυνατότητα δημιουργίας ευρέων χώρων χωρίς τη χρήση στηριγμάτων και πρωτότυπων μορφών,

⁴¹ Θα προσθέσω και τον Άγιο Χαράλαμπο της Λέσχης Εργαζομένου Κοριτσιού. Δεν είναι ενοριακός ναός αλλά παρουσιάζει μια έντονη προσπάθεια νεωτερισμού και χειρισμού των μορφών του οπλισμένου σκυροδέματος χωρίς όμως ιδιαίτερα καλό αποτέλεσμα.

γεγονός που το εκμεταλλεύτηκαν με επιτυχία οι μελετητές των παραπάνω ναών που εξετάζονται. Ως εκ τούτου οι περισσότεροι από τους ναούς αυτούς αντλώντας βασικά στοιχεία από την ορθόδοξη παράδοση, όπως ο προσανατολισμός και η είσοδος από τα δυτικά, η γενική διάταξη, ήτοι ο χωρισμός σε κυρίως ναό και ιερό βήμα, η χρήση του τρούλου με κάποια μορφή, όπως και η ύπαρξη κογχών στα ανατολικά, τα κιονοστήρικτα προστώα, οδηγούνται παρ' όλα ταύτα όμως σε νέες συνθέσεις συμβατές με τις επιταγές της αρχιτεκτονικής του τέλους του 20^{ου} αρχές 21^{ου} αιώνα. Αντίθετα στο εξωτερικό σχεδιάστηκαν ναοί, ακόμα και από Έλληνες αρχιτέκτονες¹², με προσπάθεια για την πλήρη απομάκρυνση από την παράδοση με αποτέλεσμα να μην μπορεί κάποιος να αναγνωρίσει ευθέως το κτήριο ως εκκλησία.

Τα περισσότερα, λοιπόν, από τα κτήρια που εξετάζουμε μπορούν να χαρακτηριστούν ναοί τρουλαιοί με δύο μόνον εξαιρέσεις την Αγία Τριάδα Πετρούπολης και τον ναό της Γεννήσεως στο Καματερό, που έτσι κι αλλιώς μόνο οριακά μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο της έρευνας αφού μόνο η εξωτερική του επένδυση τον κάνει να διαφέρει από μια συνήθη βασιλική. Η επιλογή του τύπου της βασιλικής έναντι τρουλαίων τύπων, που είναι η πλειοψηφία των ναών της Αθήνας, είναι μονόδρομος στην περίπτωση που το οικόπεδο ήταν εκτός σχεδίου, συνεπώς το ύψος δεν θα μπορούσε, χωρίς την έκδοση ειδικού Προεδρικού Διατάγματος, να ξεπερνά τα 8.50μ. Άλλωστε ο τύπος της βασιλικής μπορεί να στεγάσει μεγαλύτερο πλήθος κόσμου χωρίς να αποκτά μεγάλο ύψος. Αντίθετα οι τρουλαιοί ναοί για να αποκτήσουν την κάλυψη που απαιτείται για την στέγαση του εκκλησιάσματος σήμερα με την ίδια κάτοψη, αναγκαστικά παίρνουν μεγάλο ύψος. Για έναν ναό 600τμ κάτοψης το ύψος του τρούλου μπορεί να φθάσει τα 25-27μ. Για το λόγο αυτό ο τύπος της βασιλικής χρησιμοποιήθηκε την παλαιοχριστιανική εποχή, όταν οι πόλεις ήταν πολυάνθρωπες, ενώ οι τρουλαιοί ναοί ήρθαν αργότερα, στην μέση βυζαντινή εποχή όταν ο πληθυσμός των πόλεων είχε μειωθεί κατά πολύ.

Οι πρώτες προσπάθειες δημιουργίας ενός πιο σύγχρονου στυλ τοποθετούνται στην εικοσαετία 1960-1980. Την περίοδο αυτή διαπιστώνουμε μια ομάδα ναών που πειραματίζονται με την χρήση παραβολικών επιφανειών αντί του κλασσικού ημικυκλίου ή ημισφαιρίου. Αρχίζοντας με τον Άγιο Αλέξανδρο Παλαιού Φαλήρου σχεδιασμένο από τον Σόλωνα Κυδωνιάτη και κατασκευασμένο ανάμεσα στα 1952-1972, ακολουθούν ο Άγιος Χαράλαμπος Ιλισίων (1965), η Ζωοδόχος Πηγή Μελισσίων (1961-1966), ο Τίμιος Σταυρός Χολαργού (1962-1968), οι Άγιοι Ανάργυροι Αμαρούσιου (1972-1978), η Ζωοδόχος Πηγή Αλίμου (1975-1983). Η ενδιαφέρουσα αυτή λύση ξεφεύγει κατά πολύ από τα

¹² Όπως λ.χ. ο ναός του Απόστολου Παύλου στο Centre Orthodoxe du Patriarcat Œcuménique, Pregny-Chambésy (Αρχιτέκτων Γεώργιος Λάββας).

μέχρι τώρα δεδομένα και ενώ εξωτερικά δίνει σχετικά καλά αποτελέσματα, στο εσωτερικό εύκολα δημιουργούνται αμήχανες λύσεις, όταν πρέπει να στηριχτεί ο τρούλος και να συνδυαστούν οι παραβολικοί θόλοι με απλά τοξωτά ή ορθογώνια παράθυρα ή τους εξώστες και γενικά τα κατακόρυφα ή οριζόντια στοιχεία.

Μια άλλη σημαντική κατηγορία, που εμφανίζεται την δεκαετία του 1990, είναι οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί, στους οποίους τα γωνιακά διαμερίσματα του συνήθους τύπου έχουν εξαιρετικά συμπτυχθεί εις όφελος του κεντρικού χώρου, που στεγάζεται από έναν υπερμεγέθη τρούλο. Καλλίτερα, λοιπόν, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως μονόχωροι τρουλαίοι. Εδώ κυριαρχεί το έργο του γνωστού αρχιτέκτονα Άλκη Ράπτη με τα έργα: Άγιος Μάρκος Ευγενικός Κ. Πατησίων (1981-1990), Εσταυρωμένος Κολοκυνθούς (1995), Άγιος Νικόλαος Ίλιον (1997) και Άγιος Σεραφείμ Παλαιάς Πεντέλης (2020). Ακόμη στην ίδια κατηγορία ανήκει η Ανάληψις Κυρίου Ν. Κόσμου και ο Άγιος Νικόλαος Αμαρουσίου. Οι ναοί αυτοί δίνουν εξαιρετικά ευρυχωρία στον κυρίως ναό διατηρώντας συγχρόνως έναν χαρακτήρα που ταιριάζει σε πλέον παραδοσιακές μορφές. Στην κατηγορία αυτή μπορεί να ενταχθεί και ο Όσιος Μελέτιος στα Σεπόλια (1990) αν και ορθότερα θα ονομαζόταν λόγω του μήκους του σταυροειδής βασιλική με τρούλο.

Μια άλλη κατηγορία είναι αυτή στην οποία οι μορφές είναι πολύ κοντά στην παράδοση με μερικά νεωτερικά χαρακτηριστικά στον χειρισμό των εξωτερικών μορφών, όπως ο Άγιος Ελευθέριος Αχαρνών (1967) ένας τυπικός σταυροειδής ναός με ιδιαίτερες λεπτομέρειες στα ανοίγματα και στην εξωτερική διάταξη, και ο Άγιος Παντελεήμων Αλίμου (1984-1991) που λόγω του μεγέθους του υπήρξε η ανάγκη νεωτερικών λύσεων στα θέματα του σχεδιασμού και φωτισμού, η “Φανερωμένη” Βουλιαγμένης (2011) που διατήρησε τον τύπο του ελεύθερου σταυρού σε νέα σύνθεση και η Κοίμηση Θεοτόκου Σαρωνίδας (2014), σταυροειδής κανονικά ναός με νεωτερικές εξωτερικές λεπτομέρειες.

Τέλος υπάρχουν και οι μοναδικές περιπτώσεις όπως η Κοίμηση Θεοτόκου Κυπριάδου (1980-1995). Εδώ ο ναός καλύπτεται ουσιαστικά ολόκληρος από τον τεράστιο τρούλο εξαφανίζοντας τα γωνιακά διαμερίσματα. Η Μεταμόρφωση Σωτήρος Αλίμου (1978-1988) είναι μια πραγματικά πρωτότυπη λύση η οποία απέτυχε εντελώς στην στήριξη του κεντρικού τρούλου χρησιμοποιώντας αμήχανες λύσεις (με αυτά τα αλλεπάλληλα τόξα). Είναι ακόμα ο Προφήτης Ηλίας Μεταμορφώσεως (1971-1978) στον οποίο ο τεράστιος τρούλος κρέμεται κυριολεκτικά πάνω από τα κεφάλια των πιστών στηριγμένος σε ραδινούς κιονίσκους και οι Άγιοι Θεόδωροι Αναβύσσου, πρωτοποριακές προτάσεις όχι ιδιαίτερα εναργείς. Το ίδιο ισχύει και για την Κοίμηση Θεοτόκου Καραπάνου (1962-1966). Εδώ ένα μεγάλο και μάλλον άκομφο σταυροθόλιο καλύπτει το σύνολο σχεδόν του ναού. Ωστόσο δεν πρέπει να ξεχνάμε και την ιδιαίτερα επι-

τυχημένη περίπτωση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου Ασπρόπυργου (1979) σχεδιασμένου από τον γνωστό αρχιτέκτονα Κώστα Γκάρτζο.

Όλοι οι παραπάνω ναοί που εξετάσαμε, εκμεταλλευόμενοι τις δυνατότητες των συγχρόνων υλικών πέτυχαν αρκετά καλά αποτελέσματα, ιδιαιτέρως στην δημιουργία ενιαίου χώρου για την στέγαση μεγάλου πλήθους κόσμου, αλλά έχουν ορισμένα προβλήματα που οφείλονται στο γεγονός ότι, σε αντίθεση με τα παραδοσιακά σχήματα τα όποια ήταν αποτέλεσμα σταθερής εξελικτικής διαδικασίας, δεν είχαν προηγούμενα για να στηριχθούν και βασίζονται μόνο στην ικανότητα σχεδιασμού. Εκτός από τις αστοχίες στις μορφές στήριξης ιδιόρρυθμων τρούλων που επισημάναμε ήδη, η εξυπηρέτηση των αναγκών του εκκλησιάσματος οδηγεί σε αμήχανα σχήματα όταν πρόκειται να σχεδιαστούν εξώστες, κλιμακοστάσια, κωδωνοστάσια, τέμπλα ή και συμπληρωματικοί χώροι για γραφεία, χώρους υγιεινής κλπ. Στα παραπάνω πρέπει να προστεθούν οι δυσκολίες στην κάλυψη των μεγάλων επιφανειών (στην κοίμηση Θεοτόκου Κυπριάδου χρησιμοποιήθηκε μολύβι το οποίο έχει διαρραγεί λόγω του μεγάλου βάρους), στην απορρόφηση των υδάτων που λεκιάζουν τις μεγάλες άσπρες επιφάνειες ελλείψει καταλλήλου συστήματος υδρορροών¹³. Ακόμα ο φυσικός φωτισμός από παράθυρα σε τρούλους με μεγάλες κλίσεις και στα τύμπανα των καμαρών δεν αναδεικνύει τις ζωγραφισμένες επιφάνειες, οι οποίες μάλλον δεν ελήφθησαν υπόψη από τους αρχιτέκτονες. Στις περιπτώσεις αυτές μόνο με τον τεχνητό φωτισμό επιτυγχάνεται καλό αποτέλεσμα. Τέλος μια σημαντική λεπτομέρεια: η θέρμανση, που έτσι και αλλιώς είναι προβληματική στις εκκλησίες, εδώ απαιτεί μεγάλο και δυσβάστακτο κόστος λόγω του μεγάλου ύψους και της ενότητας του χώρου.

Για τους παραπάνω λόγους οι ναοί αυτοί δεν είναι πάντα ιδιαίτερα συμπαθείς στους χρήστες κληρικούς που έχουν την ευθύνη των κτηρίων αυτών, εκτός φωτισμένων εξαιρέσεων, γεγονός που οδηγεί πολλές φορές σε επεμβάσεις και προσθήκες με παραδοσιακές μορφές που δεν έχουν καμία σχέση με την αρχική πρόθεση του αρχιτέκτονα¹⁴. Ωστόσο είναι αξιέπαινη η προσπάθεια των εκκλησιαστικών παραγόντων και αρχιτεκτόνων να πάνε κόντρα στο ρεύμα και να δοκιμάσουν νέες λύσεις που αντιστοιχούν περισσότερο στην σύγχρονη εποχή, έστω και εάν ακόμα δεν έχει βρεθεί ένας κοινός τόπος ώστε να είναι αποδεκτός και από το σύνολο του εκκλησιάσματος.

¹³ Από την εμπειρία μας αναφέρουμε αντίστοιχα προβλήματα στον Άγιο Αθανάσιο Αιγίου, που δεν περιλαμβάνεται όμως στα εξεταζόμενα κτήρια.

¹⁴ Παράδειγμα η προσθήκη βοηθητικών χώρων με πλινθοπερίχλειστο σύστημα δομής στον λευκό Τίμιο Σταυρό Χολαργού (Εικ 2).

Summary

SOTIRIS VOYADJIS

LOOKING FOR THE “MODERN” CHURCHES OF ATHENS

Athens, since it became the capital of the Greek state in 1834, expanded significantly, so as that the existing small Byzantine and post-Byzantine churches could not meet the religious needs of the Athenians. Especially after 1922, when most of the refugees from Asia Minor settled around Athens, the population increased exponentially. The churches that were built during the second half of the 19th and the first half of the 20th century, were mainly influenced by the Athens Cathedral. After the Second World War, in contrast to the other buildings in Athens, which have been dominated by modernism since the 1930s, the new churches, for the most part, returned to an older kind of form and typology. The possibilities of reinforced concrete were exploited, of course, but only for the enlargement. Building types of the Byzantine era, long forgotten and decorative elements copied from the temples of the 12th and 14th century, were used to create a style that could be characterized as “neo-Byzantine”, apparently obeying to a common “taste”.

Nevertheless, in a number of Athenian churches an attempt was made, sometimes drawing from tradition and sometimes leaving it completely behind, to form a new typology of churches more in line with the spirit of the secular architecture of the second half of the 20th century and the first decade of 21st. In this work, the parish churches of the greater Athens area were studied, which either follow the modernist style, or were simply designed in a different way from the generally prevailing one.

In a draft estimate, out of the 512 parish churches of Athens, 250 were founded after the Second World War, 18 are Byzantine or post-Byzantine monuments, and 25 are “modern”. The latter, taking advantage of the capability of modern materials achieved quite good results, especially in creating large spaces to accommodate a growing population, but presented some problems due to the fact that, unlike traditional forms which were the result of a constant evolutionary process, they had no precedent to rely on but solely on design ability. For the above reasons, these churches are not always very popular with the clergy users who are responsible for them, with the exception of illuminated personalities, which often leads to interventions and additions in traditional forms that have nothing to do with the original intention of the architect. However, the effort of a number of ecclesiastical authorities and architects to go against the tide and try new solutions that correspond more to the modern era, even if a common ground has not yet been reached, is commendable.

Εικ. 1. Κάτω Πατήσια. Άγιος Μάρκος Ευγενικός (1981-1990).
Άποψη από τα βορειοδυτικά (Σωτήρης Βογιατζής, Ιανουάριος 2019).

Εικ. 2. Χολαργός. Τίμιος Σταυρός (1962-1968). Άποψη από τα βορειοδυτικά
(Σωτήρης Βογιατζής, Ιανουάριος 2019).

Εικ. 3. Πετρούπολη. Αγία Τριάς (1978-1982). Άποψη από τα νοτιοδυτικά
(Σωτήρης Βογιατζής, Ιανουάριος 2019).

Εικ. 4. Διον. Άγιος Νικόλαος (1997). Άποψη από τα βορειοανατολικά
(Σωτήρης Βογιατζής, Ιανουάριος 2019).

Εικ. 5. Μελίσσια. Ζωοδόχος Πηγή (1961-6). Άποψη από τα βορειοανατολικά
(Σωτήρης Βογιατζής, Ιανουάριος 2019).

Εικ. 6. Αμαρούσιο. Άγιοι Ανάργυροι (1972-8). Άποψη από τα βορειοανατολικά
(Σωτήρης Βογιατζής, Ιανουάριος 2019).

Εικ. 7. Μεταμόρφωση. Προφήτης Ηλίας (1971-8). Άποψη από τα δυτικά
(Σωτήρης Βογιατζής, Ιανουάριος 2019).

Εικ. 8. Καραπάνου. Κοίμησις Θεοτόκου (1962-6). Άποψη από τα βορειοανατολικά
(Σωτήρης Βογιατζής, Ιανουάριος 2019).

Εικ. 9. Παλαιό Φάληρο. Άγιος Αλέξανδρος (1952-1972). Άποψη από τα νοτιοδυτικά (Σωτήρης Βογιατζής, Ιανουάριος 2019).

Εικ. 10. Παλαιό Φάληρο. Άγιος Αλέξανδρος (1952-1972). Άποψη του εσωτερικού προς τα ανατολικά (Σωτήρης Βογιατζής, Ιανουάριος 2019).

Εικ. 11. Άλιμος. Μεταμόρφωση Σωτήρος (1978-1988). Άποψη από τα νοτιοδυτικά (Σωτήρης Βογιατζής, Ιανουάριος 2019).

Εικ. 12. Άλιμος. Μεταμόρφωση Σωτήρος (1978-1988). Άποψη του εσωτερικού προς τα ανατολικά (Σωτήρης Βογιατζής, Ιανουάριος 2019).

Πέτρος Δεβολής

ΔΥΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΝΑΟΙ

Είναι δύσκολο ίσως και σχεδόν αδύνατο σήμερα ένας αρχιτέκτονας να προτείνει σύγχρονο μορφολογικά σχεδιασμό για ορθόδοξο χριστιανικό ναό στην Ελλάδα, που να διαφέρει από το καθιερωμένο εκκλησιαστικό πρότυπο. Υπάρχει βέβαια το σταθερό τελετουργικό πλαίσιο, που είναι υποχρεωμένος να σεβαστεί, καθώς καλείται να χωροθετήσει τις λειτουργικές απαιτήσεις ενός παγιωμένου και αμετάβλητου λατρευτικού τυπικού, λαμβάνοντας υπ όψη ότι ο ναός είναι «*Εικόνα του Κόσμου*» σε μικρογραφία. Έχει όμως να δουλέψει παράλληλα με νέα δομικά υλικά και κατασκευαστικές μεθόδους, ασυμβίβαστα με την νομοτέλεια των αντίστοιχων παραδοσιακών της παλαιότερης ναοδομίας. Ένας άλλος ουσιαστικότερος παράγοντας, είναι αυτός της αρχιτεκτονικής ιδεολογίας, καθώς ιστορικά στους περισσότερους πολιτισμούς όλα τα στοιχεία αρχιτεκτονικής, είναι αποτέλεσμα κωδικοποιημένων ιδεολογιών, που αποτελούν και την ηθική τους υπόσταση, αν και τα τελευταία χρόνια η ηθική αυτή έχει αμβλυνθεί. Έτσι το πρόβλημα δεν αφορά μόνο τους ορθόδοξους πιστούς, αλλά και την στάση που πρέπει να κρατήσει η κοινωνία έναντι των αρχιτεκτονικών καταπιστευμάτων της.

Είναι βέβαια γεγονός ότι στη μεταπολεμική Ελλάδα, επικράτησε ο «*Ναοδομικός Ιστορισμός*»¹ με αποτέλεσμα να γεμίσουν οι ενορίες των χωριών και των πόλεων με εκκλησίες πανομοιότυπα αντίγραφα ιστορικών προτύπων, που διαφέρουν μόνο στην κλίμακα, καθώς οι νέες κατασκευάζονται συνήθως γιγάντιες. Οι «*ιστορικίζουσες*» αυτές μορφές των νέων ναών, εκτός από τις αντινομίες και τις κατασκευαστικές αντιφάσεις με τα νέα υλικά, ως ναοδομικά έργα, δεν είναι ούτε παραδοσιακά ούτε σύγχρονα. Από την πικρή αυτή διαπίστωση φυσικά θα πρέπει να εξαιρεθούν κάποια αξιόλογα γνωστά μεταπολεμικά έργα, ανεξάρτητα μεγέθους ή ρυθμού, με συνθετική και μορφολογική συνένεια. Τίθεται όμως εκ των πραγμάτων ένα δυσαπάντητο ερώτημα για τον δρόμο που οφείλει να ακολουθήσει η σύγχρονη ναοδομία: Εκείνον της παράδοσης ή της ανανέωσης;

¹ Γ. Λάββας, «Σύγχρονη Ορθόδοξη Ναοδομία και Παράδοση», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Α.Π.Θ.* 25 (1980), 261-280.

Στην ανακοίνωση αυτή παρουσιάζονται δύο ορθόδοξοι χριστιανικοί ναοί με ιδεολογικά σύγχρονο μορφολογικό σχεδιασμό, αλλά διαφορετικά μεταξύ τους χαρακτηριστικά, καθορισμένα από τα αντίστοιχα περιβαλλοντικά δεδομένα. Ο πρώτος είναι ο ναός του Τιμίου Προδρόμου στον αρχαιολογικό χώρο νότια του καθεδρικού ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος υλοποιήθηκε το 1992 σύμφωνα με μελέτη μου που υποβλήθηκε και εγκρίθηκε από το Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Ο δεύτερος ναός είναι ο ναός της Πολυτεχνειούπολης Ζωγράφου για τον οποίο η πρόταση συμμετοχής μου στον Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Διαγωνισμό που έγινε στην Αθήνα το 1993 απορρίφθηκε.

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ

ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ο χώρος

Ο αρχαιολογικός χώρος στον οποίο κατασκευάστηκε ο ναός του Τιμίου Προδρόμου (Εικ. 1) βρίσκεται στα νότια του καθεδρικού ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης και σε στάθμη λίγο χαμηλότερη από αυτόν, καθώς αποτελεί φυσική συνέχειά του την οποία διακόπτει η οδός Μακένζι Κίνγκ που είναι διαμορφωμένη επάνω σε μια τεχνητά υπερυψωμένη κατασκευή. Η διαμόρφωση αυτή έγινε σχεδόν παράλληλα και λίγο μετά την ανασκαφή του χώρου μεταξύ του 1922 και του 1930, όταν άρχισε να εφαρμόζεται το νέο ρυμοτομικό σχέδιο του 1921, βασισμένο στις προτάσεις της ομάδας του Ernest Hebrard, μετά την σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή του ιστορικού κέντρου της πόλης, από την πυρκαγιά του 1917. Η ανασκαφή από τον Ε. Πελεκίδη έγινε βιαστικά και δυστυχώς δεν δημοσιεύτηκε ποτέ, με αποτέλεσμα να χαθούν στη συνέχεια πολλά από τα πολύτιμα ανασκαφικά στοιχεία, ενώ η επιγραμματική ανακοίνωσή του το 1922 δεν δίνει τις δέουσες απαντήσεις στα πολλά ερωτηματικά που τίθενται για την ιστορική τοπογραφία της περιοχής². Κάτω από το υπόστεγο που δημιουργήθηκε και προς την πλευρά της οδού Παύλου Μελά, κτίστηκε το 1940 ο μικρός ναός του Αι Γιάννη, χωρίς ιδιαίτερα μορφολογικά ναοδομικά χαρακτηριστικά, ενώ περιμετρικά προς την οδό Ικτίνου υπάρχουν αντίστοιχα άλλα δύο μικρά βοηθητικά διώροφα κτίρια, που κτίστηκαν ως εξαρτήματα του αρχικού τότε ναού. Η προσπέλαση στον αρχαιολογικό χώρο, γίνεται από το πεζοδρόμιο της οδού Παύλου Μελά και στη συμβολή της με τον παρακείμενο πεζοδρόμο, με δύο αρκετά φθαρμένες από την χρήση ευθύγραμμες και ασύμμετρες, μεταξύ τους κλίμακες, παράλληλες προς το τοιχίο αντιστήριξης.

² “Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l’Orient hellénique (nov. 1921 - nov. 1922)”, *BCH* 46 (1922), 527, fig.12.

Στον χώρο αυτό, δεσπόζουν τα ερείπια ενός πολύ μεγάλου εξάγωνου παλαιοχριστιανικού βαπτιστηρίου³ (Εικ. 2) του οποίου σώζεται ένας και μοναδικός όρθιος κίονας στη θέση του εμπρός από τον νότιο πεσσό, με την ιδιόρρυθμη μαρμαρόθετη κολυμβήθρα στο κέντρο του. Το κτίριο κτίστηκε αρχικά ως βαπτιστήριο, αμιγώς χριστιανικό, και όχι ως «Νυμφαίο» όπως υποστηρίχθηκε, άποψη που χωρίς να έχει τεκμηριωθεί επικράτησε, και το συνοδεύει μέχρι και σήμερα, αφού με το όνομα αυτό δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως η υπουργική απόφαση χαρακτηρισμού του αρχαιολογικού χώρου το 1962⁴. Απτή απόδειξη πέρα από τα ιστορικά και βιβλιογραφικά δεδομένα, αποτελεί και η εύρεση ενσωματωμένης πλίνθου στο νότιο πεσσό με ρομβοειδή σφραγίδα που φέρει σταυρό, παρόμοιας κατασκευαστικά και με τις υπόλοιπες των υφιστάμενων τοιχοποιιών.

Έξω από τον αρχικό ναό στην στάθμη της αυλής, υπήρχαν υπολείμματα τοιχοποιιών ενός ορθογώνιου κτίσματος με ψηφιδωτό δάπεδο και η κλίμακα καθόδου που οδηγεί στην υπόγεια λατρευτική κρύπτη⁵ με αγίασμα κάτω από τον ναό, που για άγνωστο λόγο επονομάζεται «κατακόμβη» και είναι ευρύτερα γνωστή με την επωνυμία αυτή. Όπως διαπιστώθηκε, το αρχικό κτίσμα της κρύπτης ήταν ρωμαϊκό *prefurnio*⁶, δηλαδή κινστέρνα με κάμινο, που θέρμαινε το νερό και εξυπηρετούσε τα παρακείμενα λουτρά στις εγκαταστάσεις του Θεάτρου Σταδίου⁷ πριν αυτό κατεδαφιστεί, καθώς μετά τον ανασκαφικό προσδιορισμό της σφενδόνης του στην οδό Απελού κατά τον Βελένη, έφτανε μέχρις εδώ. Στη συνέχεια εξυπηρετούσε την κολυμβήθρα του βαπτιστηρίου που ανεγέρθηκε στον χώρο του ως παράρτημα μίας εκ των δύο βασιλικών που προϋπήρξαν του σημερινού ναού της Αγίας Σοφίας⁸. Η μετατροπή του ρωμαϊκού *prefurnio* σε κρύπτη έγινε όταν το βαπτιστήριο, σταμάτησε να λειτουργεί και μετατράπηκε σε ναό. Αυτό περιβλήθηκε με περιμετρικό τοίχο, συνεχόμενο των κτισμάτων που περιβάλλουν το ψηφιδωτό υπό μορφή κλίτους κατά το πρότυπο

³ Π. Δεβολής, *Δημήτριος ο φιλόπολις Άγιος. Θεσσαλονίκη, Θέατρο-Στάδιο, Καταφυγή. Θρύλοι, παραδόσεις, ιστορία, υποθέσεις και αντικειμενικοί προσδιορισμοί της βυζαντινής τοπογραφίας*, Θεσσαλονίκη 2008 (στο εξής: Δεβολής, *Δημήτριος ο φιλόπολις Άγιος*), 35-41 και 93-130 και Π. Δεβολής, «Η “κατακόμβη” του Αι Γιάννη των πιστών το “Νυμφαίο” των λογίων και η βυζαντινή τοπογραφία της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 23 (2007), 8-55.

⁴ ΥΑ 15813/19-12-1961 - ΦΕΚ 36/Β/3-2-1962.

⁵ Δεβολής, *Δημήτριος ο φιλόπολις Άγιος*, 147-196.

⁶ Δεβολής, *Δημήτριος ο φιλόπολις Άγιος*, 150-156.

⁷ Γ. Βελένης – Π. Αδάμ-Βελένη, «Το θέατρο-στάδιο στη Θεσσαλονίκη», *Αρχαιολογία* 46 (1993), 69-75 και G. Velenis – P. Adam-Velenis, «The Theater-Stadium of Thessaloniki», *Διεθνές συμπόσιο με θέμα: Η θρησκεία στον Ελληνικό κόσμο*, Γρανάδα 1997 (στο εξής: Velenis - Adam-Velenis, *The Theater-Stadium of Thessaloniki*), 249-256, φωτ.1 και 4.

⁸ Κ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1990.

της Ροτόντας και συνδέθηκε με την παρακείμενη βασιλική με μία εγκάρσια στοά. Η στοά που δυστυχώς με τις πολεοδομικές παρεμβάσεις καταστράφηκε, αποκαλύφθηκε το 1892, κατά την διάνοιξη θεμελίων για ανέγερση κατοικίας στο νοτιοανατολικό τμήμα του αυλόγυρου, όταν μετά την πυρκαγιά του 1890 που κατέστρεψε το τζαμί της Αγίας Σοφίας η δημαρχία έδωσε την σχετική άδεια. Την περιέγραψε πρώτος ο γυμνασιάρχης Πέτρος Παπαγεωργίου⁹ που την διέσχισε και ανακάλυψε στην άλλη πλευρά την υπόγεια κρύπτη, ενώ ακόμη η περιοχή ήταν πυκνοδομημένη και με διαφορετική ρυμοτομία που άλλαξε μετά την πυρκαγιά του 1917. Η κολυμβήθρα με την προσθήκη ενός εγκάρσιου θωρακίου στον πυθμένα της και δύο σειρών κιόνων μίας περιμετρικά και μίας εσώτερα καλύφθηκε με θολωτή οροφή και μετατράπηκε σε μεγαλοπρεπές κιβώριο¹⁰ στο κέντρο του ναού. Τέλος κατά τον καθαρισμό των τοιχοποιιών της κρύπτης στον ανατολικό τοίχο, αριστερά από την κόγχη του Ιερού Βήματος και της Αγίας Τράπεζας, της βόρειας αίθουσας στην θέση του τιμώμενου Αγίου, αποκαλύφθηκε τοιχογραφία σε τρίτη στρώση υπό μορφή μεταλλίου που τοποθετείται χρονολογικά πριν τον 14^ο αιώνα με εικονιζόμενο τον Άγιο Δημήτριο ως Μάρτυρα. Η τοιχογραφία σε συνδυασμό με καταγραφές της ίδιας περιόδου και των δύο Μαρτυρολογίων του 6^{ου} αιώνα, δεν αφήνει περιθώρια για την σχέση των χώρων αυτών με την λατρεία του Αγίου¹¹.

Η αρχιτεκτονική του σύγχρονου ναού

Η ανάθεση της μελέτης κατασκευής του νέου ναού του Αγίου Ιωάννου έγινε το 1991 από τον τότε προϊστάμενο του ναού πρωτοπρεσβύτερο μακαριστό ιερέα Θεόφιλο Τερζάκη, μετά την πρόθεση της Μητρόπολης να χαρακτηρίσει τον καθεδρικό ναό της Αγίας Σοφίας από ενοριακό σε προσκυνηματικό, μεταφέροντας την ιδιότητα του ενοριακού στον μικρό ναό του Αι Γιάννη. Οι ουσιαστικότεροι όμως λόγοι που θεμιτά τουλάχιστον επέβαλαν την επέμβαση αυτή, ήταν η προστασία των υπολειμμάτων των τοιχοποιιών του ορθογώνιου παλαιохριστιανικού κτίσματος με το ψηφιδωτό δάπεδο που δυστυχώς παρέμενε ακάλυπτο αντιμετωπίζοντας προβλήματα, διάβρωσης, όπως ακάλυπτη αντίστοιχα ήταν και κλίμακα καθόδου που οδηγούσε στην υπόγεια 'κρύπτη' αντιμετωπίζοντας προβλήματα κυρίως ασφάλειας.

Αυτό ήταν και το επιχείρημα για την δημιουργία ενός σύγχρονου κελύφους που αντικαθιστώντας τον αρχικό μικρό ναό, πέρα από την εκκλησιαστική λειτουργικότητα, θα προστάτευε και τα κτίσματα αυτά, ενώ παράλληλα ο περι-

⁹ Π. Παπαγεωργίου. «Βυζαντινόν υπόγειον προσκυνητάριον εν Θεσσαλονίκη», *Εικονογραφημένη Εστία*. Ιούλιος - Δεκέμβριος 1892, 13,14 και 94, 95.

¹⁰ Δεβολής, *Δημήτριος ο φιλόπολις Άγιος*, 145, σχ. 52.

¹¹ Δεβολής, *Δημήτριος ο φιλόπολις Άγιος*, 186, εικ. 76.

βάλλων χώρος θα μπορούσε να αποτελεί λειτουργική συνέχεια του νέου ναού, χρησιμεύοντας για υπαίθριες λατρευτικές τελετές και ιερά μυστήρια. Η πρόταση (Εικ.3-7) δεν θα άλλαζε τους λειτουργικούς άξονες του αρχικού ναού, αλλά την επιμήκυνσή του με την προσθήκη ενός λοξού εγκάρσιου τοίχου από αργολιθοδομή προς το μέτωπο της στοάς σε σταθερό έδαφος, ώστε να αποτελεί και τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην σύγχρονη κατασκευή και τις αρχαίες τοιχοποιίες, όπου τοποθετήθηκε και η κύρια είσοδος του νέου ναού. Για την υπόλοιπη κατασκευή επιλέχθηκε πρισματικό υαλοστάσιο με μεταλλικό πλαίσιο κατασκευασμένο από ισομετρικό σκελετό πλευρικά και επάνω από την οροφή της κρύπτης για ευνόητους λόγους στατικότητας και ελαφρότερων φορτίων. Τα επάνω τμήματα του σκελετού στηρίχθηκαν σε μεταλλική δοκό τοποθετημένη κατά μήκος του μετώπου της οροφής της υπόστεγης στοάς που συνεχίζει και μετά την εγκάρσια τοιχοποιία σηματοδοτώντας τον χώρο ως εξωνάρθηκα. Στο τέλος η δοκός σχηματίζει ορθή γωνία, όπου σε ειδικά διαμορφωμένη οπή αναρτήθηκε η παλιά καμπάνα.

Η κόγχη του ιερού βήματος προτάθηκε να ανακατασκευαστεί στην ίδια θέση του αρχικού ναού εγγεγραμμένη και στραμμένη κατ'οικονομία προς την υπόσκαφη νοτιοανατολική εσωτερική πλευρά του, ενώ εξωτερικά στο τμήμα αυτό τοποθετήθηκε αντίστοιχη λοξή μεταλλική κόγχη ώστε να υποδηλώνεται η ύπαρξή του και δίπλα προβλέφτηκε μία θύρα επικοινωνίας του ιερού βήματος με την αυλή. Στο μέσο της όψης δίπλα από την παλαιοχριστιανική τοιχοποιία τοποθετήθηκε η δεύτερη εξωτερική θύρα γυάλινη ενώ το μικρότερο τμήμα του τραπεζοειδούς κατακόρυφου γυάλινου κελύφους χωρίστηκε στο μέσο και προβλέφτηκε να ανοίγει συρόμενο επιτρέποντας το τμήμα αυτό του ναού να επικοινωνεί λειτουργικά με την αυλή. Στην μεταλλική κόγχη κατασκευάστηκε στενός διαμήκης φεγγίτης υπό μορφή σχισμής καθ' ύψος, ενώ εξωτερικά τοποθετήθηκε αναλογικά εγκάρσια σωληνωτή κατασκευή, ώστε μαζί με τον φεγγίτη να σχηματίζεται νοητά σταυρός.

Η αρχιτεκτονική επιμέλεια δυστυχώς έληξε μετά την υλοποίηση του εξωτερικού κελύφους, με αποτέλεσμα την προφανή μορφολογική αναντιστοιχία της εσωτερικής διαμόρφωσης με την δομική δυναμική του νέου ναού. Η συμβολή μου αναζητήθηκε αργότερα το 1999 για την μελέτη προσθήκης μίας μεταλλικής εξέδρας με δάπεδο από υαλόπλακες επάνω από τις τοιχοποιίες που πλαισίωναν το ψηφιδωτό ώστε να αυξηθεί η δυναμικότητα καθισμάτων του ναού, που υλοποιήθηκε αντίστοιχα. Επίσης το 2001 για την πρόταση μελέτης ανελκυστήρα στον αρχαιολογικό χώρο για τα άτομα με ειδικές ανάγκες που ατύχησε και παρέμεινε μετέωρη μέχρι και σήμερα λόγω αρνητικής θέσης των τότε προϊστάμενων της εφορίας. Τέλος το 2003 για την συντήρηση της κρύπτης τον καθαρισμό των τοιχοποιιών και μελέτης φωτισμού, που συνεχίστηκε μέχρι το 2006 υπό την εποπτεία της εφορείας αρχαιοτήτων αλλά δυστυχώς παρέμει-

νε ημιτελής έπειτα από την απώλεια του δυναμικού προϊστάμενου του ναού πατέρα Θεόφιλου Τερεζάκη. Ο απόηχος των ενασχολήσεων στον χώρο, ήταν και η μονογραφία μου το 2008, ενώ είχε προηγηθεί άρθρο 50 σελ. στο περιοδικό Θεσσαλονικέων Πόλις το 2007.

Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥΠΟΛΗ ΖΩΓΡΑΦΟΥ

Η απόφαση να συμμετάσχω στον Πανελλήνιο αρχιτεκτονικό διαγωνισμό που προκήρυξε η πρωταγεία του ΕΜΠ για τον ναό των Τριών Ιεραρχών της Πολυτεχνειούπολης Ζωγράφου στην Αθήνα το 1993, πάρθηκε επειδή ήθελα να εκφράσω δημόσια τις απόψεις μου για ένα ολοκληρωμένο αντίστοιχο θέμα, καθώς η εμπειρία μου με τον ναό του Τιμίου Προδρόμου στην Θεσσαλονίκη, είχε εξειδικευμένες προεκτάσεις και δεσμεύσεις, που τις καθόριζε ο αρχαιολογικός χώρος όπου υλοποιήθηκε. Ο χώρος σήμερα έχει κατακλειστεί από κτήρια δίπλα στον ναό των Τριών Ιεραρχών που κτίστηκε στην θέση αυτή (Εικ.8), αλλά τότε σε αρκετά μεγάλη περίμετρο ήταν ακόμη ελεύθερος και βέβαια δεν είναι δυνατόν να συγκριθεί χωροθετικά με τα σημερινά δεδομένα.

Η θέση που προτάθηκε σύμφωνα με τα στοιχεία του τοπογραφικού είναι εκείνη που δεν θα παρουσίαζε μεγάλες υψομετρικές διαφορές ώστε να αποφεύγονται επιχωματώσεις και άλλα μεγάλα έργα υποδομής. Ο ανταγωνισμός των ψηλών κτηρίων στην περίμετρο, αλλά και η μελλοντική ανάπτυξη άλλων πλησιέστερα όπως και έγινε, επέβαλλε την επιλογή μιας δυναμικής πρότασης. Η έμπνευση της κεντρικής ιδέας (Εικ.9-12) γεννήθηκε από την υψικάμινου που θα αντικαθιστούσε τον τρούλο, συμβολισμός δανεισμένος από τον γνωστό ψαλμό: *Κατευθυνθήτω η προσευχή μου ως θυμίαμα ενώπιόν σου (ψαλμοί 140,2)* όπου στο οπαίο θα δέσποζε ο Παντοκράτορας σχεδιασμένος με διαβαθμισμένα χρωματικά κρύσταλλα τοποθετημένα σε ειδική μεταλλική κατασκευή. Η μορφολογική αναζήτηση ξεκίνησε με την κυρίαρχη ιδέα ενός υψίκορμου στοιχείου, επηρεασμένου από το σχήμα της υψικάμινου, διαφοροποιημένου όμως λειτουργικά και χωρίς να χάνει την αρχική δυναμική που θα έδινε η μορφή αυτή στην όλη σύνθεση ενώ το σύνολο της κατασκευής θα εμφάνιζε την υφή και το χρώμα των υλικών, που θα ήταν το σκυρόδεμα. Περιμετρικά οι ημικύλινδροι χοροί, το ιερό βήμα και τα κλίτη θα χάρασσαν αρχικά ένα συμμετρικό σταυροειδές που με την προσθήκη του ημιυπαίθριου χώρου και των υπόλοιπων λειτουργικών στοιχείων θα εξελίσσονταν σε ασύμμετρο κοχλιοειδές, με μία έξαρση στο καμπαναριό και διαφοροποίηση υψομετρικά και μορφολογικά των δύο κλιτών από τα οποία το ένα θα υπερυψώνονταν και θα φωτιζόνταν από την οροφή, ενώ το άλλο θα χαμήλωνε και θα φωτιζόνταν πλευρικά με υαλότουβλα. Η απόφαση προσθήκης ημιυπαίθριου χώρου κρίθηκε αναγκαία για την προστασία των πι-

στών αλλά και των περαστικών περιπατητών από τις καιρικές συνθήκες, επειδή εκεί κοντά δεν υπήρχε τότε αντίστοιχο υπόστεγο. Η πρόβλεψη ενός μικρού κυλινδρικού παρεκκλησίου κάτω από το στέγαστρο ενταγμένου στο σύνολο, θα εξυπηρετούσε και την εστία ανάματος κεριών ώστε να μη γίνεται αυτό στον κεντρικό χώρο, ενώ παράλληλα θα χρησίμευε και ως κατακόρυφο στοιχείο στήριξης του στεγάστρου. Η διεύρυνση της βάσης του κωδωνοστασίου θα δημιουργούσε έναν μικρό χώρο γραφείου του ιερέως και χώρου υγιεινής, ενώ κάτω από την εξωτερική κλίμακα επικοινωνίας του δώματος της οροφής του γραφείου, συνέχιζε αντίστοιχη κλίμακα καθόδου προς το υπόγειο, όπου θα τοποθετούνταν οι μηχανολογικές εγκαταστάσεις. Το μέγεθος και η λειτουργία του υπογείου προβλέπονταν να προκύψει κατά την οριστική μελέτη, μια και δεν θα επηρέαζε μορφολογικά τον ναό. Με τη σκέψη να συμπληρωθεί ο ναός με εξελιγμένα λειτουργικά στοιχεία προτάθηκε αντί για καμπάνες να κρεμαστούν στο κοίλο τμήμα του κωδωνοστασίου μπρούντζινοι κύλινδροι, που θα λειτουργούσαν με κρούση συνθέτοντας ήχους με τη βοήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή. Τα κεκλιμένα παράθυρα της οροφής θα ανυψώνονταν για τον εξαερισμό μηχανικά, ενώ για το κεντρικό τμήμα προβλέφθηκαν επί πλέον πλευρικά παράθυρα και ενσωματωμένος συνεχής φυσικός εξαερισμός με πρόσθετη επιλεκτική μηχανική υποστήριξη.

Τα αποτελέσματα του διαγωνισμού είναι πλέον γνωστά με τον ναό που υπάρχει σήμερα εκεί. Όμως από την όλη διαδικασία εκείνο που περίμενα ήταν η δημόσια καταγραφή της προσπάθειας, για μία ουσιαστικότερη αργότερα κριτική από ένα ωριμότερο πιθανόν κοινό, όταν τα φώτα της σκηνής θα έσβηναν και το έργο πλέον θα είχε ήδη παιχτεί.

Summary

PETROS DEVOLIS

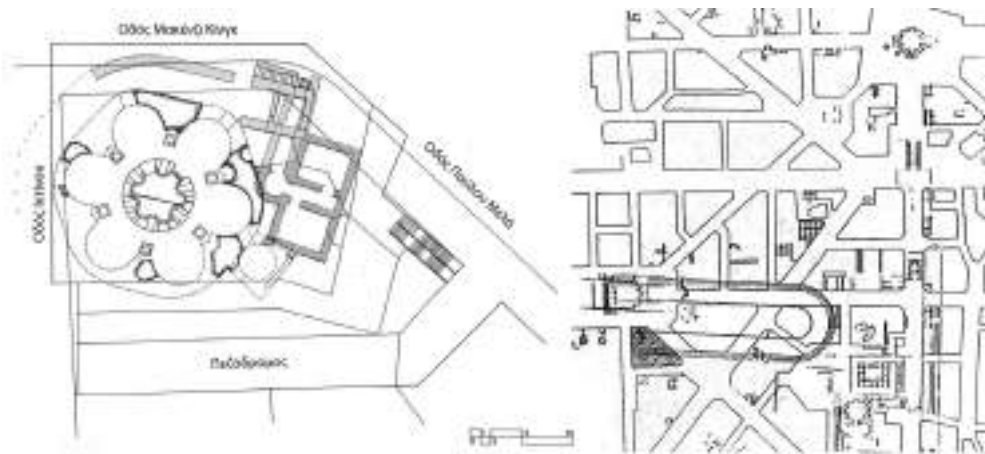
TWO MODERN ORTHODOX CHRISTIAN CHURCHES

The architectural design of an orthodox christian church in Greece with a modern morphological approach that differs from the established ecclesiastical model is something almost im-possible, since the well-established and unalterable worship rite along with the adherence to tradition have forged some facts that no one could disregard. Ever since historicism in temple construction was dominant in post-war Greece, churches that were identical copies of the historical model appeared in every parish of villages and cities, except that the new ones had enormous dimensions. However, these churches cannot be considered neither traditional nor modern temple-building works because of the constructional antinomies and contradictions about the new materials. Thus, a reasonable

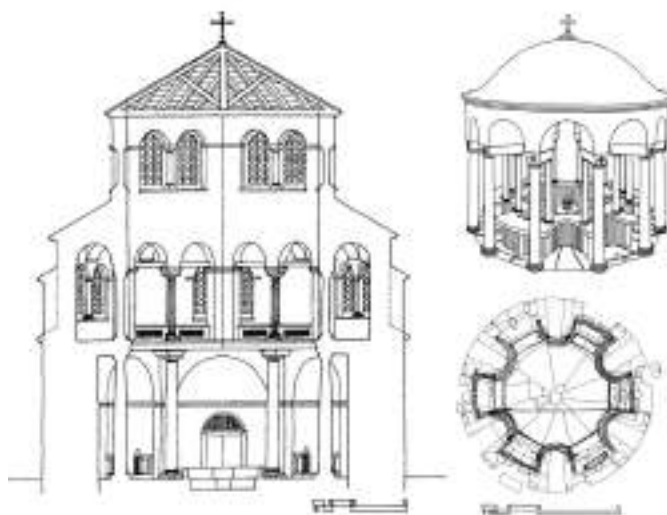
but unanswerable question emerges about the pathway that modern temple construction should follow: that of tradition or that of renewal? This presentation refers to two orthodox Christian churches with ideologically modern morphological design but different characteristics according to their respective environmental data.

The first is the church of Timios Prodromos, the design of which was implemented under my study and supervision in 1992 at the historic archeological site south of Hagia Sophia in Thessaloniki. It replaced a smaller one under the covered passage which was created by the arti-ficially elevated construction between Mackenzie King Street and Pavlou Mela Street. The aim was to enclose the masonry remains of a rectangular paleochristian building with a mosaic floor as well as the entrance of the existing underground crypt that remained uncovered. The church was lengthened by the addition of an oblique crosswise wall made by unprocessed stone to the front part of the gallery on solid ground while the rest of the construction above the roof of the crypt was completed by a prismatic pane of glass with a metal frame.

The second is the church of the University in Zografou in Athens. My proposal to participate in the Panhellenic Architectural Competition in 1993 referred to the design of this church but it was rejected. The inspiration for the central idea was born by the blast furnace that would replace the dome, a symbol borrowed from the famous psalm: *“Let my prayer as incense head to you”*.

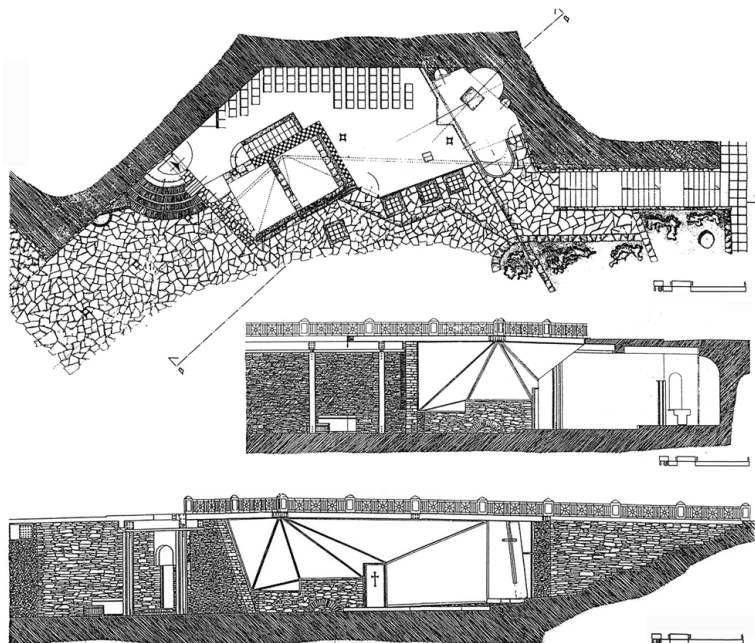
Εικ. 1. Θεσσαλονίκη. Ναός Τιμίου Προδρόμου. Αριστερά: Αποτύπωση των αρχαίων κτισμάτων εντός της υφιστάμενης ρυμοτομίας. Το βαπτιστήριον άχρωμο, σκουρόχρωμο το ρωμαϊκό *prefurnio* που μετατράπηκε σε δίκογχη κρύπτη με αγίασμα και ανοιχτόχρωμα τά περιβάλλοντα το βαπτιστήριον κτίσματα όταν αυτό μετατράπηκε σε ναό (Δεβολής, Δημήτριος ο φιλόπολις Άγιος, 37, σχ.3), Δεξιά: Το θέατρο στάδιο σε σχέση με την υφιστάμενη ρυμοτομία. (Velenis - Adam-Velenis, The Theater-Stadium of Thessaloniki, 249-256, σχ.6).

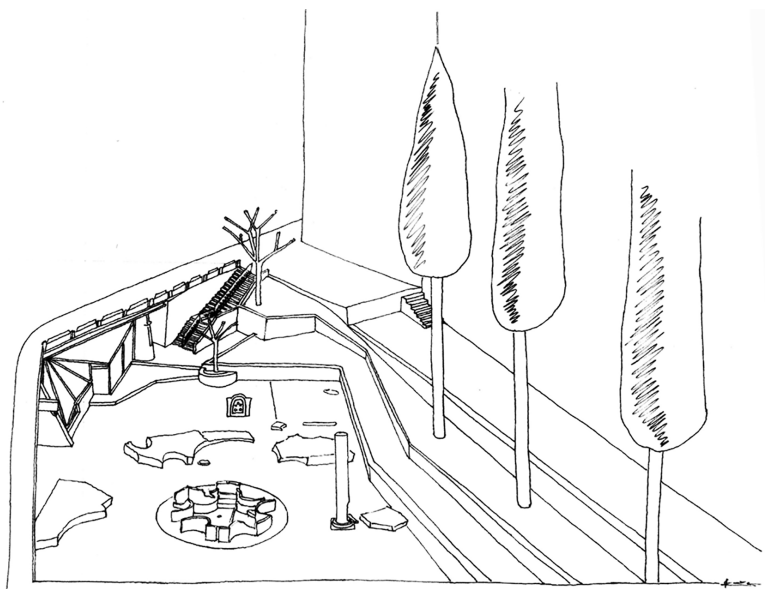
Εικ. 2. Θεσσαλονίκη. Ναός Τιμίου Προδρόμου. Αριστερά: Τομή του βαπτιστηρίου σε αναπαράσταση, Δεξιά κάτω: Αποτύπωση κολυμβήθρας, Δεξιά άνω: Αξονομετρική αναπαράσταση του κιβωρίου. Στην αποτύπωση διακρίνεται στο δάπεδο η εγκάρσια αυλάκωση της πάκτωσης θωρακίου που ουσιαστικά την αχρήστευσε, όπως και οι χαράξεις των περιμετρικών κιόνων και οι πακτώσεις των εσωτερικών στα περιμετρικά θωράκια (Δεβολής, Δημήτριος ο φιλόπολις Άγιος, σχ.30, 48 και 52).

Εικ. 3. Θεσσαλονίκη. Ναός Τιμίου Προδρόμου. Αριστερά κάτω: ο αρχικός μικρός ναός του Αι Γιάννη (1940) με την είσοδο της κρύπτης και τα παλαιοχριστιανικά κτίσματα με το ψηφιδωτό δάπεδο ακάλυπτα, Δεξιά κάτω: ο αρχαιολογικός χώρος και τα βοηθητικά κτίσματα, Επάνω: Πρόπλασμα πρότασης (κατασκευή και φωτογράφιση προπλάσματος Π. Δεβολής).

Εικ. 4. Θεσσαλονίκη. Ναός Τιμίου Προδρόμου. Πρόταση.
Επάνω: Κάτοψη, Κάτω: Τομές (Π. Δεβολή;).

Εικ. 5. Θεσσαλονίκη. Ναός Τιμίου Προδρόμου. Πρόταση. Προοπτικό σχέδιο άποψης από την οδό Ικτίνου (Δεβολής, Δημήτριος ο φιλόπολις Άγιος, εικόνα εξωφύλλου).

Εικ. 6. Θεσσαλονίκη. Ναός Τιμίου Προδρόμου. Απόψεις του σύγχρονου ναού. Επάνω αριστερά: από την οδό Μακένζι Κινγκ, Επάνω δεξιά: από την οδό Ικτινίου, Κάτω: από τις κλίμακες κα-
θόδου στον πεζόδρομο προς την οδό Παύλου Μελά (Π. Δεβολής).

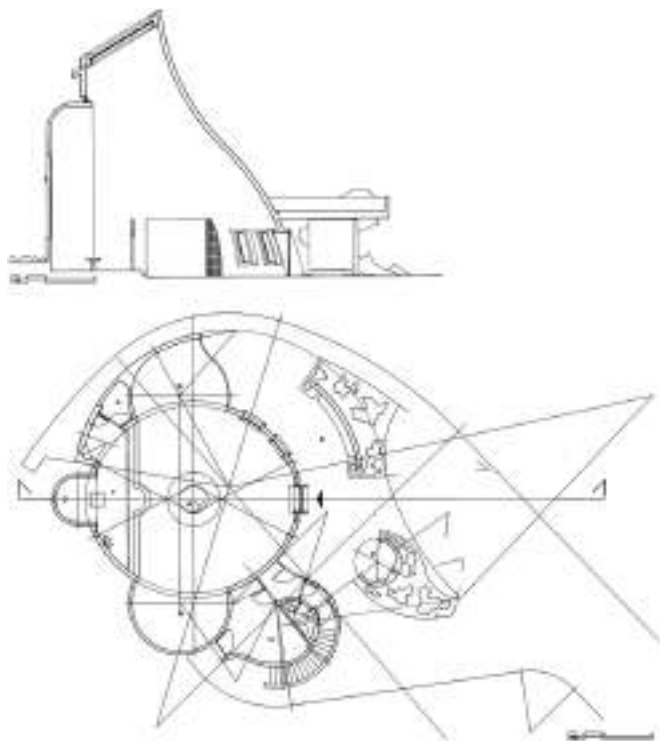
Εικ. 7. Θεσσαλονίκη. Ναός Τιμίου Προδρόμου. Απόψεις του σύγχρονου ναού. Επάνω: άποψη από την αυλή, Κάτω: η κύρια είσοδος στον λοξό πέτρινο τοίχο με τα πρόσθετα μη συμβατά ξύλινα λειτουργικά στοιχεία (Π. Δεβολής).

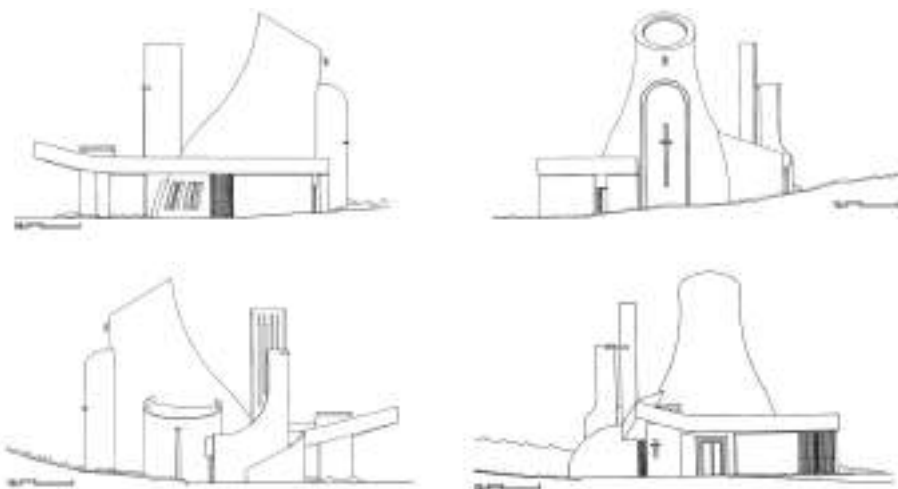
Εικ. 8. Πολυτεχνειούπολη Ζωγράφου. Ναός Τριών Ιεραρχών. Απόψεις του υφιστάμενου ναού (Διαδικτυακά έντυπα της ΧΦΔ (Χριστιανικής Φοιτητικής Δράσης) (Οκτώβριος 2009 και Ιανουάριος 2020).

Εικ. 9. Πολυτεχνειούπολη Ζωγράφου. Ναός Τριών Ιεραρχών. Απόψεις του προπλάσματος της πρότασης. α. από τα βορειοανατολικά και β. από τα ανατολικά (κατασκευή και φωτογράφιση προπλάσματος Π. Δεβολής).

Εικ. 10. Πολυτεχνειούπολη Ζωγράφου. Ναός Τριών Ιεραρχών. Κάτοψη με τις γεωμετρικές χαράξεις και τομή κατά μήκος (Π. Δεβολής).

Εικ. 11. Πολυτεχνειούπολη Ζωγράφου. Ναός Τριών Ιεραρχών. Όψεις (Π. Δεβολής).

Εικ.12. Πολυτεχνειούπολη Ζωγράφου. Ναός Τριών Ιεραρχών. Ένθεση φωτογραφικής προσομοίωσης του προτεινόμενου ναού στον χώρο της Πανεπιστημιούπολης την εποχή του διαγωνισμού (φωτογραφία (Χ. Λυρίτσης 1993) ψηφιακά επεξεργασμένη (Π. Δεβολής)).

π. Ηλίας Καραλής

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΚΟΝΙΚΟΥ
ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΤΩΝ ΕΠΙΤΑΝΗΣΩΝ

Μεταξύ λειτουργικής χρήσης και λαϊκής θρησκευτικότητας

Στη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική¹, η οργάνωση του τριμερούς Βήματος είχε ως γνωστόν μια μακρά εξελικτική διαδικασία με αφετηρία που μπορεί να αναζητηθεί περίπου την εποχή του Ιουστινιανού Α' (482-565) και την παγίωσή της στη μέση βυζαντινή περίοδο, εποχή στην οποία εξελίσσεται και διαμορφώνεται η χριστιανική λατρεία και κυρίως η δομή της Θ. Λειτουργίας². Ως εκ τούτου, η λειτουργική χρήση του χώρου αποτέλεσε τη βασική παράμετρο για την παρατήρηση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ αρχιτεκτονικής και λειτουργικού τυπικού. Πάνω σε αυτή τη βάση κινήθηκε γενικότερα για τα εκκλησιαστικά κτίσματα και τις κατασκευές τους ο John G. Davies, ο οποίος συστηματικοποίησε κανόνες³, σύμφωνα με τους οποίους η αρχιτεκτονική με το λειτουργικό τυπικό αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και επιφέρουν αλλαγές, προσαρμογές και εξελίξεις. Παρ' όλα αυτά, η διεπιστημονική αυτή προσέγγιση μεταξύ Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής και Ιστορίας της Λατρείας σε ορισμένα σημεία δεν επιτρέπει ευρύτερες θεωρήσεις και συσχετισμούς, ειδικά όταν η έρευνα βαίνει προς την μεταβυζαντινή και νεοελληνική περίοδο, καθώς μέρη και κατασκευές των ναών διαμορφώνονται για εθιμικές χρήσεις, λαϊκές τελετουργίες και γενικότερα προς εκπλήρωση αναγκών της λαϊκής θρησκευτικό-

¹ Εκφράζω την βαθιά μου ευγνωμοσύνη στον αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Πατρών κ. Σταύρο Μαμαλούκο για τις εποικοδομητικές συζητήσεις μας σε ζητήματα εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, μέσα από τις οποίες προέκυψε και το θέμα που πραγματευόμαστε στο παρόν άρθρο.

² Φ. Καραγιάννη - Στ. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση του διακονικού κατά τη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο», ΔΧΑΕ 30 (2009), 95, υποσημ. 1. (στο εξής: Καραγιάννη-Μαμαλούκος, Διακονικό)

³ J. G. Davies, "The Influence of Architecture upon Liturgical Change", *Studia Liturgica* 9 (1973), 230-240.

τητας⁴. Συνυπολογίζοντας λοιπόν και την μεθοδολογία της θρησκευτικής λαογραφίας, προβαίνουμε στη μελέτη της ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής αντιμετώπισης του διακονικού στους ναούς των Επτανήσων, σύμφωνα με την οποία εφαρμόζεται τοιχοποιία νοτίως του χώρου της αγίας τράπεζας, έχοντας ως αποτέλεσμα το διακονικό να απομονώνεται μερικώς από το υπόλοιπο Βήμα ώστε να εκτεθεί ένα προβεβλημένο προσκυνητάριο.

Για τον χώρο του διακονικού κατά τη βυζαντινή περίοδο, ο Στ. Μαμαλούκος και η Φ. Καραγιάννη παρατηρούν ότι στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο συνεχίζει ως τμήμα του τριμερούς Βήματος να διαμορφώνεται, ώστε να καλύπτει ανάγκες αποθήκευσης και ασφαλέστερης φύλαξης⁵, παρεκκλησίου και «προσκυνηματικής» χρήσης⁶. Στους λόγους διαμόρφωσης ο S. Ćurčić⁷ και λίγο αργότερα η A. Freze⁸, εστιάζοντας σε υστεροβυζαντινά μνημεία της Κωνσταντινούπολης και της μεσαιωνικής Σερβίας αντίστοιχα, προσέθεσαν και την διαμόρφωση του διακονικού ως μοναχικού κελιού-παρεκκλησίου. Σύμφωνα με τα έως τώρα δημοσιευμένα βυζαντινά μνημεία, πιο διαδεδομένη φαίνεται να είναι η διαμόρφωση του διακονικού ως χώρου αποθήκευσης και μετέπειτα ως χώρου για κάποιο προβεβλημένο προσκυνητάριο.

Για τη μεταβυζαντινή όμως περίοδο, φαίνεται ότι οι δύο κύριοι λόγοι για την διαμόρφωση του διακονικού με τοιχοποιία νοτίως του ανατολικού άκρου, είναι η σταθερή υποβάθμιση της λειτουργικής χρήσης του και η ανάγκη αρχιτεκτονικής λύσης για την τοποθέτηση ενός προβεβλημένου προσκυνηταρίου-ιερού σκηνώματος. Συγκεκριμένα στο χώρο των Επτανήσων, όπου θησαυρίζονται τρία σκηνώματα Αγίων και κυριαρχεί στη ναοδομία η ξυλόστεγη και καμαροσκέπαστη μονόκλιτη βασιλική, η διαμόρφωση του χώρου του διακονικού για την έκθεση των ιερών σκηνωμάτων αποτελεί μια συνειδητή προσπάθεια για την εξεύρεση χώρου. Επιπλέον, η ιδεολογική φόρτιση στο πλαίσιο της λαϊκής συνείδησης που βαθμιαία ελάμβανε ο συγκεκριμένος χώρος, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, λειτούργησε ως πολιτισμικό πρότυπο που διαχύθηκε στην περιοχή των Επτανήσων.

⁴ Μ. Βαρβούνης, «Ορθόδοξα Χριστιανικά Μνημεία του Νομού Ροδόπης. Εθιμικές χρήσεις και λαϊκή θρησκευτικότητα», *Απόστολος Τίτος* 45 (2020), 59-69. Του Ιδίου, «Θρησκευτικά μνημεία και τελετουργίες στην ελληνική Θράκη», *Erytheia* 42 (2021), 353-367.

⁵ Καραγιάννη-Μαμαλούκος, *Διακονικό*, 96-97.

⁶ Καραγιάννη-Μαμαλούκος, *Διακονικό*, 97-99.

⁷ S. Ćurčić, “Đakonikon kao isposnica: pitanje posebnih namena u monaškoj crkvenoj arhitekturi Srbije i Vizantije”, in: *ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ. Collection of papers dedicated to the 40th anniversary of the Institute for Art History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade* (ed. I. Stevović), Belgrade 2012, 191-209.

⁸ Anna Freze, “Byzantine church as a dwelling place. Monastic seclusion practices in Byzantium and Old Rus’ in the ninth–thirteenth centuries”, *Zograf* 43 (2019), 23-40.

Το πρώτο χρονολογικά μνημείο στα Επτάνησα, στο οποίο απαντά η διαμόρφωση του διακονικού με τη διαμόρφωση τοιχοποιίας νοτίως του ανατολικού άκρου, είναι ο δεύτερος ναός που κτίστηκε προς τιμήν του Αγίου Σπυριδώνα (1589)⁹ εντός του αστικού ιστού της Κέρκυρας και φιλοξενεί την αργυρή λάρνακα του Αγίου (1867). Στον εν λόγω ναό, ο χώρος του διακονικού έχει διαμορφωθεί ως κρύπτη¹⁰ με την δημιουργία τοιχοποιίας στο νότιο μέρος του χώρου της αγίας τράπεζας, όπου διαμορφώνεται μικρό θύρωμα για την επικοινωνία μεταξύ διακονικού με το υπόλοιπο Βήμα. Ο χώρος του διακονικού, που είναι προσπελάσιμος και από τον κυρίως ναό μέσω της νότιας θύρας του τέμπλου, φωτίζεται ελάχιστα από ένα μεγάλο ορθογωνικό παράθυρο στη κόγχη του και καλύπτεται με χαμηλό σταυροθόλιο που κατασκευάστηκε κατά την τοποθέτηση του μαρμαρίνου τέμπλου (1864).

Η ίδια αρχιτεκτονική διαμόρφωση εντοπίζεται σε αρκετά μνημεία της Κέρκυρας. Στον ναό της Παναγίας Αντιβουνιώτισσας (τέλη 15^{ου} αι.), στην οικοδομική φάση των τελών του 17^{ου} αι. που περιλαμβάνει και την τοποθέτηση του μαρμαρίνου τέμπλου, θα διαμορφωθεί το διακονικό¹¹ όπως στον ναό του Αγίου Σπυριδώνα για να φιλοξενήσει την εφέστια εικόνα της «Κυράς Αντιβουνιώτισσας» στον γνωστό εικονογραφικό τύπο της Παναγίας Οδηγήτριας¹². Η εικόνα επενδύθηκε με ασήμι τον 17^ο αι. και τοποθετήθηκε σε σκαλιστό κορνίζωμα της ίδιας εποχής¹³. Η ίδια διαμόρφωση απαντά στον ναό των Αγίου Αντωνίου και Αγίου Ανδρέα (1753), στον οποίο εκτίθεται φορητή εικόνα του Αγίου Αντωνί-

⁹ Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, «Ο Ναός του Αγίου Σπυριδώνος στην Κέρκυρα. Στοιχεία για την αρχιτεκτονική του», στο *Άγιος Σπυρίδων. Ο Ναός και η Αλτρεΐα του στην Κέρκυρα* (επιμ. Α. Δούντση), [Ιερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων], Κέρκυρα 2007, 53-62. (στο εξής: Αγοροπούλου, Άγιος Σπυρίδωνας).

¹⁰ Αν και ξεφεύγει από τα στενά όρια του παρόντος άρθρου η ονομασία του χώρου, εντούτοις αποτελεί ενδιαφέρον ζήτημα, καθώς το εννοιολογικό περιεχόμενο τεκμηριώνει ακόμη και παλαιότερες χρήσεις του χώρου. Στην Κέρκυρα, το διακονικό του Αγίου Σπυριδώνα ονομάζεται κρύπτη βλ. Αγοροπούλου, Άγιος Σπυρίδωνας, 56. Στις άλλες εκκλησίες της Κέρκυρας διαφοροποιείται με τον όρο *Μονή* βλ. Δ. Κουλούρης, *Η Ιστορία του Ιερού Ναού Αγίας Σοφίας Πόλεως Κέρκυρας*, Κέρκυρα 2007, 51, 55 (στο εξής: Κουλούρης, *Αγία Σοφία*). Στη Ζάκυνθο ονομάζεται *Δωμάτιο ή Κάμερα του Αγίου* βλ. Δ. Λυκογιάννης, *Το καθολικό της Ιεράς Μονής Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου στη Ζάκυνθο. Αρχαιολογική και αρχαιολογική μελέτη* (Διπλωματική Διατριβή), Θεσσαλονίκη 2012, 54 (στο εξής: Λυκογιάννης, Άγιος Διονύσιος). Στη Λευκάδα ονομάζεται *δεπόζιτο* βλ. Π. Ροντογιάννης, *Η Χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα*, [ΕΕΛΜ 3], Αθήναι 1973, 154 (στο εξής: Ροντογιάννης, *Χριστιανική Λευκάδα*). Τις άνω ονομασίες πρβλ. s.v. “deposito”, “depositum” *Thesaurus Linguae Latinae*, Lipsiae 1909-1934, v. 5.1, 584, 592.

¹¹ Στ. Χονδρογιάννης, *Μουσείο Αντιβουνιώτισσας Κέρκυρα*, Θεσσαλονίκη 2010, 174. (στο εξής: Χονδρογιάννης, *Αντιβουνιώτισσα*)

¹² Χ. Μπαλτογιάννη, «Η Παναγία στις φορητές εικόνες», στο: *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη* (επίμ. Μ. Βασιλάκη), Αθήνα 2000, 143-146.

¹³ Χονδρογιάννης, *Αντιβουνιώτισσα*, 206-208.

ου. Στο διακονικό του εν λόγω ναού όμως δεν καταλαμβάνεται ολόκληρος ο χώρος καθ' ύψος και κατά μήκος, τα χωρίσματα κατασκευάζονται από ξύλινες σανίδες και δεν ανοίγεται θύρωμα για την επικοινωνία με το Βήμα. Η ίδια διαμόρφωση απαντά και στον ναό των Αγίων Σοφίας και Ιωσήφ του Μνήστορος (1851)¹⁴, με τη μόνη διαφορά ότι στον ξύλινο διαχωριστικό τοίχο ανοίγεται δίφυλλη θύρα. Το διακονικό διαμορφωμένο με προσκυνητάρι απαντά και στον ναό του Αγίου Σπυρίδωνα στο San Rocco (1880), όπου εκτίθεται εικόνα με το θαύμα ιάσεως του τυφλού Θεοδώρου. Αξιοσημείωτο στον εν λόγω ναό είναι ότι νοτίως του Βήματος υπήρχε θύρα για την επικοινωνία του διακονικού με τον εξωτερικό περιβάλλοντα χώρο που σήμερα είναι τοιχισμένη.

Μια παραλλαγή στη διαμόρφωση του διακονικού εντοπίζεται στις δύο τρίκλιτες βασιλικές στο κέντρο της Κέρκυρας. Στην Παναγία των Ξένων (1832)¹⁵ το νότιο και το βόρειο κλίτος εκτείνονται μέχρι τον ανατολικό τοίχο, διαμορφώνοντας δύο αυτόνομα καμαροσκέπαστα διαμερίσματα που επικοινωνούν μόνο με τον κυρίως ναό. Στο εν λόγω μνημείο, στο νότιο διαμέρισμα εκτίθεται φορητή εικόνα της Παναγίας Φανερωμένης και στο βόρειο φορητή εικόνα του Προφήτη Ηλία. Στον ναό της Σπηλαιώτισσας (1841) τα δύο διαμερίσματα καλύπτονται με σταυροθόλιο και προστίθεται ένα κιονοστήριχο τόξο ως ελαφρύ χωρίσμα με τον κυρίως ναό. Στο νότιο διαμέρισμα εκτίθεται το ιερό σκήνωμα της Αυγούστας Θεοδώρας και στο βόρειο αντίστοιχα βρίσκεται τοποθετημένο μαρμάρινο προσκυνητάρι με την εικόνα του Αγίου Γερασίμου, δωρεά της αδελφότητας των Κεφαλλήνων και Ιθακήσιων το 1936.

Σύμφωνα με τα έως τώρα εκτεθέντα, όσον αφορά την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Κέρκυρας, καθίσταται σαφές ότι η κατασκευή κρύπτης στον χώρο του διακονικού για την φιλοξενία του σκηνώματος του Αγίου Σπυρίδωνα αποτέλεσε πολιτισμικό πρότυπο και για τους άλλους μεταγενέστερους ναούς της νήσου. Η τοποθέτηση του λειψάνου του Αγίου Σπυρίδωνα στον χώρο του διακονικού φαίνεται ότι βοηθούσε στην απρόσκοπτη προσέλευση των προσκυνητών ακόμη και κατά την διάρκεια επιτέλεσης της δημόσιας λατρείας, καθώς και ότι δινόταν στον πιστό ένας ιδιαίτερος χώρος για επίσης απρόσκοπτη προσευχή, είτε ιδιωτική είτε δια μέσου κληρικού.

Επιπλέον, η τιμή στο λείψανο του Αγίου Σπυρίδωνα συνέτεινε στη δημιουργία ενός λατρευτικού κύκλου (παρακλήσεων-δεήσεων-λιτανειών), που συνδέθηκε και με την χρήση του χώρου του διακονικού, καθώς και με διάφορες συνδηλώσεις (αλλαγή υποδημάτων του Αγίου, τοποθέτηση νηπίων, εναπόθεση ενδυμάτων κ.α.) κατά τα τελετουργικά δρώμενα, καθιστώντας τον κλειστό αυτό

¹⁴ Κουλούρης, *Αγία Σοφία*, 51.

¹⁵ Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, «Το έργο του αρχιτέκτονα Ιωάννη Χρόνη», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 27 (1983), 141. εικ. 41.

χώρο του διακονικού ως έναν ιερό τόπο¹⁶. Ο λατρευτικός αυτός κύκλος περιλαμβάνει παρακλήσεις, δεήσεις και λιτές που φανερώνουν την έκταση της τιμής του Αγίου στη πόλη της Κέρκυρας και τον ισχυρό δεσμό που αναπτύχθηκε με το κερκυραϊκό λαό.

Κατά τον εορτασμό της μνήμης του την 12^η Δεκεμβρίου, εκτίθεται προς προσκύνηση για τρεις ημέρες το λείψανο, παράδοση πιθανόν κωνσταντινουπολίτικη¹⁷. Επίσης σε τετραήμερη προσκύνηση εκτίθεται από το Μεγάλο Σάββατο έως και την Τρίτη της Διακαινησίμου και σε τριήμερη από το πρωί της 11^{ης} Αυγούστου έως και το εσπέρας της 13^{ης} Αυγούστου¹⁸. Η έκθεση του λειψάνου όμως προσλαμβάνει μια ιδιοτυπία, καθώς εξάγεται και τοποθετείται όρθιο στη θύρα του διακονικού. Η επίδραση αυτής της θρησκευτικής συμπεριφοράς είχε ως αποτέλεσμα να διαδοθεί και εικαστικά ως θέμα σε φορητές εικόνες¹⁹, λειτουργώντας και ως πρότυπο για την εικαστική απόδοση των λειψάνων του Αγίου Διονυσίου και του Αγίου Γερασίμου. Τις ημέρες που ξεκινά να εκτίθεται όρθιο το λείψανο τελείται υπό πλήθους ιερέων της νήσου μια συντετημένη παράκληση, η οποία ψάλλεται χορωδιακά.

Την έκθεση του λειψάνου στη θύρα του διακονικού και την τέλεση παρακλήσεων συνοδεύει το θεαματικό δρώμενο της περιφοράς του σκηνώματος στους δρόμους της Κέρκυρας υπό την τελετουργική μορφή των λιτών, οι οποίες αναπτύχθηκαν κατά το παρελθόν μέσα σε ένα συγκρητιστικό κλίμα, βασισμένες σε ένα λατινογενές δημόσιο τελετουργικό και παράλληλα σε ένα ορθόδοξο εκκλησιαστικό-λαϊκό²⁰. Πραγματοποιούνται την Κυριακή των Βαΐων, σε ανάμνηση της σωστικής επέμβασης του Αγίου από την Πανώλη που χτύπησε το νησί το 1629²¹, την Μ. Παρασκευή, κατά την οποία ο Άγιος συνοδεύει τον Επιτάφιο, την 11η Αυγούστου για την σωστική επέμβαση του Αγίου στο νησί που

¹⁶ E. Bakalova - A. Lazarova, «The Relics of St. Spyridon and the making of sacred space on Corfu: Between Constantinople and Venice» στο: *Hierotopy: The Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia* (ed. Alexei Lidov), Moscow: Indrik, 2006, 434-454.

¹⁷ Α. Βροκίνης, «Περί των ετησίως τελουμένων εν Κερκύρα λιτανειών του θ. λειψάνου του Αγίου Σπυρίδωνος και της εν έτει 1716 πολιορκίας Κερκύρας», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 17/2 (1973), 19-20.

¹⁸ *Γεραί Άκολουθίαι καί βίος τοῦ ἐν Ἁγίοις πατρός ἡμῶν Σπυρίδωνος ἐπισκόπου Τριμυθοῦντος τοῦ θαυματουργοῦ πατρός καί προστάτου Κερκύρας* (επιμ. π. Αθανάσιος Κοκκινόπουλος), Κέρκυρα 2010, 25 (στο εξής: Κοκκινόπουλος, *Άκολουθίαι*).

¹⁹ I. Μπίθα, «Απεικονίσεις των πολιορκιών της Κέρκυρας. Μικρή συμβολή στην εικονογραφία του Αγ. Σπυρίδωνα», *ΔΧΑΕ* 18 (1995), 151-168.

²⁰ Α. Νικηφόρου, *Δημόσιες Τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της Βενετικής Κυριαρχίας 14^{ος}-18^{ος} αι.*, Αθήνα 1999, 347-407.

²¹ Το συγκεκριμένο θαύμα αποδίδεται και στη συνέργεια του αγίου Αθανασίου. Είναι ενδεικτικό ότι μέχρι και σήμερα η λιτανευτική πομπή σταματά στο ύψος του ναού του Αγίου Αθανασίου για να πραγματοποιήσει δέηση.

τελούσε υπό οθωμανική πολιορκία το 1717, και την 1^η Νοεμβρίου για την σωστική επέμβαση του Αγίου από την Πανώλη του 1673²². Η έξοδος από τον χώρο, όπου εκτίθεται το λείψανο, στην τοπική διάλεκτο έχει επικρατήσει με τον όρο «Βγάσματα», και η επιστροφή του λειψάνου με τον όρο «Μπάσματα».

Την ιδεολογική φόρτιση του χώρου που συνδέθηκε με την έκθεση του ιερού λειψάνου προφανώς προσπάθησαν να μιμηθούν και οι υπόλοιπες ενορίες της πόλεως και διαμόρφωσαν ανάλογα το διακονικό, τοποθετώντας όμως την εφέστιο εικόνα του εκάστοτε ναού. Ωστόσο, η μεγάλη τιμή στο λείψανο του Αγίου Σπυρίδωνος επεσκίασε και δεν επέτρεψε την ανάπτυξη τελετών σε βαθμό που αναπτύχτηκαν σχετικά με αυτό. Είναι ενδεικτικό ότι δύο μόνο ναοί πραγματοποιούν λιτανείες στον αστικό χώρο της Κέρκυρας. Ο ομώνυμος ναός του Αγίου Σπυρίδωνα στην γειτονιά San Rocco, όπου πραγματοποιείται την 11η του Αυγούστου λιτανεία της εικόνας του Αγ. Σπυρίδωνα με το επεισόδιο της Ιάσεως του τυφλού Θεοδώρου και ο ναός της Αγ. Θεοδώρας όπου πραγματοποιείται η λιτανεία του λειψάνου της Αυγούστας την Κυριακή της Ορθοδοξίας, που ξεκίνησε μόλις το 1984.

Τα παραπάνω, ως ένα βαθμό, μεταφέρθηκαν και στα άλλα νησιά των Επτανήσων. Στη Ζάκυνθο, που θησαυρίζεται το ιερό λείψανο του Αγίου Διονυσίου, απαντά η ίδια διαμόρφωση του διακονικού για την έκθεση του σκηνώματος στον ομώνυμο ναό του 1764²³, με τη διαφορά ότι ο χώρος ήταν προσπελάσιμος και από την νότια θύρα του διακονικού. Την τυπολογία διαμόρφωσης του διακονικού των τρίκλιτων βασιλικών της Κέρκυρας ακολούθησε και ο σημερινός ναός του Αγίου Διονυσίου που θεμελιώθηκε το 1925 σε σχέδια του Α. Ορλάνδου²⁴, με την μόνη διαφορά ότι τα δύο ανατολικά αυτόνομα καμαροσκέπαστα διαμερίσματα επικοινωνούν με θυρώματα με το υπόλοιπο Βήμα. Και εδώ εξάγεται και εκτίθεται το λείψανο όρθιο προς προσκύνηση κατά τον εορτασμό της 17ης Δεκεμβρίου, ημέρας κοίμησης του Αγίου, και της 24^{ης} Αυγούστου, ημέρας μετακομιδής των λειψάνων του στην Ζάκυνθο. Η έξοδος και η είσοδος του λειψάνου έχει επικρατήσει στην τοπική διάλεκτο με τους όρους «βγαλσίματα» και «μπασίματα», τα οποία συνοδεύονται με παρακλήσεις και λιτές.

Στην Κεφαλονιά, όπου θησαυρίζεται το ιερό σκήνωμα του Αγίου Γερασίμου, το νεωτερικό καθολικό της ομώνυμης Μονής στα Ομαλά, δεν έχει σχετική διαμόρφωση του διακονικού του. Μολοντί το λείψανο του Αγίου Γερασίμου εκτίθεται εκτός Ι. Βήματος και αριστερά από τη νότια θύρα του τέμπλου, εντούτοις, κατά τις δύο εορτές του την 16^η Αυγούστου, ημέρα της κοίμησής

²² Κοκκινόπουλος, *Ακολουθία*, 25, 38-41.

²³ Ντ. Κονόμος, *Ναοί και Μονές στη Ζάκυνθο*, Αθήναι 1964, 151-159. Λυκογιάννης, *Άγιος Διονύσιος*, 136, σχ. 1, 3.

²⁴ Λυκογιάννης, *Άγιος Διονύσιος*, 140, σχ. 7.

του²⁵, και την 20ή Οκτωβρίου, ημέρα της ανακομιδής των λειψάνων του, τοποθετείται προς προσκύνηση έμπροσθεν της θύρας του διακονικού και παραμένει εκεί για μια εβδομάδα. Και αυτό το ιερό σκήνωμα σχετίζεται με κοινές τελετουργίες, στις οποίες εντοπίζονται οι λιτές στον ευρύτερο χώρο της Μονής και η τέλεση παρακλήσεων, οι οποίες σημειώνουν ανάπτυξη κατά τον 20^ο αι.²⁶

Στη νήσο της Λευκάδος, αν και απουσιάζει ιερό λείψανο²⁷, εντούτοις απαντά διαμόρφωση του διακονικού με ξύλινη τοιχοποιία νοτίως του ανατολικού άκρου; για την έκθεση προβεβλημένου προσκυνηταρίου. Το γνωστότερο και λαοφιλές προσκύνημα της Λευκάδος είναι η φορητή εικόνα της Παναγίας της Πεφανερωμένης που βρίσκεται στην ομώνυμη Μονή (1896)²⁸, την οποία πανηγυρίζουν την Δευτέρα του Αγίου Πνεύματος²⁹. Η εικόνα εκτίθεται στον διαμορφωμένο κλειστό χώρο του διακονικού, του οποίου ο διαχωριστικός τοίχος είναι κατασκευασμένος από ξύλινες τάβλες 30 εκ. και η χαμηλή καμάρα που σκεπάζει τον χώρο αποτελείται από φύλλα λαμαρίνας. Ο χώρος του διακονικού επικοινωνεί με το υπόλοιπο Βήμα με ένα μικρό θύρωμα και είναι προσπελάσιμος από τους προσκυνητές, τόσο μέσω του κυρίως ναού, όσο και από τον αύλειο χώρο μέσω του νοτίου θυρώματος του διακονικού.

Μολονότι πρόκειται για φορητή εικόνα, απαντά η έξοδος και η είσοδος από και προς τον χώρο του διακονικού που φανερώνει την επίδραση των «βγασμάτων» και των «μπασμάτων» των ιερών λειψάνων από τα γειτονικά νησιά. Συγκεκριμένα, εκτός της καθιερωμένης λιτανείας το πρωί της Τρίτης της Πεντηκοστής, επιπρόσθετα τελείται πανηγυρική έξοδος της εικόνας την Παρασκευή προ της Πεντηκοστής κατά την τέλεση του Εσπερινού και ενθρόνιση αυτής σε προσκυνητάρι στον νεωτερικό εξωνάρθηκα του καθολικού. Η επιστροφή της εικόνας πραγματοποιείται το απόγευμα της Τρίτης της Πεντηκοστής κατά την τέλεση του Εσπερινού και του Κτητορικού Μνημοσύνου.

Η διαμόρφωση αυτή του διακονικού στη Λευκάδα εντοπίζεται σε ναούς του

²⁵ Η ημέρα θανάτου του Αγίου Γερασίμου είναι η 15^η Αυγούστου αλλά ένεκα της εορτής της Μεταστάσεως της Θεοτόκου μεταφέρθηκε μία ημέρα αργότερα.

²⁶ Ενδεικτικό παράδειγμα νεωτερικού εορτασμού αποτελούν τα εννιάμερα του Αγίου την 23^η του Αυγούστου, κατά την οποία πραγματοποιείται λιτή και παράκληση και ονομάζεται στην τοπική διάλεκτο αντιμήρι (αντί της ημέρας).

²⁷ Για την θρησκευτική συμπεριφορά σχετικά με την αγιολατρεία στη Λευκάδα βλ. Η. Καραλής, «Η λατρεία του Αγ. Σπυρίδωνα στη Λευκάδα (τέλη 17^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα)» *Λευκαδικά Ανάλεκτα* 2 (2021) 23-46.

²⁸ Στ. Μαμαλούκος, «Η Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Λευκάδας από τον μεσαίωνα ως σήμερα. Μια γενική επισκόπηση, στο: *Η Εκκλησία της Λευκάδας, η κοινωνία και η τέχνη* (επίμ. Τ. Σκλαβενίτης), [Πρακτικά ΚΑ' Συμποσίου, Λευκάδα 8-10 Αυγούστου 2016], Αθήνα 2017, 142.

²⁹ *Ίερά Ἀκολουθία τῆς Θαυματουργοῦ Εἰκόνας τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου Φανερωμένης τῆς ἐν τῇ Νήσῳ Λευκάδι εὐρισκομένης, Ίερά Μονή Φανερωμένης Λευκάδος*, Λευκάδα 2017.

18^{ου} αι., όπως στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Σύβρο 18^{ου} αι., στην Παναγία Βλαχέρνα Λευκάδος (1740)³⁰, στη Ζωοδόχο Πηγή στο Καλλιγώνι (1792)³¹, στην Κοίμηση Θεοτόκου στον Αλέξανδρο (1798)³², στα Εισόδια της Θεοτόκου Λευκάδος (τέλη 18^{ου} αι.)³³ και στην Υπαπαντή Δραγάνου (18^{ου} αι.)³⁴, που αποτελεί και τη μοναδική περίπτωση που δεν σχετίζεται με την τιμή στο πρόσωπο της Παναγίας. Συνεπώς, καθίσταται σαφές ότι το συντριπτικό ποσοστό των μνημείων που διαμορφώνουν το διακονικό τους σχετίζονται με το πρόσωπο της Παναγίας, στοιχείο που μας οδηγεί στην ισχυρή υπόθεση ότι η παλαιά εικόνα της Πεφανερωμένης εξετίθετο σε ανάλογη θέση και στο παλαιό καθολικό που καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1782³⁵ και λειτούργησε στον χώρο της νήσου ως πολιτισμικό πρότυπο για αυτές τις ενορίες, όπως αντίστοιχα εντοπίσαμε και για την πόλη της Κέρκυρας.

Σε νεωτερικά μνημεία της ηπειρωτικής Ελλάδος εμπεδώνεται μόνο η ανάλογη χρήση του χώρου του διακονικού χωρίς την σχετική διαμόρφωση. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο ναός του Αγίου Λουκά Θηβών (1863), όπου στο διακονικό εκτίθεται η λάρνακα του Αγίου Λουκά και στον βυζαντινό ναό της Αγίας Θεοδώρας της Άρτας, όπου κατά τον 20^ό αι. μεταφέρθηκε στο διακονικό και εκτίθεται η λάρνακα της Αγίας Θεοδώρας Πετραλίφαινας.

Ανακεφαλαιώνοντας, εντοπίζουμε ότι η σταδιακή λειτουργική υποβάθμιση του διακονικού συνέτεινε στο να διαμορφωθεί ως κλειστός χώρος κατά τη μέση και περισσότερο την ύστερη βυζαντινή περίοδο, ώστε να καλύπτει ανάγκες προσκυνηματικές, παρεκκλησιού, μοναχικού κελιού και αποθήκευσης. Η αρχιτεκτονική αυτή λύση κατά την μεταβυζαντινή περίοδο επιχωριάζει στα Επτάνησα και συνεχίζει να λαμβάνεται υπόψη από τους αρχιτέκτονες των μνημείων της νεοελληνικής περιόδου. Συγκεκριμένα απαντά στην Κέρκυρα ώστε να καλύψει κυρίως την προσκυνηματική έκθεση του ιερού λειψάνου του Αγίου Σπυρίδωνα. Η λαϊκή λατρεία του λειψάνου διαμόρφωσε τελετουργικά δρώμενα σε συνδυασμό με τον χώρο του διακονικού που τον κατέστησαν στην συλλογική συνείδηση του λαού ως ιερό τόπο. Η διαμόρφωση του χώρου του διακονικού και τα τελετουργικά δρώμενα λειτούργησαν ως πολιτισμικά πρότυπα που διαχύθηκαν όχι μόνο στις υπόλοιπες ενορίες του νησιού άλλα και στα τρία νησιά των Επτανήσων Ζάκυνθο, Κεφαλονιά και Λευκάδα.

³⁰ Κ. Μαχαιράς, *Ναοί και Μοναί Λευκάδος*, Αθήναι 1957, 204. (στο εξής: Μαχαιράς, *Ναοί και Μοναί*) Ροντογιάννης, *Χριστιανική Λευκάδα*, 153.

³¹ Ροντογιάννης, *Χριστιανική Λευκάδα*, 154-157. Μαχαιράς, *Ναοί και Μοναί*, 203.

³² Ροντογιάννης, *Χριστιανική Λευκάδα*, 161-165.

³³ Ροντογιάννης, *Χριστιανική Λευκάδα*, 141. Μαχαιράς, *Ναοί και Μοναί*, 133-145.

³⁴ Σπ. Καρύδης, «Η Λευκάδα και οι Ηπειρωτικές Πόλεις του Βενετικού Stato Da Mar, στην απογραφή Ναών και Μονών του 1788-1789», *Περί Ιστορίας*, 9 (2019) 62.

³⁵ Ροντογιάννης, *Χριστιανική Λευκάδα*, 187.

Summary

FR. ILIAS KARALIS

THE DEVELOPMENT OF THE DIACONICON IN THE ECCLESIASTICAL ARCHITECTURE OF THE IONIAN ISLANDS Between liturgical usage and popular religiosity

In the Ionian Islands complex, we may find churches in which the area of the Diaconicon has been specially designed as an enclosed space facilitating the access of worshippers to the saint relics or the icons exhibited. In the present research, we record the monuments where this special structure is encountered, and we present its typology and form. Our interpretation, however, cannot be limited to the study of architecture and worship, but it may also extend to religious folklore, as customary usage and folk ritual acts must be added to the rules of John G. Davies. Therefore, this conscious effort to keep the Diaconicon separate and the installation of a prominent shrine, which appears in monuments of the Middle Byzantine period, seem to have been transferred to Corfu for the placement of the relic of St. Spyridon (1589). This chamber developed into a sacred place (Hierotopy) and during the Modern Greek period it was adopted by several churches in the city of Corfu, Zakynthos and Lefkas, which also embraced the relevant ritual acts with the aim of serving the popular religiosity.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Τοποθεσία	Ναός	Χρονολόγηση	Προσκύνημα
Κέρκυρα	Αγ. Σπυρίδωνας	1589	Λάρνακα Λειψάνου Αγ. Σπυρίδωνος
Κέρκυρα	Παναγία Αντιβουινιώτισσα	15 ^{ος} αι./ 17 ^{ος} αι.	Φορητή εικόνα Θεοτόκου
Κέρκυρα	Παναγία Ξένων (Φανερωμένη)	1689/ 1832	Φορητή εικόνα Θεοτόκου
Κέρκυρα	Αγ. Αντωνίου και Αγ. Ανδρέου	1753	Φορητή εικόνα Αγ. Αντωνίου
Κέρκυρα	Παναγία Σπηλαιωτίσσης και Αγίων Βλασίου και Θεοδώρας	1841	Λάρνακα Λειψάνου Αγ. Θεοδώρας
Κέρκυρα	Αγ. Σοφίας και Ιωσήφ του Μνήστορος	1851	Φορητή εικόνα Αγ. Σοφίας, Πίστewος, Αγάπης και Ελπίδος
Κέρκυρα/Consela	Αγ. Σπυρίδωνος (San Rocco)	1880	Φορητή εικόνα Αγ. Σπυρίδωνος με την ίαση του τυφλού Θεοδώρου
Λευκάδα/Σύβρος	Κοίμηση Θεοτόκου στο Λιθάρι	18 ^{ος} αι.	Φορητή εικόνα Κοίμησης Θεοτόκου
Λευκάδα/Δράγανο	Υπαπαντή	18 ^{ος} αι.	Φορητή εικόνα Υπαπαντής
Λευκάδα	Παναγία Βλαχέρνα	1740	Φορητή εικόνα Θεοτόκου
Λευκάδα/Καλλιγώνι	Ζωοδόχος Πηγή(Μεγάλη Βρύση)	1792	Φορητή εικόνα Ζωοδόχου Πηγής
Λευκάδα/Αλέξανδρος	Κοίμηση Θεοτόκου	1798	Φορητή εικόνα Κοιμήσεως
Λευκάδα	Εισόδια Θεοτόκου	τέλη 18 ^{ου} αι.	Φορητή εικόνα Εισοδίων Θεοτόκου
Λευκάδα/Φρύνη	Ι.Μ. Παναγίας Φανερωμένης	1896	Φορητή εικόνα Θεοτόκου
Θήβα	Αγ. Λουκάς	1863	Λάρνακα Ευαγγελιστού Λουκά
Ζάκυνθος	Αγ. Διονύσιος	1948	Λάρνακα Λειψάνων Αγ. Διονυσίου

Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη

Η ΝΑΟΔΟΜΙΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ

Παρ' όλο ότι η ορθόδοξη ναοδομία δεν σταμάτησε ν' ανοίγει νέους δρόμους ακόμη και στα 400 χρόνια της περιόδου της Οθωμανικής Κυριαρχίας, είναι προφανές ότι πέρασε εναλλακτικά περιόδους σκότους και περιόδους άνθησης. Πολλοί παλαιότεροι ναοί καταστρέφονται, βεβηλώνονται (υπάρχουν άφθονα παραδείγματα τοιχογραφιών, όπου τα μάτια ή ολόκληρα τα πρόσωπα των αγίων είναι κατεστραμμένα) ή αφήνονται στην εγκατάλειψη και τη φθορά. Ένας σημαντικός επίσης αριθμός από μεγάλους κυρίως ναούς μετατρέπονται σε οθωμανικά τεμένη (τζαμιά) ή ακόμη καθολικές εκκλησίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι ναοί του Ναυπλίου, όπου συνεχώς αλλάζουν χρήση για να εξυπηρετήσουν τις θρησκευτικές ανάγκες των εκάστοτε κυρίων της πόλης, Ελλήνων, Φράγκων, Βενετών ή Οθωμανών. Ειδικά δε στο Ναύπλιο, όπου η Ανατολή ταυτίζεται σχεδόν με την Μέκκα, κατεύθυνση όπου σύμφωνα με τον οθωμανικό νόμο τοποθετείται το Μιχράμπ, η μετατροπή γίνεται χωρίς μεγάλες δυσκολίες. Το ίδιο γινόταν και στις άλλες ελληνικές πόλεις με μικρότερες ή μεγαλύτερες μετατροπές. Για την ανέγερση ενός νέου ορθόδοξου ναού επί Τουρκοκρατίας απαιτούνταν ειδική άδεια του κατακτητή, η παροχή της οποίας ήταν άμεσα συνδεδεμένη, όπως είναι φυσικό, με πολλές δυσκολίες, παρά την ύπαρξη των σχετικών προνομίων που επέτρεπαν στους Έλληνες να διατηρούν μονές και ναούς. Στα μετεπαναστατικά χρόνια, απαιτούνταν, σύμφωνα με το δίκαιο της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας, η άδεια του οικείου επισκόπου¹.

Ο ναός της Παναγίας της Τήνου (Εικ. 1) είναι αναμφισβήτητα ο μοναδικός ναός, ο οποίος χτίστηκε λίγο πριν από την άφιξη του Καποδίστρια στην Ελλάδα, που η φήμη του απλώθηκε και έξω από τη χώρα. Το ιστορικό της εύρεσης της αγίας εικόνας του Ευαγγελισμού στις 30 Ιανουαρίου 1823 είναι γενικά γνωστό, καθώς και τα σχετικά με την οικοδόμηση του ιερού ναού, και συνεχίζεται να προστίθενται ολοένα και νέα στοιχεία. Σύμφωνα με τον Α.Σ. Λαγουρό, «ο Καποδίστριας αποφάσισε να επισκεφτεί την Τήνο, και εις την φιλόκαλον και τεχνολάτριδα τούτην νήσον, είχαν προειδοποιήσει περί της μελλούσης εις

¹ Τ. Μαρίνος - Σπ. Τρωϊαννος, *Η ίδρυση ναών και ευκτήριων οίκων*, Ανάτυπο από το Αρχίον Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου 21 (1966), Αθήνα 1967, 55.

την πόλιν αφίξεώς του, και από την προκυμαίαν έως την Εκκλησίαν της Παναγίας εστόλισαν με αψίδας από αγριελαίας, δάφνην και μύρτα τας εισόδους όλων των δρόμων. Ο Καποδίστριας παραμείνας εν Τήνῳ δύο μόνον ώρας, τους μέν παίδας και τα κοράσια είδεν εις την εκκλησίαν, τους δε πολίτας εδέχθη μετά την τελετή εις την οικίαν προκρίτου»². Σημειώνουμε ότι την περίοδο αυτή το σχολείο της Τήνου στεγαζόταν στον περίβολο της μονής. Ίσως λοιπόν η πληροφορία ότι ο Καποδίστριας συνάντησε τα παιδιά στην εκκλησία να σημαίνει ακριβώς και την επίσκεψή του στο ναό. Ο ίδιος ο Καποδίστριας πάντως δεν αναφέρει τίποτα για την επίσκεψή του στο ναό της Μεγαλόχαρης, ενώ η σύναξη των μαθητών στο χώρο ενός ορθόδοξου ναού ίσως να ήταν μια έμμεση πολιτική πράξη, καθώς στο νησί υπήρχαν, όπως είναι γνωστό, πολλοί καθολικοί. Το πρώτο σχολείο θηλέων της Χώρας Τήνου άλλωστε είχε ιδρυθεί από τον Αμερικάνο προτεστάντη ιεραπόστολο Κίνγκ. Οπωσδήποτε σ' ολόκληρη την καποδιστριακή περίοδο έρχονταν στην Τήνο με την πρώτη ευκαιρία, ως απλές προσωπικότητες, οπλαρχηγοί, καπεταναίοι και ναύαρχοι του αγώνα, για να «αντλήσουν δύναμιν, θείαν χάρη και τον θείον φωτισμόν προς καλυτέραν επιτέλεσιν των προς την πατρίδα βαρύτατων καθηκόντων τους». Ανάμεσα στους πρώτους, ο Κωνσταντίνος Κανάρης που ήρθε για πρώτη φορά στη φάση των ανασκαφών, πριν ακόμη βρεθεί η εικόνα, πολλές φορές ο Μιαούλης, ο Καραϊσκάκης, ο Μακρυγιάννης με την οικογένειά του, ο Άνθιμος Γαζής, ο Κολοκοτρώνης, ο Νικηταράς και πολλοί άλλοι³.

Μετά την άφιξη του Καποδίστρια, τον Ιανουάριο του 1828, γίνονται, όπως είναι γνωστό, οι πρώτες προσπάθειες ανασυγκρότησης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Όπως είναι φυσικό, οι προσπάθειες περιορίζονται στις ελεύθερες περιοχές: την Πελοπόννησο, τη Στερεά και σ' έναν αριθμό των αιγαιοπελαγίτικων νησιών. Τον Ιούλιο του 1829 οργανώνεται η πρώτη τεχνική υπηρεσία της χώρας, το «σώμα των επί των οχυρωματοποιών και αρχιτεκτονικής αξιωματικών». Σύμφωνα με τον κανονισμό του σώματος, κάθε νέα οικοδομή, καθώς και κάθε επισκευή πολιτικών ή πολεμικών κτιρίων (κάστρων - οχυρών κ.λπ.) «δεν θέλει γίνεσθαι παρά από το σώμα των οχυρωματοποιών και της αρχιτεκτονικής ή υπό την διεύθυνσιν αυτών»⁴. Το Ψήφισμα του Οργανισμού του Σώματος ακολουθείται από διατάξεις που αναφέρονται σε περιπτώσεις, όπου, όταν κάποιος θέλει να ανοικοδομήσει πάνω σε παλιά θεμέλια, να ανακαινίσει ή να επιδιορθώσει υπάρχον

² Α. Σ. Λαγουρός, *Η Ιστορία της Τήνου*, Εκδόσεις Τήνος, Αθήναι 65, 60, Βλ. επίσης Ιω. Καρδαμίτσης, *Ιστορία του εν Τήνῳ Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος της Ευαγγελίστριας*, Εκδόσεις Ιερού Ιδρύματος, Εκ του εν Αθήναις τυπογραφείου Α. Σ. Ρακοπούλου, Αθήναι 1960, 14 και Κ. Δανούσης, *Η Τήνος στα χρόνια του Καποδίστρια*, Άνδρος 1980.

³ Μ. Α. Σιώτης, *Η εκατονπεντηνταετής της Παναγίας της Τήνου*, Αθήνα 1973, 31-45.

⁴ Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, «Οι πρώτοι έλληνες μηχανικοί», *Τεχνικά Χρονικά* 8 (1988), 63-89.

κτήριο, οφείλει να ζητήσει και να πάρει άδεια από τον Διοικητή ή τον Τοποτηρητή της επαρχίας. Στα σχετικά διατάγματα δεν γίνεται μνεία για εκκλησιαστικές οικοδομές, προφανώς γιατί οι περισσότερες από αυτές ανήκαν στη δικαιοδοσία του δήμου ή της κοινότητας και ελάχιστες (μικροί ναΐσκοι) μόνον σε ιδιώτες.

Σ' ολόκληρη την καποδιστριακή περίοδο ίσχυε το δίκαιο που επικρατούσε στα χρόνια του αγώνα. Η ανέγερση δηλαδή νέου ναού απαιτούσε, όπως είπαμε, την άδεια του επισκόπου της περιοχής. Το πρώτο διάταγμα του ελληνικού κράτους, το σχετικό με την ανέγερση ναών, είναι το Διάταγμα της 27^{ης} Δεκεμβρίου 1833 περί Δήμων, όπου αναφέρεται ότι για την ίδρυση ενοριακού ναού απαιτείται εγκεκριμένη από τον Νομάρχη απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου. Στις περιπτώσεις που αφορούν επιδιόρθωση ή αναστήλωση του ναού χωριού ή κωμοπόλεως, οι δημογέροντες ή οι ηγούμενοι των μονών, αν πρόκειται περί καθολικών μονών, ζητούν από τον Έκτακτο επίτροπο της επαρχίας να στείλει αρχιτέκτονα που θα καθοδηγήσει το έργο. Τέτοια έγγραφα συναντάμε συχνά στους φακέλους της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών του Καποδιστριακού αρχείου των ΓΑΚ. Ο Νικόλαος Δραγούμης γράφει στις αναμνήσεις του «Οι κατεστραμμένοι ναοί ανακαινίζονται και άλλοι νέοι οικοδομούνται με μεθ' οίας ταχύτητος και τα σχολεία». Αναφέρω μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα. Τον Νοέμβριο του 1829 ο διοικητής Μεσολογγίου Πυλλαρινός, σε επιστολή του προς τον Κυβερνήτη επισυνάπτει υποθετικόν λογαριασμόν (προϋπολογισμό) των εξόδων που απαιτούσε η επισκευή μιας εκκλησίας του Αγίου Παντελεήμονος. Στο ποσόν των 1316 ταλλήρων του προϋπολογισμού εκτός από τα απαραίτητα οικοδομικά υλικά (καδρόνια, τούβλα, καρφιά, κεραμίδια κτλ) συμπεριλαμβάνονται και 60 τάλληρα για 5 δεσποτικές εικόνες, 10ταλ για ένα μεγάλο σταυρό και 20ταλ για 4 ξύλινα μανουάλια. «Δεν ευρίσκεται» όμως εκεί «έμπειρος αρχιτέκτων για να εκτελέσει το έργο» και ζητά την άδεια να προσκαλέσει μάστορα από την Πάτρα ή τη Ζάκυνθο. Αντίστοιχα έγγραφα συναντούμε για το ναό της Κορίνθου που κτίστηκε από τον Κεφαλλονίτη αρχιτέκτονα Βαλσαμάκη και «τον εσωτερικό καλλωπισμό του», που πραγματοποιήθηκε με τις συνδρομές των μοναστηριών της περιοχής (Μάιος 1830). Λίγο αργότερα, το Σεπτέμβριο του 1830 Φρούραρχός Ναυπλίας Almeida ανακοινώνει στον γραμματέα των Στρατιωτικών Ρόδιον, ότι διέταξε τον φρούραρχο του Παλαμηδίου να «φέρει μετ' αυτού εν αρχιτέκτονα» για να εκτιμήσει το κόστος της επιδιόρθωσης της εκκλησίας. Σύμφωνα με την άποψη του εκεί, αρχιτέκτονα απαιτούνται διακόσιοι φοίνικες για την επισκευή της στέγης του ναού, χωρίς όμως να προσδιορίζει ακριβώς για ποιον αρχιτέκτονα πρόκειται. Όσο για ναό πρέπει να πρόκειται για το μικρό εκκλησάκι που υπήρχε στο κάστρο και αναστηλώθηκε τελικά με διαταγή του Καποδιστρια⁵.

⁵ ΓΑΚ Καποδιστριακό Αρχείο, Γραμματεία Στρατιωτικών

Οπωσδήποτε οι αξιωματικοί του σώματος των Οχυρωματοποιών έχοντας φοιτήσει σε στρατιωτικές σχολές του εξωτερικού οι περισσότεροι, δεν είχαν εμπειρία πάνω στον σχεδιασμό εκκλησιαστικών κτιρίων. Εξάιρεση αποτελούν οι Επτανήσιοι Ανδρέας Γάσπαρης Κάλανδρος από την Λευκάδα και ο Λάμπρος Ζαβός από την Ιθάκη. Ακόμη και ο αρχηγός του Σώματος Θεόδωρος Βαλλιάνος από την Κεφαλονιά, με πλούσια εμπειρία στη Ρωσία όπου είχε υπηρετήσει στις τάξεις του ρωσικού στρατού και ο κερκυραίος πολεοδόμος και προσωπικός φίλος του Καποδίστρια Σταμάτης Βούλγαρης. Και αυτοί όμως, έχουν μεγαλύτερη φήμη ως στρατιωτικοί αρχιτέκτονες και πολεοδόμοι και όχι ως πολιτικοί αρχιτέκτονες.

Με την άφιξη στην χώρα λίγο αργότερα των Κλεάνθη και Schaubert και τον διορισμό τους το 1830 ως αρχιτεκτόνων της Κυβερνήσεως φαίνεται ότι δίδεται ιδιαίτερη προσοχή και στην οικοδόμηση των πόλεων⁶. Όμως, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζω, δεν εκδόθηκε ποτέ κατά την καποδιστριακή περίοδο ειδικό διάταγμα περί εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Άλλωστε εκτός αυτών που αναφέρθηκαν παραπάνω η ανέγερση ενός ναού απαιτούσε ικανό χρηματικό ποσό το οποίο δεν ήταν εύκολο να βρεθεί την εποχή αυτή. Ίσως να αξίζει να θυμηθούμε εδώ τα λόγια του πατρό-Κοσμά «Από πολλές εκκλησίες δεν έχει ανάγκη το γένος, μα από σχολεία έχει και παραέχει»⁷.

Παρ' όλο ότι παρόμοιες επεμβάσεις σε μητροπόλεις κωμοπόλεων και καθολικά μονών πρέπει να έγιναν αρκετές στα τρία χρόνια της διακυβέρνησης της χώρας, από τον Ιωάννη Καποδίστρια, δεν είμαστε σε θέση να παρουσιάσουμε συγκεντρωτικά στοιχεία. Στα σχετικά έγγραφα των ΓΑΚ όπου οι κάτοικοι των πόλεων ή οι ηγούμενοι των μονών ζητούν χρηματική βοήθεια και την αποστολή αρχιτέκτονα από τον Καποδίστρια που προαναφέρθηκαν δεν συνάντησα ιδιαίτερα στοιχεία προβληματισμού γύρω από το θέμα της ναοδομίας. Οι οχυρωματοποιοί που αποστέλλονται σε ολόκληρη την επικράτεια για να επιβλέψουν την ανέγερση αλληλοδιδασκτικών σχολείων ή την μετατροπή υπαρχόντων κτιρίων (ενίοτε και εκκλησιών) σε σχολικά κτήρια αναλαμβάνουν συνήθως και την επισκευή των ναών χωρίς περισσότερες λεπτομέρειες, εκτός από κάποιους προϋπολογισμούς και συμφωνητικά μαστόρων όπως ήδη αναφέραμε. Ουσιαστικά πρόκειται για μικρές επισκευές που δεν χρειάζονται ιδιαίτερο σχεδιασμό αλλά μια απλή καθοδήγηση των μαστόρων. Μοναδική εξαίρεση η αναστήλωση του καθολικού ναού Ναυπακτίας και Δωρίδος το 1831 από τον Αν-

⁶ Μ. Καρδαμίτση Αδάμη, «Σταμάτης Κλεάνθης - Eduard Schaubert. Αρχιτέκτονες της Κυβερνήσεως 1828-1831», Μ. Κορρές - Στ. Μαμαλούκος - Κ. Ζάμπας - Φ. Μαλούχου-Tufano (επιμ.), *Ήρωες Κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, τ.1, Μέλισσα, Αθήνα 2018, 513-526.

⁷ Κ. Σαρδελής, *Ο Άγιος των σκλάβων*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1967 και Π. Β. Πάσχος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα 1980, 124-126.

δρέα Γάσπαρη Κάλανδρο⁸. Το καθολικό της Βαρνάκοβας χτίστηκε σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή του το 1077 και ανακαινίστηκε το 1148. Το 1826 οι Κεχαγιάμπες και Μουσταφάμπες πολιόρκησαν τη μονή. Οι Έλληνες οπλαρχηγοί που το υπερασπίζονταν μαζί με τους έξι μοναχούς καταφέρνουν να διαφύγουν, κατεδαφίζοντας μέρος του περιβόλου και ανατινάζοντας το καθολικό. Μερικά χρόνια αργότερα με την οικονομική συνδρομή του Ιωάννη Καποδίστρια, παίρνουν την υπόσχεση ότι θα χορηγήσει 2400 φοίνικες για την ανοικοδόμηση του ναού. Ο υπολοχαγός Ανδρέας Κάλανδρος αναλαμβάνει το έργο. Ο τελευταίος, μη έχοντας υπ' όψη του την αρχική μορφή του ναού (είναι σαφές ότι αγνοεί τόσο την ύπαρξη του εξωνάρθηκα όσο και του εσωνάρθηκα του ναού), σχεδιάζει μια πολύ απλή βασιλική του τύπου που συνηθιζόταν την περίοδο της τουρκοκρατίας. Δε θα αναλύσω περισσότερο το καθολικό της μονής της Βαρνάκοβας (Εικ. 2) για το οποίο άλλωστε έχω δημοσιεύσει ξεχωριστό άρθρο. Εκείνο που έχει σημασία στην περίπτωση αυτή είναι ότι ο Κάλανδρος σχεδιάζει τη νέα όψη του καθολικού και ιδιαίτερα το καμπαναριό (Εικ. 3), έργο από την αρχή του αρχιτέκτονα, σύμφωνα με τα πρότυπα των αντίστοιχων επτανησιώτικων κωδωνοστασίων, τα οποία γνωρίζει. Τόσο η μορφή του κωδωνοστασίου όσο και οι όροι *γυνακίτι*, *κορνιζόνι*, *καμπαναρείο* που αναφέρονται στο συμφωνητικό με τους μαστόρους φανερώνουν όχι μόνο την επτανησιώτικη καταγωγή του Κάλανδρου αλλά και την επιρροή της αντίστοιχης αρχιτεκτονικής στο έργο του. Ο τρόπος δομής του καθολικού και η μορφή του τρούλου, ακόμη και η ονομασία του «κουμπέ» από το Ζήκο Κονιτσιώτη, ονομασία που έδιναν στον ψηλό τρούλο στην Ήπειρο και η οποία προέρχεται από την λαϊκή τουρκική (χυδαιοτουρκική αναφέρει το λεξικό του Κοραή) λέξη Κυββά, καθώς και τα δύο κυπαρίσσια που είναι σκαλισμένα εκατέρωθεν του δίλοβου παράθυρο του ιερού, επιβεβαιώνουν την ηπειρώτικη καταγωγή των μαστόρων όπως μαρτυρά και το όνομα του πρωτομάστορα.

Ένα ακόμη καμπαναριό γνωρίζουμε ότι κτίστηκε την καποδιστριακή περίοδο, το καμπαναριό της μητρόπολης της Αίγινας (Εικ. 4) έργο του Σταμάτη Κλεάνθη. Σε αντίθεση με αυτό της Βαρνάκοβας το καμπαναριό της Αίγινας αποτελεί τυπικό δείγμα στερεοελλαδίτικου κωδωνοστασίου. Δυστυχώς το σχέδιο δεν έχει εντοπιστεί, παρ' όλο που το σχετικό συμφωνητικό αναφέρεται σ' αυτό. Το ίδιο συμβαίνει και για άλλα έργα των Κλεάνθη και Schaubert της καποδιστριακής πάντα περιόδου, όπου ενώ τα συμφωνητικά βρίσκονται στους σχετικούς φακέλους των ΓΑΚ τα σχέδια που τα συνοδεύουν λείπουν. Μπορεί να δώσει διάφορες εξηγήσεις κάποιος στο γεγονός αυτό, χωρίς όμως να είναι τεκμηριωμένες. Ίσως κάποτε βρεθούν⁹.

⁸ Μ. Καρδαμίτση Αδάμη, «Το καθολικό της μονής Βαρνάκοβας και ο αρχιτέκτων Ανδρέας Γάσπαρης Κάλανδρος», *Αρχαιολογία* 10 (Φεβρουάριος 1984), 78-84.

⁹ Μ. Καρδαμίτση Αδάμη, «Σταμάτης Κλεάνθης – Edward Schaubert», ό.π.

Δεν έχει βρεθεί επίσης οτιδήποτε που να αφορά τις απόψεις του Καποδίστρια για την ορθόδοξη ναοδομία. Γεννημένος στα Επτάνησα, τα βιώματά του όσον αφορά τους ναούς ήταν οπωσδήποτε σχετικά με την σαφώς επηρεασμένη από τη Δύση επανησιακή σχολή. Η παραμονή του στη Ρωσία πάλι για μεγάλο χρονικό διάστημα τον έφερε σε επαφή με ένα άλλο ιδιαίτερο τύπο ορθόδοξου ναού. Η επίδραση της ρωσικής ναοδομίας, της μόνης ίσως ορθόδοξης ναοδομίας που γνώρισε άνθηση μετά την τουρκική κατοχή της χώρας, μαζί με αυτήν της ορθόδοξης διασποράς στις παραδουνάβιες περιοχές, Ουγγαρίας, Βλαχίας, είναι ένα κεφάλαιο που θα έπρεπε να διερευνηθεί περισσότερο, καθώς αρκετοί από τους αρχιτέκτονες που έκτισαν αργότερα στη νεότερη Ελλάδα όχι μόνο τους είχαν επισκεφθεί, αλλά είχαν εργασθεί εκεί.

Το μοναδικό στοιχείο που γνωρίζουμε σχετικά με τις απόψεις του Καποδίστρια είναι οι οδηγίες που δίνει στο Θ. Βαλιάνο, αρχιτέκτονα του ορφανοτροφείου της Αίγινας για το μικρό ναό του Σωτήρος (Εικ. 5) τον ενταγμένο στην ανατολική πλευρά του περιβόλου του ορφανοτροφείου¹⁰. Ενδιαφέρον στοιχείο στην περίπτωση του ναού αυτού είναι οι δύο στοές που δημιουργούνται εκατέρωθεν του παρεκκλησιού οι προορισμένες αρχικά να φιλοξενήσουν τους μικρούς μαθητές κατά την τέλεση της θείας λειτουργίας. Καθώς οι διαστάσεις του ναού ήταν μικρές ικανές να φιλοξενήσουν ελάχιστα άτομα οι μαθητές παρακολουθούσαν τη λειτουργία έξω από αυτό. Έτσι ώστε η σχετική φασαρία που οπωσδήποτε θα δημιουργείτο από την συνάθροιση 500 περίπου παιδιών να μην ενοχλεί τον ιερέα. Πρόκειται για μια πρωτοποριακή λύση που θα την συναντήσουμε πολύ αργότερα στο διδακτηριακό συγκρότημα «Νομικός» στα Πατήσια του Θ. Πάντζαρη με την ένταξη στον αύλειο χώρο του μικρού παρεκκλησιού του Ν. Μητσάκη για τον εκκλησιασμό των μαθητών. Αντίστοιχες λύσεις συναντάμε επίσης σε κατασκηνώσεις και στρατόπεδα. Μικρά δηλαδή ανοικτά ιερά που δίνουν τη δυνατότητα του εκκλησιασμού στην ύπαιθρο¹¹. Οι δύο πλευρικές στοές του παρεκκλησιού της Αίγινας φιλοξένησαν αργότερα το πρώτο αρχαιολογικό μουσείο της χώρας. Το παρεκκλήσιο θεμελιώθηκε στις 8/20 Οκτ του 1828. Ο αρχιερέας Αιγίνης Γεράσιμος κατέθεσε εκ μέρους του Κυβερνήτη τον θεμέλιο λίθο επάνω στον οποίο ήταν χαραγμένη η επιγραφή: *Εκ μέρους του Ελληνικού Έθνους / Ο Κυβερνήτης της Ελλάδος / Εις τον σωτήρα της Ελλάδος Θεόν*. Το τάμα του έθνους είχε εκπληρωθεί. Ο πρώτος ναός της καποδιστριακής περιόδου, μια μικρή βασιλική εγκαινιάστηκε λίγους μήνες αργότερα.

Είκοσι περίπου χρόνια αργότερα την 25η Μαρτίου του 1849 ο Κλεομένης

¹⁰ Μ. Καρδαμίτση Αδάμη, Το Ορφανοτροφείο της Αίγινας, *Μέντωρ* 26 (Ιούνιος 1993), 97-99.

¹¹ *Τα Νέα Σχολικά Κτίρια*, Έκδοσις Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος, Αθήνα 1938, 289-292.

Οικονόμου θα ανακινήσει το θέμα του Πανελληνίου Ναού του Σωτήρος που θα ανοιγοκλείσει πολλές φορές από τότε. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι μια επιστολή του Καποδίστρια προς τον κερκυραίο λόγιο και φίλο του Ανδρέα Μουστοξύδη με ημερομηνία 6/18 Νοεμβρίου 1827 πριν δηλαδή φτάσει ακόμα στην Ελλάδα «Ελπίζω να έχω στην Ελλάδα ως αρχηγός της διοίκησης μια στέγη και νομίζω ότι είναι καλό να περιλαμβάνει και μικρό παρεκκλήσιο. Αναθέσατε σε ένα έμπειρο αρχιτέκτονα να κάνει τα σχέδια, φωτίζοντας το από υψηλά και μόνο στο χώρο που περικλείει την αγία τράπεζα και το αρτοφόριο. Θα σας εξηγήσω την ιδέα μου. Εν καιρώ θα σας στείλω τις διαστάσεις για την πραγματοποίησή του. Εφ' όσον γίνει το σχέδιον θα είναι εύκολο στους εργάτες να το προσαρμόσουν»¹².

Δεν ξέρουμε τι ακολούθησε την επιστολή αυτή. Οπωσδήποτε την περίοδο αυτή γνωρίζουμε ότι βρισκόταν στη Βενετία έχοντας μόλις ολοκληρώσει τις σπουδές του ο Κερκυραίος αρχιτέκτων Ιωάννης Χρόνης. Άραγε σ' αυτόν αναφέρεται ο Καποδίστριας; Και σε άλλες επιστολές του προς τον Μουστοξύδη αναφέρεται στο Χρόνη αλλά και σε άλλους αρχιτέκτονες. Στον τομέα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής γνωρίζουμε τρεις μελέτες στην Κέρκυρα που σχετίζονται με τον Χρόνη. Οι δύο αφορούν παρεμβάσεις σε βενετικά μνημεία, την Παναγία των Ξένων (1832) και την Παναγία στο Μανδράκι (1860) και μια μόνο εξαρχής σύνθεση, την εκκλησία της Αγίας Σοφίας (1848). Πιθανότατα και τον ναό του κοιμητηρίου της Γαρίτσας (1840). Στο ναό της Αγίας Σοφίας το ιερό του ναού όπου η αγία τράπεζα και το αρτοφόριο φωτίζεται πράγματι από ψηλά. Πρόκειται άραγε περί εφαρμογής ή επιρροής της επιστολής του Καποδίστρια προς τον Μουστοξύδη; Άγνωστο¹³. Γεγονός πάντως είναι ότι επιθυμία του Καποδίστρια να αποκτήσει ένα παρεκκλήσιο δίπλα στο Κυβερνείο δεν πραγματοποιήθηκε. Και παρ' ότι στις επίσημες εορτές και δοξολογίες εκκλησιαζόταν στη μητρόπολη του Ναυπλίου τον Άγιο Γεώργιο, ο ίδιος προτιμούσε το μικρό εκκλησάκι του Αγίου Σπυρίδωνα, πολιούχου της ιδιαίτερας του πατρίδος, στην πόρτα του οποίου δολοφονήθηκε. Ίσως για την πιο κατανυκτική ατμόσφαιρα που δημιουργείται στο χώρο του. Δεν είναι επομένως δυνατόν να μιλήσουμε για κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής κατά την καποδιστριακή περίοδο αλλά ούτε κατά την Οθωνική περίοδο που ακολουθεί.

Ο λόγος του Λύσανδρου Καυταντζόγλου στη θεμελίωση του ιερού ναού του Αγίου Κωνσταντίνου της Ομόνοιας (αρχικά ενοριακού ναού της συνοικίας Γεράνι) μαρτυρά όλη την αμηχανία που είχαν οι αρχιτέκτονες την περίοδο αυτή αλλά και τις περιόδους που έπονται, σχετικά με την πορεία που πρέπει να ακο-

¹² Αρχείο Μουστοξύδη, Επιστολή Καποδίστρια προς Μουστοξύδη 6 /18 1827.

¹³ Ιωάννης Χρόνης, Τεχνικό επιμελητήριο της Ελλάδος, Τμήμα Κέρκυρας 1997, 33-37.

λουθήσει η ορθόδοξη ναοδομία. Αμνηχανία που διαρκεί μέχρι σήμερα¹⁴. Έτσι παρ' όλο ότι παραδέχεται ότι «δεν πρέπει μεν εκ συστήματος να αποσκορακίζωμεν και καταφρονώμεν ακρίτως παν άλλο αρχιτεκτονικόν έργον οιουδήποτε τεχνίτου και οιασδήποτε εποχής (ως μη ελληνικόν) αλλά τουναντίον μάλιστα να σεβόμεθα αυτό προσηκόντως ως καθάραν έκφρασιν ανθρώπινης ενέργειας και να τιμώμεν ως ιστορικόν μαρτύριον της ιδρύσεως αυτού» δεν διστάζει να γράψει στη συνέχεια ότι ίσως «η ιστορία του ιερού ημών αγώνος αρκούντως να μαρτυρεί ότι η θέα μη ψαλιδωτών ναΐσκων συνόδως ηλάττωσε τον θρησκευτικόν ζήλον, ουδ' εταπείνωσε τάς φρένας των υπό τον ζυγόν της δουλειάς χριστιανών, ώστε να μην εξεγερωθήσιν αθρόοι προς ανατίναξιν αυτού». Είναι όμως βέβαιο ότι «ουδόλως» επίσης συνετέλεσαν οι θολωτοί ναοί ή οι βασιλικές των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων. Ο θρησκευτικός ζήλος ή αν θέλετε η θρησκευτική πίστη δεν εξαρτώνται σίγουρα από αρχιτεκτονικούς ρυθμούς, τις πρόσφορες αναλογίες και το «εσωτερικόν μεγαλείον».

Το τι σημαίνει όμως η πίστη δεν είναι κάτι που μπορώ εγώ να το αναλύσω. Ας το κάνουν άλλοι ειδικότεροι. Η αρχιτεκτονική ίσως να βοηθά αλλά δεν είναι σίγουρο το μέσο απόκτησής της. Οπωσδήποτε, ακόμη και σήμερα η ναοδομία ψάχνει να βρει το σύγχρονο δρόμο της¹⁵. Στα χρόνια του Βυζαντίου οι αρχιτέκτονες ναοδόμοι περνούσαν μια περίοδο προετοιμασίας (νηστείας και προσευχής) πριν προχωρήσουν στην ανέγερση ενός ιερού ναού. Το ίδιο άλλωστε συνέβαινε και στη Δύση. Πολλά χρόνια αργότερα ο Ευάγγελος Ρουσόπουλος γράφει στον Νικόλαο Μητσάκη σχολιάζοντας τα προσχέδια της συμμετοχής του στο Διαγωνισμό της Παναγίας της Τήνου σε συνεργασία με τον Κ. Παναγιωτάκο : «Η πρώτη μου εντύπωση είναι εξαιρετικά καλή. Η σύνθεση των γραμμών είναι ωραία και στους όγκους της πρόσοψης και στη διαβάθμιση τους. Μία εκκλησία, θέμα εξαιρετικά δύσκολο και μάλιστα μία εκκλησία με τόσα άλλα παραρτήματα, ορίζει ένα σωρό υλικές επιταγές, που και μόνο αυτές να λύσει κανείς είναι αρκετό. Τις άλλες, την πνευματικότητα, την μετουσίωση, τη θρησκευτικότητα κ.τ.λ. ας έρθη αργότερα να τις εκφράσει άλλος, όταν προηγουμένως έχουν κτισθή τα θεμέλια των υλικών απαιτήσεων και μπορεί να βασιστεί στέρεα πάνω σε αυτά»¹⁶.

Είναι όμως έτσι ή μήπως θα έπρεπε να συμβαίνει το αντίστροφο;

¹⁴ Λ. Κανταντζόγλου, Λόγος εις την θεμελίωσιν του Αγίου Κωνσταντίνου, Εν Αθήναις 1871.

¹⁵ Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, «Η ναοδομία στην Ελλάδα τον 20ό αιώνα», στο: Α' Έπιστημονικό Συμπόσιο τής Νεοελληνικής Έκκλησιαστικής Τέχνης (Β'Αμφιβ. Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, 14-15 Μαρτίου 2008). Πρακτικά, Αθήνα 2009.

¹⁶ Μ. Καρδαμίτση Αδάμη, Ο διαγωνισμός της Παναγίας της Τήνου, Πορεία. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Δ.Α Ζήβα, ΕΜΠ, Αθήνα 2007.

Εικ. 1. Τήνος. Ναός Παναγίας Ευαγγελίστριας. Αρχική όψη (1830).

Εικ. 2. Μονή Βαρνάκοβας. Καθολικό (1831).
Άποψη από τα νοτιοδυτικά (Σ. Μαμαλούκος Οκτώβριος 2018).

Εικ. 3. Μονή Βαρνάκοβας.
Καθολικό (1831).
Το κωδωνοστάσιο
(Σ. Μαμαλούκος
Οκτώβριος 2018).

Εικ. 4 Χώρα Αίγινας. Μητροπολιτικός ναός. Κωδωνοστάσιο
(<https://lh5.googleusercontent.com/p/AF1QipNCW4Fwt8qSfzJ77mKcwI6O9NrUaGcp-4VvVvD-=h1440>).

Εικ. 5 Χώρα Αίγινας. Καποδιστριακό Ορφανοτροφείο. Ναός Σωτήρος (1828-1829)
(https://lh5.googleusercontent.com/p/AF1QipMSCofhQrY6c12NhS_Fjer9L4yw2qFeTqzoY-bKt=w408-h306-k-no).

Ιωάννης Χ. Καρυδάς

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΛΕΥΚΑΔΙΤΙΚΑ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΣΤΑΚΟΥ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Α. Η έρευνα της νεότερης Ελληνικής εκκλησιαστικής ναοδομίας, αρχιτεκτονικής και τέχνης, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, στην Αιτωλοακαρνανία, ιδιαίτερα όσον αφορά την επίδραση κατασκευαστικών και καλλιτεχνικών ρευμάτων από τις γειτονικές περιοχές της Επτανήσου και της Ηπείρου, αποτελεί «terra incognita». Σε αντίθεση, η βυζαντινή και μεταβυζαντινή Αιτωλία και Ακαρνανία, θρησκευτικά μνημεία και καλλιτεχνικά ρεύματα έχουν μελετηθεί προσεκτικά, καθώς έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον σπουδαίων ερευνητών¹. Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στο ναό Αγίου Νικολάου στον Αστακό, μια τρίκλιτη βασιλική Ελληνοβυζαντινού ρυθμού, που κτίσθηκε την περίοδο από 1894 μέχρι 1902. Ο ναός αντικατέστησε μικρότερο ναό του 19^{ου} αιώνα κτισμένο στο χώρο σημερινού δημοτικού σχολείου της πόλης, που κατεδαφίσθηκε τη δεκαετία του 1950 (Εικ. 1). Σημαντικοί ναοί της περιόδου αυτής, με παρόμοια τυπολογικά, μορφολογικά και καλλιτεχνικά χαρακτηριστικά, υπάρχουν και σε άλλους οικισμούς της Ακαρνανίας².

Ο ναός του Αγίου Νικολάου (Εικ. 2, 3, 4) κτίσθηκε από Ηπειρώτικο συνεργείο μαστόρων με δωρεά του Ηπειρώτη αρχιμάστορα Συμεών Μπρίκα ή «Προίκα»³, σύμφωνα με την επιγραφή που υπάρχει στον τάφο του και η οποία

¹ Α. Δ. Παλιούρας. *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*. Αγρίνιο, 2004, 10-11 και 16-21, όπου εκτενής βιβλιογραφία.

² Ν. Βούλγαρης. *Ενοριακοί Ναοί και Εξωκλήσια Ι. Μ. Αιτωλίας και Ακαρνανίας. Ιστορία – Παράδοση – Πολιτισμός*. Αθήνα 2004, 223-257. Σύμφωνα με τον ίδιο, στην ευρύτερη περιοχή του Δήμου Αστακού/ Ξηρομέρου, από τα μέσα του 19^{ου} μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, κτίσθηκαν οι 9 ενοριακοί ναοί (από τους 12 που λειτουργούν σήμερα) και 42 εξωκλήσια και παρεκκλήσια (από τα υπάρχοντα σήμερα 56), γεγονός που καταδεικνύει σημαντική την κοινωνικό-πολιτιστική ανάπτυξη, αλλά και την έντονη θρησκευτικότητα της τοπικής κοινωνίας στην περίοδο της εμπορικής και οικονομικής της ακμής.

³ Μ. Φ. Καραμεσίνης. *Λαογραφικά Ξηρομέρου Ακαρνανίας* Αθήνα 2008, 222-223. Ο Συμεών Μπρίκας και ο αδελφός του Γιώργος ήταν μάστορες, που μετακόμισαν στην περιοχή από

αναφέρει: «ΣΥΜΕΩΝ ΠΡΟΙΚΑΣ / ΚΤΗΤΩΡ / (ΤΟ)Υ (Ι)ΕΡΟΥ (Ν)ΑΟ(Υ)». Στην Ακαρνανία, από τα μέσα του 19^{ου} μέχρι τα μέσα του 20^{ού} αιώνα, οι περισσότεροι ναοί δεν ήταν σχεδιασμένοι από επώνυμους αρχιτέκτονες. Κτίζονταν από παραδοσιακά Ηπειρωτικά συνεργεία, που γνώριζαν άριστα τις περιοχές και τα υλικά, έδιναν παραδειγματικές στατικές και μορφολογικές λύσεις, ακόμη και σε αντίξοες χωρικές και οικονομικές συνθήκες και, επί πλέον, είχαν την ικανότητα να ενσωματώνουν, με πρακτικό τρόπο, τις ναοδομικές εξελίξεις του Αθηναϊκού Ελληνοβυζαντινού ρυθμού⁴. Ο Ελληνοβυζαντινός ναός έκφρασε με επιτυχία τα οράματα του Εθνικού Ελληνικού πατριωτισμού και της Εθνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ήταν ένας καθαρά αστικός ναός που εντάσσονταν εύκολα και αρμονικά στον οικισμό και εξυπηρετούσε τις ανάγκες του μαζικού εκκλησιασμού, αλλά και της ταυτότητας και προβολής της τοπικής κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Ακόμη, ο μεγάλος αύλειος χώρος πρόσφερε πολλές δυνατότητες κοινωνικών επαφών στους εκκλησιαζομένους πιστούς⁵. Στις επιρροές της δυτικής ναοδομίας στον Ελληνοβυζαντινό ναό αναφέρεται ο Σ. Βογιατζής σε ανακοίνωσή του για την Ευαγγελίστρια της Άμφισσας⁶.

Ο Ελληνοβυζαντινός ρυθμός συνδέθηκε, όσον αφορά την εκκλησιαστική εικονογραφία, με την τάση μιας δυτικότροπης «βελτίωσης» ή «διόρθωσης» της παλιότερης μεταβυζαντινής παράδοσης με την εισαγωγή ακαδημαϊκών έργων δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης, γνωστή σα Ναζαρηνή τέχνη⁷. Τα δυτικότροπα θρησκευτικά έργα αντιγράφηκαν, στη συνέχεια, από σημαντικούς περιφερειακούς ζωγράφους και αγιογράφους, πιστά ή με κάποιες ελευθερίες και αποτέλεσαν την επίσημη έκφραση της εκκλησιαστικής τέχνης, θέτοντας, ταυτόχρονα, το ζήτημα της έρευνας των πολλαπλών τοπικών ιδιαιτεροτήτων της. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η εικονογράφηση του ιερού ναού Αγίου Νικολάου

την Ήπειρο, λόγω της οικοδομικής έξαρσης του Αστακού. Ο Συμεών Προίκας απέκτησε τεράστια περιουσία, χρηματική και κτηματική, μετά από γάμο με τη θυγατέρα της τοπικής πλούσιας οικογένειας Μαγγίνα. Χρηματοδότησε, με περιπετειώδη τρόπο, μέσα από τη διαθήκη του, την ανέγερση του Αγίου Νικολάου, καθώς οι συγγενείς του αντιδρούσαν έντονα σε αυτή την προσπάθειά.

⁴ Γ. Γιαννίτσαρης, «Η συνεισφορά των Ηπειρωτών τεχνιτών στην οικοδόμηση των ορεινών κοινοτήτων της Στερεάς Ελλάδας». Πρακτικά περιλήψεων συνεδρίου «Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη των Ορεινών Περιοχών». Μέτσοβο 2002, 1-21.

⁵ Γρ. Πουλημένος. *Η Ελλαδική ναοδομία στην περίοδο του Νεοκλασικισμού (1830-1912)*, Διδακτορική. Διατριβή. Ε.Μ.Π., Αθήνα 1997, 175.

⁶ Σ. Βογιατζής. «Η Μητρόπολη της Άμφισσας και ο λεγόμενος Ελληνοβυζαντινός ρυθμός». Δ. *Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*. Αθήνα 2017, 42-46.

⁷ Για τη «βελτιωμένη» εικονογραφική τέχνη των Ναζαρηνών στο Ν. Γραϊκος. *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα. Πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα*. Διδακτορική. Διατριβή. Α.Π.Θ. Φιλοσοφική Σχολή. Θεσσαλονίκη 2011, 220-323

Αστακού, που χαρακτηρίζεται από την έντονη παρουσία του Λευκαδίτη ζωγράφου και αγιογράφου Σπυρίδωνα Γαζή (1835-1920), που έχει χαρακτηριστεί σαν ο αναμορφωτής της νεότερης Λευκαδίτικης τέχνης⁸, καθώς και των Χιονιαδιδών Θωμά (1864-1930) και Χριστόδουλου (1857-1932), ιδιαίτερα του πρώτου, γιών και συνεχιστών του Αναστασίου Παπακώστα ή Μαρινά, πιθανά από Γιαννιώτικο εργαστήριο⁹.

Η νεοκλασική μορφολογία του ναού και η παρουσία των σπουδαίων και καλλιτεχνών στην εικονογράφηση, αντανακλά τις σημαντικές αστικές και οικονομικές εξελίξεις στον Αστακό την περίοδο αναφοράς. Ο Αστακός, που αποτελούσε συνέχεια του παλιού λιμανιού του Δραγαμέστου, ήταν ένα από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα δημιουργίας νέων πολεοδομημένων και υγιεινών πόλεων, οι οποίες, σε συνδυασμό με την ανοικοδόμηση των παλιών ερειπωμένων πόλεων, αποτέλεσαν βασικό στοιχείο της πολεοδομικής αναδιάρθρωσης του Ελληνικού Βασιλείου το 19ο αιώνα¹⁰. Η διασύνδεση του Αστακού με το κύκλωμα της εθνικής και διεθνούς αγοράς γίνονταν μέσω εμπόρων και χρηματιστών από την Πάτρα και από τα Επτάνησα, που σιγά-σιγά μετέφεραν τις δραστηριότητές στον Αστακό, που μετατράπηκε σε ένα σημαντικό και πλούσιο εμπορικό λιμάνι στα παράλια της Δυτικής Ελλάδας, στον θαλάσσιο εμπορικό άξονα Αστακός-Επτάνησα-Πάτρα-Ιταλία. Σταδιακά, στην πόλη κτίζονται εξαιρετικά νεοκλασικά αρχοντικά, μεγάλα εμπορικά μαγαζιά, αποθήκες, μικρά, λαικά, σπίτια, με ιδιαίτερη αρχιτεκτονική, ξενοδοχεία, καφενεία, καθώς και ο Άγιος Νικόλαος¹¹.

Β. Ο ναός του Αγίου Νικολάου, σύμφωνα με τον Γρηγόρη Πουλημένο, που περιέλαβε την άποψή του στη διδακτορική του διατριβή¹² (Εικ. 5), ήταν ένας

⁸ Ντενίζ-Χλόη Αλεβίζου. «Η εκκλησιαστική ζωγραφική του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα στη Λευκάδα και την Ιθάκη. Παρατηρήσεις και Επισημάνσεις. Πρακτικά ΚΑ Συμποσίου Η Εκκλησία της Λευκάδας Η Κοινωνία και η Τέχνη. Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας - Γιορτές Λόγου και Τέχνης (Λευκάδα 8-10 Αυγούστου 2016). Αθήνα 2017, 293-302.

⁹ Μ. Νάνου. Η συμβολή του Κίτσου Μακρή στη μελέτη της Χιονιαδίτικης ζωγραφικής. Νέα δεδομένα και προοπτικές. *Ανάπτυξη από τον ΙΔ' τόμο του Αρχείου Θεσσαλικών μελετών*. Βόλος. 2005, 155-178. Σύμφωνα με τις πηγές έχουν καταγραφεί 31 ονόματα και 251 επιγραφές χιονιαδιδών ζωγράφων, σε 101 διαφορετικές περιοχές, με πιο γνωστές φάρες / οικογένειες τους Πασχαλάδες και τους Παπακωσταίους / Μαρινάδες.

¹⁰ Δ. Μονιούδη-Γαβαλά, *Πολεοδομία στο Ελληνικό Κράτος, 1833-1890*. Έκδοση του Τμήματος Διαχείρισης Πολιτισμικού Περιβάλλοντος και Νέων Τεχνολογιών του Πανεπιστημίου Δυτικής Ελλάδας, Αργίτιο 2012, 15 κ.εξ.

¹¹ Ιωάννης Δημητρίουκας. *Ιστορία Δραγαμέστου / Αστακού στα Νεότερα χρόνια*. Εκδ. Βασιλόπουλος Αθήνα 2010

¹² Γρ. Πουλημένος. *Η Ελλαδική ναοδομία στην περίοδο του Νεοκλασικισμού (1830-1912.. Διδακτορική. Διατριβή*. Ε.Μ.Π., Αθήνα 1997, 91 και Εικ. 155 α & 155 β.

από τους πιο σημαντικούς περιφερειακούς ναούς Ελληνοβυζαντινού ρυθμού της περιόδου αναφοράς. Είναι μια θολοσκεπής, τρίκλιτη βασιλική με ημικυλινδρική καμάρα ενισχυμένη με σφενδόνια στο κεντρικό κλίτος (Εικ. 6,7). Σήμερα ο ναός εξωτερικά είναι επιχρισμένος με «αρτιφισιέλ» (Εικ. 2,3,4), που αποκρύπτουν την λιθόκτιστη κατασκευή και τις διακοσμήσεις των όψεων. Ο ναός έχει εμβαδόν περίπου 395 τετραγωνικά μέτρα και είναι κτισμένος σε οικόπεδο 1,37 στρεμμάτων στο άνω ανατολικό μέρος της κεντρικής πλατείας της πόλης, ενώ στον επιμελημένο περίβολο – κήπο, διασώζονται τα ταφικά μνημεία του Προϊκα και διαπρεπών ιερέων¹³. Οι διαστάσεις του ναού είναι 26,57 μέτρα μήκος, 15,1 μέτρα πλάτος στην είσοδο και 14 μέτρα πλάτος στο όπισθεν μέρος. Το κεντρικό κλίτος έχει ύψος 14, 80 μέτρα και τα δύο πλαϊνά 10,33 μέτρα. Στη δυτική όψη κυριαρχεί ο εξωνάρθηκας, όπου δύο κίονες, με κλασικιστικά επίκρανα, διακοσμούν στο άνοιγμα της κεντρικής εισόδου μήκους 5,6 μέτρα. Μαζί με τα δύο υψηλά καμπαναριά (Εικ. 2,4), με ύψος 18,7 μέτρα (17,6 + 1,1) συγκροτούν το κύριο νεοκλασικό μορφολογικό χαρακτηριστικό του ναού. Στο πάνω μέρος του εξωνάρθηκα προστίθεται ένα συγκρότημα ανοιγμάτων, που αποτελείται από ένα τριπλό παράθυρο με ισοϋψείς αψίδες κεντρικά και δύο μονόλοβα εκατέρωθεν, στα άκρα των πλαγίων κλιτών (Εικ. 2). Ο εξωνάρθηκας στη δυτική όψη με τα διπλά καμπαναριά αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο της εξέλιξης από την παραδοσιακή στην νεοκλασικιστική Βασιλική του 19^{ου} αιώνα, ενώ ο υπερκείμενος κυκλικός φεγγίτης αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό με τις όψεις ιταλικών, ρωμανικών, ναών¹⁴. Οι δύο πλαγίες όψεις, βόρεια και νότια (Εικ. 4), φέρουν, στο ισόγειο, σειρά ανοιγμάτων με μονόλοβα και στον όροφο με δίλοβα παράθυρα. Η διάταξη των ανοιγμάτων είναι συμμετρική ως εξής: Στο ισόγειο δύο μονόλοβα – είσοδος – ένα μονόλοβο – είσοδος. Στον όροφο, στο ύψος των θυρών, πέντε δίλοβα και, πιο πάνω, πέντε στρογγυλοί φεγγίτες, σαν φινιστρίνια, στο υψηλό κλίτος. Τα μονόλοβα παράθυρα έχουν πέντε στρογγυλές οπές και ένα σταυρό επάνω από αυτές (Εικ. 4). Κοσμητής περιτρέχει το ναό στη βάση των παραθύρων του ορόφου. Διακοσμητικοί πεσσοί υπάρχουν στις γωνίες και στηρίζουν γείσο με πολλές ζώνες. Στην ανατολική όψη ο ναός φέρει τρις

¹³ Τα μετρικά στοιχεία, βασισμένα σε πρόσφατης μελέτης στερέωσης, μας παραχώρησε ο ιερέας του ναού π. Δαυίδ Μπαζιούλας. Θα θέλαμε να τον ευχαριστήσουμε θερμώς γιατί δίχως την αμέριστη βοήθεια του δεν θα είχε προχωρήσει αυτή η εργασία. Επίσης, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τον Αστακιώτη φωτογράφο κο Νίκο Χολή για τις εξαιρετικές φωτογραφίες του. Ιδιαίτερα, όμως, το σεβασμιότατο Μητροπολίτη κ.κ. Κοσμά για την πνευματική του στήριξη στην όλη προσπάθεια.

¹⁴ Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου. «Από τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στον Κλασικισμό. Προσέγγιση στην εξέλιξη της τρίκλιτης βασιλικής κατά τον 19^ο αιώνα. Τυπολογικές και μορφολογικές παρεμβάσεις σε μεταβυζαντινούς ναούς κατά τον 19ο αιώνα». *Εκκλησίες* VI, Αθήνα 2002, 83-110.

κόγχες, η μεσαία με ύψος 8,3 μέτρα και μονόλοβο παράθυρο και οι δύο πλαϊνές με ύψος 5,8 μέτρα και πλάτος περίπου 1 μέτρο (Εικ. 3).

Το πλάτος του ναού, εσωτερικά, είναι 12,25 μέτρα και κατά μήκος φέρει τέσσερα ζεύγη λιθοκτιστων ορθγωνικών πεσσών, βαμμένων σε απομίμηση μαρμάρου, που αντιστοιχούν σε ζεύγη παραστάδων στον δυτικό και τον ανατολικό τοίχο. (Εικ. 5,6). Η θολωτή οροφή στηρίζεται στους πεσσούς που φέρουν τη στέγη μέσω τοξοστοιχιών, ενώ στις πλευρές των πεσσών διακρίνονται οι προεξοχές των σφενδονιών. Τα ακραία διαστήματα των πεσσών διαμορφώνονται στο μισό περίπου του μήκους των αντιστοιχών 3 κεντρικών με συνέπεια η μετάβαση προς τους ανατολικούς και δυτικούς τοίχους να γίνεται οπτικά περισσότερο ομαλή δημιουργώντας αίσθηση οικειότητας στον εσωτερικό χώρο. Σταυροθόλια καλύπτουν τα πλάγια κλίτη, πάνω από τα οποία το κεντρικό κλίτος εξέχει καθ' ύψος και φωτίζεται από μια σειρά από κυκλικούς φεγγίτες (Εικ. 7). Τα δύο καμπαναριά στο κύριο σώμα τους συνδέονται δομικά με τον νάρθηκα και με το μεγάλο και προσεγμένο κατασκευαστικά και μορφολογικά γυναικωνίτη σε σχήμα Π. Συνολικά, οι καλές αναλογίες, η τριμερής καθ' ύψος διάταξη, ο λιτός, με προσοχή επεξεργασμένος, διάκοσμος των δύο πλάγιων όψεων, η απουσία πολυπλοκότητας συμβάλλουν στη δημιουργία μιας σύνθεσης καλών οπτικών εντυπώσεων.

Γ. Το τέμπλο του ναού κατασκευάστηκε από ξυλογλύπτες από την Ήπειρο με στοιχεία νεοκλασικής διακόσμησης, με μικρούς κίονες και φυτικά μοτίβα (Εικ. 8,9,10). Το ξυλόγλυπτο τέμπλο και τα ξύλινα διακοσμητικά στοιχεία, αρχιερατικός θρόνος και άμβωνας διακοσμήθηκαν και επιχρυσώθηκαν αργότερα από το Πατρινό εργαστήριο των αδελφών Αρβανίτη, σύμφωνα με σχετική επιγραφή, που φέρει ημερομηνία 18 Φεβρουαρίου 1939.

Οι κύριες εικόνες του ναού αποδίδονται στο Λευκαδίτη Σπυρίδωνα Γαζή και στους Χιονιαδίτες ζωγράφους Θωμά και Χριστόδουλο Μαρινά. Ο Λευκαδίτης Σπυρίδων Γαζής γεννήθηκε στις 2 Φεβρουαρίου 1835 και πέθανε στις 19 Νοεμβρίου 1920 στη Λευκάδα. Ο Γαζής υπήρξε μαθητής του συντοπίτη του αγιογράφου Γ. Πατσará και του Ζακυνθινού αγιογράφου Νίκα, πριν αναχωρήσει για την Ιταλία, το 1870, ιδιαίτερα στη Βενετία, όπου συνέχισε τις σπουδές του κοντά στο δάσκαλο Antonio Zona. Θα επιστρέψει στη Λευκάδα, το 1877, όπου θα αναλάβει διάφορες εργασίες σε ναούς της περιοχής. Στη συνέχεια το έργο του θα ακολουθήσει τα ρεύματα της Αθηναϊκής εκκλησιαστικής ζωγραφικής αντιγράφοντας Ναζαρηνά δυτικοευρωπαϊκά ακαδημαϊκά έργα. Με το πλούσιο και πολύπλευρο έργο του στους ναούς της Λευκάδας και των γειτονικών μικρών νησιών, αλλά και της Ακαρνανίας και της Πρέβεζας, είναι αυτός που θα εκσυγχρονίσει την εκκλησιαστική εικονογραφία της περιοχής, που θα συμπορευθεί με τις επίσημες τάσεις του Αθηναϊκού κέντρου. Εικόνες του κοσμούν,

εκτός από τον Άγιο Νικόλαο, τις Λευκαδίτικες εκκλησίες Αγίου Γεωργίου, Αγίων Αναργύρων, Αγίου Ιωάννη και Αγίου Δημητρίου, την Ύπαπαντή Παζών, τις εκκλησίες στην Κομπωτή και στον Αετό Ξηρομέρου, τον Άγιο Ιωάννη και τον Άγιο Νικόλαο στο νησάκι του Καστού, την Αγία Παρασκευή Μεσολογγίου, τον Άγιο Χαράλαμπο της Πρέβεζας και, πιθανά και άλλου¹⁵.

Όσον αφορά τη χιονιαδίτικη ζωγραφική, που σύμφωνα με τους ειδικούς ερευνητές αποτελεί μια εξιστόρηση της πορείας της ανεπίσημης ελληνικής ζωγραφικής του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, είχε σα κύριο εκφραστικό της μέσο το χρώμα, αντίθετα προς τη γραμμικότητα της βυζαντινής παράδοσης. Ξεκίνησε από ένα καθαρά λαϊκό και πέρασε, βαθμιαία, σένα «βυζαντινοαναγεννησιακό» ύφος και, τελικά, σε ένα μίγμα παραδοσιακών με δυτικοευρωπαϊκά στοιχεία, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα¹⁶. Στην περίπτωση του Αγίου Νικολάου η έρευνα για τις εικόνες και τους προαναφερόμενους καλλιτέχνες δεν αποτέλεσε εύκολη υπόθεση, λόγω της έλλειψης σχετικών τοπικών πηγών και πρόσφατων ερευνών¹⁷. Το τέμπλο παρουσιάζει την κλασσική τριμερή διαίρεση κατά μήκος και καθ' ύψος (Εικ. 8). Στην οριζόντια διάσταση καλύπτει όλο το μήκος, 12,25 μέτρων, έμπροσθεν του ιερού και συνεχίζεται με δύο εικόνες στο βόρειο και νότιο μέρος. Η βάση του είναι υπερυψωμένη κατά δύο χαμηλές βαθμίδες και η διάκριση των τριών οριζόντιων ζωνών γίνεται με τους δύο πέτρινους πεσσούς, διαστάσεων 0,85x0,85 μέτρων. Στο κεντρικό τμήμα, μήκους περίπου

¹⁵ Για τον Σπυρίδωνα Γαζή στον Π. Ροντογιάννη. *Η Χριστιανική Τέχνη στην Λευκάδα*. Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών, 3 (1973). Αθήνα. 1974, 442-458. Πιο αναλυτικά στοιχεία για το Γαζή, το γενεαλογικό του δένδρο, την καταγωγή του από τον Παναγιώτη Δοξαρά, το έργο και την κληρονομιά του στο Ντενίζ-Χλόη Αλεβίζου. «Το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας Γαζή- Σίδηρη και η εργαστηριακή παράδοση και κληρονομιά». *Πρακτικά ΙΣΤ', ΙΖ', ΙΗ' Συμποσίων Σύγχρονοι Λευκάδιοι Δημιουργοί* (Λευκάδα Καλοκαίρι 2011, 2012, 2013). Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών. Αθήνα 2015, 141-144. Σύμφωνα με την κα Αλεβίζου, στην κατοχή της οικογένειας Σίδηρη βρίσκονται πρότυπα «μοδέλα» και «δισένια» (ανθίβολα) που αντέγραφε ο Γαζής, μεταξύ άλλων από την εικονογραφημένη βίβλο του Γάλλου Gustav Dore, αλλά και θρησκευτικών έργων του Ραφαήλ, του Λεονάρδο Ντα Βίντσι και του Ρούμπενς.

¹⁶ Μ. Νάνου. Η συμβολή του Κίτσου Μακρή στη μελέτη της Χιονιαδίτικης ζωγραφικής. Νέα δεδομένα και προοπτικές. *Ανάπτυπο από τον ΙΔ' τόμο του Αρχείου Θεσσαλικών μελετών*. Βόλος 2005, 155-178. Σημαντικά στοιχεία για τους χιονιαδίτες ζωγράφους βρίσκουμε στην περιοδική έκδοση «Εκ Χιονιάδων», που εκδίδεται από το 1998 μέχρι πρόσφατα. Επίσης, στο Κ. Μακρής. *Χιονιαδίτες ζωγράφοι: 65 λαϊκοί ζωγράφοι από το χωριό Χιονιάδες της Ηπείρου*. Εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1981. Παρόλο που η Χιονιαδίτικη εικόνα έχει μελετηθεί επαρκώς σε άλλες όμορες περιοχές, όπως στην Ήπειρο, στην Αλβανία, στη Δυτική Μακεδονία, στο Πήλιο, δεν έχει συμβεί το ίδιο στην Αιτωλοακαρνανία.

¹⁷ Για την σημαντική συνδρομή τους στην έρευνά μου ευχαριστώ θερμώς την κα Ντενίζ-Χλόη Αλεβίζου όσον αφορά τη ζωή και το έργο του Σπ. Γαζή, καθώς και τα έργα του σε ναούς της Λευκάδας και την κα Μαρία Νάνου και τον κο Κωνσταντίνου Σκούρτη, τον τελευταίο, ίσως, αγιογράφο από τους Χιονιάδες όσον αφορά τους Χιονιαδίτες ζωγράφους.

5,5 μέτρων, έμπροσθεν της Ωραίας Πύλης, διαστάσεων 1,1x2,7 μέτρων, υπάρχει ημικυκλικό πλατύσκαλο δύο βαθμίδων. Η οριζόντια διάταξη των δεσποτικών εικόνων είναι η εξής: Η Ωραία Πύλη, με τον Μέγα Αρχιερέα, στο άνω μέρος και τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο στο κάτω μέρος. Ο Μέγας Αρχιερέας φέρει την επιγραφή «Εγώ ειμί ο ποιμήν ο καλός την ψυχήν Αυτού τίθησιν υπέρ των προβάτων» και αποδίδεται στους Χιονιαδίτες. Ζωγράφους. Ακολουθούν οι δύο + δύο δεσποτικές εικόνες, στη νότια πλευρά με τον Ιησού ένθρονο Παντοκράτορα και τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο (Εικ. 12), αντίγραφο του εικονογραφικού τύπου του Α.Μ. Seitz στο μητροπολιτικό ναό Αθηνών. Στην αριστερή πλευρά η Παναγία ένθρονη με τον Ιησού και ο Άγιος Νικόλαος, επίσης ένθρονος (Εικ. 11). Η Ωραία Πύλη χωρίζεται από τις δεσποτικές εικόνες με δύο διακοσμημένους νεοκλασικούς ξύλινους κίονες, ενώ οι δεσποτικές εικόνες με μικρότερους παρόμοιους κιονίσκους. Η ίδια διακόσμηση συνεχίζεται στις εικόνες της Πρόθεσης και του Διακονικού. Οι θύρες προς τα παραβήματα έχουν διαστάσεις 0,9x2,7 μέτρα και το μήκος της κάθε ζώνης είναι περίπου 2,5 μέτρα. Η διάταξη των εικόνων είναι η εξής: Στη βόρεια πλευρά (Εικ. 9), ο Άγιος Γεράσιμος όρθιος, η θύρα με τον Αρχάγγελο Γαβριήλ να κρατά κρίνα και να πατά σε νεφέλη, σε απαλά χρώματα, παρόμοιος με αντίστοιχο έργο του Ν. Σαραντιδή από τον Άγιο Δημήτριο Ψυρρή Αθηνών, ο Άγιος Αθανάσιος όρθιος προσευχόμενος και συνέχεια στον τοίχο ο Άγιος Γεώργιος έφιππος. Στη νότια πλευρά (Εικ. 10), ο Άγιος Κωνσταντίνος ο Μέγας, όρθιος με σκήπτρο, η θύρα με τον Αρχάγγελο Μιχαήλ να καρφώνει τον Εωσφόρο, σε έντονα κόκκινα χρώματα, αντιγραφή αντίστοιχου έργου του Ραφαήλ, ο Άγιος Σπυρίδωνας στην απεικόνιση του θαύματος με το κεραμίδι και, συνέχεια, στον τοίχο ο Άγιος Δημήτριος έφιππος. Η εικόνα του Αγίου Γεωργίου (Εικ. 13) φέρει την υπογραφή των Χιονιαδιτών ζωγράφων Θωμά και Χριστόδουλου και τη χρονολογία 1918. Σύγχρονες με την εικόνα του Αγίου Γεωργίου και έργα των ίδιων ζωγράφων είναι πιθανότατα και οι υπόλοιπες εικόνες του τέμπλου. Οι αρχάγγελοι στις θύρες της πρόθεσης και του διακονικού (Εικ. 9,10), είναι έργα του Σπυρίδωνα Γαζή, παρόμοια με αντίστοιχα σε ναούς της Λευκάδας. Η καθ' ύψος άρθρωση είναι, επίσης, τριμερής και διακρίνεται στην κατώτερη ζώνη των θωρακίων, στη μεσαία ζώνη των εικόνων του τέμπλου και στην ανώτερη ζώνη των επιστέψεων, που χωρίζεται από τη μεσαία με μικρά κυκλικά πλαίσια δίχως εικόνες, καθώς λείπει μια ενδιάμεση ζώνη με μικρότερες εικόνες Δωδεκαόρτου ή Αποστόλων. Η επίστεψη επάνω από την Ωραία Πύλη περιλαμβάνει το Μυστικό Δείπνο, σε τετράγωνο πλαίσιο, αντιγραφή του αντίστοιχου έργου του Λεονάρντο Ντα Βίντσι, τα λυπηρά, με δύο γυναικείες μορφές αριστερά και δεξιά, επίσης ιταλικής τεχνοτροπίας, που αποδίδονται στο Σπυρίδωνα Γαζή. Πιο πάνω υπάρχει τριγωνικό αέτωμα με τον Παντεπόπτη Οφθαλμό και ο μεγάλος περίτεχνος ξύλινος σταυρός (Εικ. 6). Στις επιστέψεις των τέμπλων των

παραβημάτων υπάρχουν ημικυκλικοί πίνακες με εικόνες ιταλικής τεχνοτροπίας, με την Αποκαθήλωση στα νότια και τον Ιησού δωδεκαετή στο Ναό στα βόρεια (Εικ. 9 και 10), που αποδίδονται, επίσης, στον Σπυρίδωνα Γαζή. Ακολουθούν περίτεχνοι σταυροί πάνω σε σφαιρικές βάσεις. Η κάτω ζώνη χωρίζεται σε δύο υπο-ζώνες, με την άνω να φέρει παραλληλόγραμμα πλαίσια δίχως εικόνες και την κάτω να φέρει τα εικονογραφημένα θωράκια, σε ορθογώνια πλαίσια, που περιλαμβάνουν σκηνές σχετικές τις αναπαραστάσεις των κεντρικών εικόνων του τέμπλου (Εικ. 8). Η διάταξη των εικόνων στα θωράκια είναι η εξής: Στο νότιο τμήμα, ο Ιησούς και η Σαμαρείτιδα (Εικ. 15), ο αποκεφαλισμός του Προδρόμου, με την Σαλώμη, την Ηρωδιάδα και έναν στρατιώτη να κρατάει την κεφαλή (Εικ. 14), ο Άγιος Κωνσταντίνος έφιππος στο «εν τούτω νίκαι», ο Άγιος Σπυρίδων στο θαύμα μετατροπής φιδιού σε χρυσό, ο Άγιος Δημήτριος προσευχόμενος στη φυλακή για το Νέστορα. Στο βόρειο τμήμα, η επίσκεψη στην Ελισάβετ, ο Άγιος Νικόλαος σώζει σαν αρχιερέας πιστούς, ο Άγιος Γεράσιμος προσευχόμενος σε πηγάδι, ο Άγιος Αθανάσιος όρθιος διδάσκων, ο Άγιος Γεώργιος με περικεφαλαία απολογούμενος.

Τα θωράκια, που αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα της Επτανησιακής ζωγραφικής μπορούν να αποδοθούν στον Σπυρίδωνα Γαζή ή σε συνεργάτες του¹⁸. Ο Άγιος Νικόλαος, που δεν φέρει εσωτερική αγιογράφιση, εκτός από μεταγενέστερη το ιερό, κοσμείται με μια σειρά από σημαντικές βιβλικές εικονογραφικές συνθέσεις στις εξωτερικές επιφάνειες των πέτρινων στηθαίων του γυναικωνίτη, που αποδίδονται στον Σπυρίδωνα Γαζή¹⁹. Πιο αναλυτικά, στο βόρειο, στο νότιο και στο κεντρικό στηθαίο του γυναικωνίτη, η σύνθεση είναι η εξής: Εκατέρωθεν δύο τραπεζοειδή πλαίσια φέρουν σκηνές από την Παλιά Διαθήκη, ενώ στο κεντρικό μετάλλιο ο Γαζής φτιάχνει την κεφαλή προφήτη ή προφητάνακτα, το Δαυίδ, στο κεντρικό στηθαίο (Εικ. 18), το Σολομώντα, αντιγραφή από χαρακτηριστικό του Gustave Dore (Εικ. 19) και τον Ιερεμία, στα δύο πλαινά. Στα δύο μπροστινά στηθαία έναντι του ιερού, υπάρχουν μόνο τα μετάλλια, με τον Ησαία και το Μωυσή. Στους δύο πλαινούς τοίχους του νάρθηκα, στην είσοδο του ναού, έχουμε, ακόμη, δύο μεγάλες θρησκευτικές ελαιο-

¹⁸ Ειρήνη Λεοντακιανάκου. Θωράκια τέμπλων και αναθηματικές εικόνες στα Επτάνησα, 17^{ος}-18^{ος} αιώνες. Από τη λατρευτική εικόνα στο θρησκευτικό πίνακα. Ιδεολογικές και κοινωνικές προεκτάσεις. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 103, σελ.77-83. Σύμφωνα με την ίδια η μετατόπιση από την λατρευτική μεταβυζαντινή εικόνα στον θρησκευτικό πίνακα στα θωράκια των τέμπλων, σαν πιστή αντιγραφή δυτικών χαρακτηρισμών, παρατηρήθηκε αρχικά στη Ζάκυνθο, για να ακολουθήσει, στη συνέχεια, η Λευκάδα.

¹⁹ Ντενίζ-Χλόη Αλεβίζου. «Η εκκλησιαστική ζωγραφική του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα στη Λευκάδα και την Ιθάκη. Παρατηρήσεις και Επισημάνσεις. Πρακτικά ΚΑ Συμποσίου Η Εκκλησία της Λευκάδας Η Κοινωνία και η Τέχνη. Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας - Γιορτές Λόγου και Τέχνης (Λευκάδα 8-10 Αυγούστου 2016). Αθήνα 2017, 277-317.

γραφίες ιταλικής τεχνοτροπίας του Σπυρίδωνα Γαζή, σε ημικυκλικά πλαίσια, στα νότια τη Θυσία του Αβραάμ (Εικ. 16) και στα βόρεια τον Ιώβ, αντιγραφή από χαρακτηριστικό του Gustave Dore. Ο εσωτερικός, κεντρικός, τοίχος του γυναικωνίτη κοσμεύεται με τη μεγάλη σύνθεση της Ταφής του Χριστού, αντιγραφή χαρακτηριστικού του Antonio Ciseri, επίσης έργο του Σπυρίδωνα Γαζή. (Εικ. 17) Στον αρχιερατικό θρόνο συναντάμε μια χαριτωμένη σύνθεση, με τον Ιωσήφ με το μικρό Ιησού, που αντίστοιχη βρίσκουμε στη Λευκάδα (Εικ. 20).

Στον άμβωνα υπάρχουν εικόνες των τεσσάρων ευαγγελιστών, όπως συμβαίνει και σε ναούς της Λευκάδας και στην είσοδο την φορητή εφέστιο εικόνα του Αγίου Νικολάου, πιθανά από τον παλιότερο ναό (Εικ. 21). Ακόμη, στο βόρειο και νότιο τοίχο του ναού, υπάρχουν και άλλες «παραδοσιακές» εικόνες, πιθανά από τον παλιότερο ναό, αλλά και νεότερες από διάφορα εργαστήρια. Ανάμεσα στις επιτοίχιες εικόνες περιλαμβάνονται, στα βόρεια, η Χιονιαδίτιχη ενυπόγραφη εικόνα του Νεομάρτυρα Γεωργίου εξ Ιωαννίνων του φουστανελοφόρου, 1918, και στα νότια η εικόνα της Λάρνακας του Αγίου Σπυρίδωνα, επίσης από τους Χιονιαδίτες ζωγράφους.

Δ. Η παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζει τα αποτελέσματα αρχικής έρευνας σχετικά με τις ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της νεότερης εκκλησιαστικής ναοδομίας και τέχνης της Αιτωλίας και Ακαρνανίας μεταξύ του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Το βασικό της συμπέρασμα είναι πως η νεότερη εκκλησιαστική ναοδομία και τέχνη και, ιδιαίτερα, οι σημαντικές αρχιτεκτονικές και καλλιτεχνικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ της Ακαρνανίας με τα Επτάνησα, εδώ με τη Λευκάδα, καθώς και με την Ήπειρο, δεν προσέλκυσαν, μέχρι σήμερα, μεγάλο ενδιαφέρον, όπως συνέβη σε άλλες περιοχές του Ελλαδικού χώρου. Εδώ, σαν ιδιαίτερο παράδειγμα μελέτης, γίνεται η παρουσίαση του ιερού ναού Αγίου Νικολάου Αστακού, αλλά αποτελεί μια μελλοντική προτεραιότητα η ολοκλήρωση της έρευνας στους πιο σημαντικότερους ναούς της Ακαρνανίας, στην προαναφερόμενη περίοδο. Η παρούσα έρευνα επιβεβαιώνει τις παλιότερες διαπιστώσεις, κυρίως από τον κο Πουλημένο, πως ο Άγιος Νικόλαος, ένας σχετικά λιτός, αλλά με επιμέλεια κατασκευασμένος Ελληνοβυζαντινός ναός, με σαφή νεοκλασικά στοιχεία στη δυτική όψη και στο γυναικωνίτη και δυτικότροπο εσωτερικό εικονογραφικό διάκοσμο, με δημιουργίες του Λευκαδίτη Σπ. Γαζή και των Χιονιαδιτών Θωμά και Χριστόδουλο Μαρινά, αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς επαρχιακούς ναούς, του τύπου των Ελληνοβυζαντινών τρίκλιτων Βασιλικών, δίχως τρούλο, της Γεωργιανής περιόδου. Στα πιο εξειδικευμένα συμπεράσματα πρέπει, αρχικά, να τονισθεί η επείγουσα αναγκαιότητα για τη ψηφιοποίηση και την επιστημονική συντήρηση των αντίστοιχων εικόνων, που οι περισσότερες βρίσκονται «εν κινδύνω». Στη συνέχεια, η αναγκαιότητα μιας συνολικής ανάπλασης του ναού και του γύρω χώρου, που θα ξανα-

δώσει στον Άγιο Νικόλαο την παλιότερη δόξα του και θα αποκαταστήσει την εικόνα του σαν το πιο χαρακτηριστικό τοπόσημο του Αστακού, αλλά και σαν ένα σπουδαίο εκκλησιαστικό θησαυρό, που μπορεί να προσελκύσει το ενδιαφέρον των επισκεπτών της πόλης.

Summary

IOANNIS KARYDAS

ELEMENTS OF THE ECCLESIASTICAL ART OF EPIRUS AND THE IONIAN ISLANDS IN THE CHURCH OF SAINT NICOLAOS AT ASTAKOS, AKARNANIA

The present article attempts to study the interactions of the ecclesiastical art between the region of Aetolia and Acarnania, especially of Astakos, a port - town closely related with the regions of Epirus and Ionian Islands. St. Nicolaos is a three aisled neo Hellenic- Byzantine Basilica, 395 square meters, aproximally 26,5x15 meters and 14,8 meters high, near the central square of the town. The church is expressed by a number of innovative features, like the monumentality, the rational planning, the augmentation of the volume, the incorporation of the gynaekonitis, the neoclassical articulation of the west facade, the enlargement of the windows, the opening to the surrounding urban environment. Saint Nikolaos began to be manufactured between 1894-1902 according to the technical achievements of an unknown craftsmen company from Epirus. Also, the church forms an interesting case study that may bring to light the local interactions and transformations of the orthodox religious painting at the end of the 19th and the first decades of 20th century. The interior painting, the icons of the temple and the walls of the gynaekonitis were created by one of the best painters of this time, Spiridon Gazis, from Lefkas, with Italian and Neoclassical – from Athens – tendencies and, also, by two more traditional orthodox painters from the Epirus small village of Hionades, Thomas and Christodoulos Marinas-Papakostas. In conclusion, firstly, the article highlights the need for a comprehensive recording, preservation and promotion of works of modern ecclesiastical art in Akarnania, which in most cases are in danger of destruction and extinction. Secondly, Saint Nikolaos expects a substantial renovation of the building and preservation of its icons, which will give again it its former glory.

Εικ. 1 Αστακός. Γενική άποψη από τα νότια στις αρχές του 20^{ού} αιώνα. Διακρίνονται ο παλαιός και ο νέος ναός του Αγίου Νικολάου (Φωτογραφικό Αρχείο Τσαμποδήμου, xiromeropress 2018).

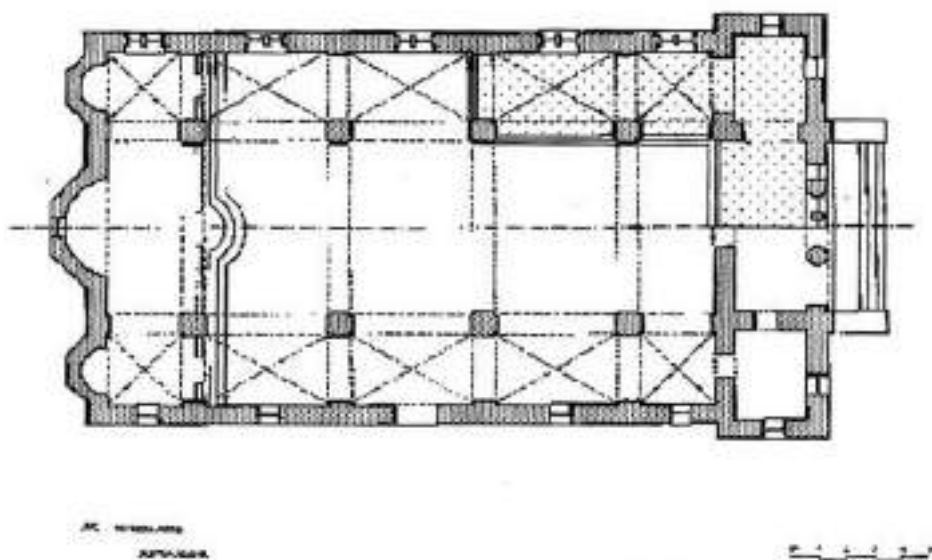
Εικ. 2. Αστακός.
Ναός Αγίου Νικολάου.
Άποψη από τα δυτικά
(Ιω. Καρυδάς 2020).

Εικ. 3. Αστακός. Ναός Αγίου Νικολάου. Άποψη από τα νοτιανατολικά (Ιω. Καρυδάς 2020).

Εικ. 4. Αστακός. Ναός Αγίου Νικολάου. Άποψη από τα νοτιοδυτικά, με τα παρακείμενα ταφικά μνημεία (Ιω. Καρυδάς 2020).

Εικ. 5. Αστακός. Ναός Αγίου Νικολάου. Κάτοψη [Γρ. Πουλημένος (1997), Εικ. 155β].

Εικ. 6 Αστακός. Ναός Αγίου Νικολάου.
Γενική άποψη του εσωτερικού προς τα ανατολικά (Χολής 2020)

Εικ. 7 Αστακός. Ναός Αγίου Νικολάου.
Άποψη του εσωτερικού του ορόφου του νότιου κλίτους (Χολής 2020).

Εικ. 8. Αστακός. Ναός Αγίου Νικολάου. Το τέμπλο του Αγίου Βήματος (Χολής 2020).

Εικ. 9. Αστακός.
Ναός Αγίου Νικολάου.
Το τέμπλο της Πρόθεσης
(Χολής 2020).

Εικ. 10. Αστακός.
Ναός Αγίου Νικολάου.
Το τέμπλο του Διακονικού
(Χολής 2020).

Εικ. 11. Αστακός.
Ναός Αγίου Νικολάου.
Η δεσποτική εικόνα
του Αγίου Νικολάου
(Χολής 2020).

Εικ. 12. Αστακός.
Ναός Αγίου Νικολάου.
Η δεσποτική εικόνα
του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου
(Χολής 2020).

Εικ. 13. Αστακός.
Ναός Αγίου Νικολάου.
Η εικόνα του Αγίου Γεωργίου
(Θωμάς και Χριστόδουλος Μαρινάς
από Χιονιάδες, 1918)
(Χολής 2020)

Εικ. 14. Αστακός. Ναός Αγίου Νικολάου. Θωράκιο τέμπλου.
Η εικόνα του αποκεφαλισμού του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου (Χολής 2020).

Εικ. 15. Αστακός. Ναός Αγίου Νικολάου. Θωράκιο τέμπλου.
Η εικόνα της συνάντησης του Ιησού Χριστού με την Σαμαρείτιδα (Χολής 2020).

Εικ. 16. Αστακός. Ναός Αγίου Νικολάου.
Η εικόνα της θυσίας του Αβραάμ στον νάρθηκα (Σπ. Γαζής) (Χολής 2020).

Εικ. 17. Αστακός. Ναός Αγίου Νικολάου. Η εικόνα της Ταφής του Ιησού Χριστού στον γυναικωνίτη. (Σπ. Γαζής) (Χολής 2020).

Εικ. 18. Αστακός. Ναός Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Προφήτου Δαυίδ στο στήθαίο του γυναικωνίτη (Σπ. Γαζής) (Χολής 2020).

Εικ. 19. Αστακός. Ναός Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Προφήτου Σολομώντος στο στηθαίο του γυναικωνίτη (Σπ. Γαζής) (Χολής 2020).

Εικ. 20. Αστακός.
Ναός Αγίου Νικολάου.
Εικόνα του Αγίου Ιωσήφ
με το μικρό Ιησού
στον Αρχιερατικό Θρόνο
(Σπ. Γαζής) (Χολής 2020).

Εικ. 21. Αστακός. Ναός Αγίου Νικολάου.
Εικόνα του Αγίου Νικολάου (Χολής 2020).

Πέτρος Κουφόπουλος, Μαρίνα Μυριανθέως

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΜΕΤΟΧΙΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΣΙΝΑ ΣΤΟ ΚΑΙΡΟ*

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η ιουστινιάνεια μονή του Θεοβάδιστου Όρους Σινά είχε, κατά την ίδρυσή της στον 6^ο αιώνα, βεβαιωμένα πολλαπλά υποστηριχθεί από τις διοικητικές αρχές της Αιγύπτου που τότε βρισκόταν εντός του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους¹. Σε ότι αφορούσε τη μετάβαση από την Αίγυπτο στη Μονή Σινά υπήρξαν εξαρχής σημαντικοί ενδιάμεσοι σταθμοί, αφενός η ελληνιστική πόλη-λιμάνι στο Κλύσμα, (κοντά στο Σουέζ) και αφετέρου η Ραϊθώ (*El-Tor*), το επίνειο της Μονής στα νοτιοδυτικά παράλια της χερσονήσου. Στα πλαίσια του κτητορικού προγράμματος του Ιουστινιανού στη χερσόνησο του Σινά είχε πρώτα ανεγερθεί η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου στο Κλύσμα, ακολούθησε η ανέγερση της μονής του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Ραϊθώ και αμέσως μετά κτίστηκαν η βασιλική και το κάστρο στην κοιλάδα της Βάτου και ο ναός στην Αγία Κορυφή του όρους Σινά².

Ενώ παραμένει άγνωστο το πότε και πού ακριβώς δημιουργήθηκε το πρώτο «μετόχι» της Μονής που είχε υποστηρικτική δραστηριότητα τουλάχιστον κατά

* Θερμότερες ευχαριστίες οφείλονται στον Σεβασμιώτατο Αρχιεπίσκοπο Σινά κ. Δαμιανό και στη Σύναξη των Πατέρων της Μονής του Θεοβάδιστου Όρους Σινά, για την άδεια τους να μελετήσουμε τη δημιουργία και αρχιτεκτονική εξέλιξη του Μετοχίου του Καΐρου. Η έρευνα μας πραγματοποιήθηκε στο περιθώριο των ταξιδιών για τις αποτυπώσεις και μελέτες αποκατάστασης της Μονής στο Σινά. Ευχαριστούμε θερμά τους Πατέρες που εντόπισαν και έθεσαν υπόψιν μας στοιχεία από το αρχείο τη Μονής. Σε ότι αφορά την αποτύπωση του Μετοχίου ιδιαίτερα ευχαριστούμε τους εκάστοτε οικονόμους για τη φιλοξενία και τη διευκόλυνση στην επί τόπου εργασία. Οι αποτυπώσεις πραγματοποιήθηκαν από τους αρχιτέκτονες Πέτρο Κουφόπουλο, Σταύρο Παρασκευόπουλο και Γρηγόρη Κουτρόπουλο.

¹ D. F. Caner, Eutychius of Alexandria Annals: On Justinian constructions at Mount Sinai, *History and Hagiography from the Late Antique Sinai, Translated Texts for Historians*, Volume 53, Liverpool University Press, 2010 (στο εξής: Caner, Eutychius of Alexandria Annals), 282.

² Caner, Eutychius of Alexandria Annals, 280. Σύμφωνα με τον D.F. Caner η εκεί ευρισκόμενη ιουστινιάνεια Μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου παρήκμασε οριστικά τον 11^ο αιώνα.

τα μεταβυζαντινά χρόνια, φαίνεται ότι υπήρχε ήδη από τον 11^ο αιώνα «μετόχι» στο Κάιρο και ενδεχομένως είχε ιδρυθεί ένα ακόμη από τον Συμεών τον Πεντάγλωσσο στους Τρεβήρους (Triers) της Γερμανίας³. Στην Κρήτη δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις για την εκεί ίδρυση μετοχίου μετά την επίσημη αναγνώριση της ιδιοκτησίας των σιναϊτικών κτημάτων στον Χάνδακα από τους Ενετούς κατά το έτος 1212⁴. Κατά την όψιμη Τουρκοκρατία, υπήρξαν εκτός και εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας σημαντικά ή λιγότερο σημαντικά σιναϊτικά μετόχια στην περιοχή του Μπαλατά στην Κωνσταντινούπολη, στη Δαμασκό και στην Τρίπολη της Συρίας, στη Γάζα της Παλαιστίνης, στον Λίβανο, στο Κίεβο, στο Βουκουρέστι της Βλαχίας, στο Ρίμνικο, Ιάσιο, Μπαλίκια και Γαλάτζι της Μπογδανίας, στην Αδριανούπολη και αλλού. Ακόμη στη Βασίλεια, στο Ριζοκάρπασο, στη Χρυσοχού και στα Κούκλια της Κύπρου όπως επίσης στην Ιεράπετρα, στο Ριζόκαστρο και στην Κυδωνία της Κρήτης. Επίσης σε νησιά του Αιγαίου και του Ιόνιου όπως στο Εμπόριο της Σαντορίνης, στο Καρλόβασι της Σάμου, στην Παροικία της Πάρου, στην Τριάντα και Κρεμαστή της Ρόδου, στην Παναγία Πausολύπη στη Χίο και στα Περιβόλια και στην Ύπεράγαθο της Ζακύνθου. Στην ηπειρωτική Ελλάδα υπήρξαν μετόχια στην Πλάκα στην Αθήνα, στη Μεσσηνία, στα Ιωάννινα, στο Βελιμάχι της παλιάς Πάτρας, στον Κασσανδρινό και αλλού⁵.

Αναμφίβολα το κεντρικό Σιναϊτικό μετόχι της Μονής στο Κάιρο ήταν αυτό που συνέβαλε τα μέγιστα, από την ίδρυση του, άγνωστο πότε ακριβώς, ως πρόσφατα, στη διοικητική υποστήριξη και στην εν γένει επιβίωση της Μονής. Μάλιστα κατά την όψιμη μεταβυζαντινή περίοδο, στο μετόχι του Καΐρου παρεπιδημούσε δεύτερη Σύναξη, ομόλογη ως προς το διοικητικό της σχήμα με αυτήν του άνω μοναστηρίου στο Θεοβάδιστο όρος Σινά, με Δικαίο, Σκευοφύλακα και Οικονόμο. Ο Αρχιεπίσκοπος και ηγούμενος της Μονής διέμενε άλλοτε στο Σινά και συχνότερα στο Καϊρινό μετόχι. Έτσι η κυβέρνηση της άνω Μονής και η διαχείριση των θεμάτων της γινόταν σχεδόν αποκλειστικά από το Κάιρο, όπως η αποστολή τροφίμων και λοιπών αναγκαίων στο Σινά, ο διορισμός των Οικονόμων στα μετόχια εκτός Αιγύπτου, και κυρίως οι επαφές με τις εγχώριες διοικητικές αρχές. Επίσης εδώ γινόταν η υποδοχή των προσκυνητών, περιηγητών και επιστημόνων που κατευθύνονταν προς την άνω Μονή στο Σινά, και ο εφοδιασμός τους με την απαραίτητη συστατική επιστολή προς

³ Ιερομόναχος Δημήτριος (Ντιγκμπασάνης), Τα Σιναϊτικά Μετόχια. Διεσπαρμένα σε όλο τον κόσμο στηρίζαν τη μοναχική ζωή και παράδοση, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, Το Θεοβάδιστο Όρος Σινά*, 25 Δεκεμβρίου 1994 (στο εξής: Ιερομόναχος Δημήτριος, Σιναϊτικά Μετόχια), 32.

⁴ Ιερομόναχος Δημήτριος, Σιναϊτικά Μετόχια, 32.

⁵ Κωνσταντίνος Άμαντος, *Σύντομος ιστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Σινᾶ*, Θεσσαλονίκη, 1953, 92-99.

την άνω Σύναξη. Αξίζει να σημειωθεί ότι στα νεώτερα χρόνια οι προσκυνητές και οι δόκιμοι ξεκινούσαν με πλοίαρια από την Αλεξάνδρεια ή από πόλεις - λιμάνια μέσω του ποταμού Νείλου, όπως το *Ραχήτιο* και το *Δαμιάτι*, με προορισμό το λιμάνι του Μπουλάκου στο Κάιρο. Μία άλλη σπουδαία αποστολή του μετοχίου ήταν η υποδοχή, φιλοξενία, επιμόρφωση και προετοιμασία εν γένει των δοκίμων που διέμεναν περί τη μία τριετία στο Κάιρο, πριν την τελική τους μετάβαση στη μονή του Όρους Σινά⁶. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο λόγιος, πάτερωνας των εκκλησιαστικών τεχνών και εν γένει ανακαινιστής της Μονής, αρχιεπίσκοπος Σινά Κύριλλος Β' ο Κρης (1759-1790), είχε ιδρύσει τη σημαντική *Αρχιεπισκοπική Βιβλιοθήκη* στο Καϊρινό μετόχι που τότε στεγαζόταν σε κτήριο στην περιοχή της Τζουβανίας στο παλιό Κάιρο. Στις αρχές του 20ού αιώνα, όταν πλέον το μετόχι της Τζουβανίας είχε εγκαταλειφθεί οριστικά, ο διάδοχός του Πορφύριος Β' είχε σημειώσει στα *Απομνημονεύματά* του ότι τα βιβλία χρησιμοποιούνταν για την επιμόρφωση των δοκίμων μοναχών, συνεπώς είχαν αυτά εν τω μεταξύ μεταφερθεί στο νέο Μετόχι στην περιοχή *Al-Zahir* (ή *El-Daher*)⁷.

Η επικοινωνία και η μετάβαση από το Κάιρο στο ορεινό νότιο Σινά, υπήρξε ιδιαίτερα δύσκολη και χρονοβόρα κατά τους αιώνες από την ίδρυση της Μονής ως τη διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ το 1869 και την τελική έλευση του αυτοκινήτου στις αρχές του 20ού αιώνα (557-1900). Απαιτούνταν μια δύσκολη, και αναμφίβολα απρόβλεπτη πορεία με καραβάνια διάρκειας δέκα ημερών στις ερήμους της ανατολικής Σαχάρας και της δυτικής χερσονήσου του Σινά είτε πάνω σε καμήλες είτε πεζή. Η επικοινωνία μεταξύ της Ραϊθούς και της Μονής στο Σινά γινόταν με τριήμερη πορεία με κατεύθυνση βορειοανατολικά μέσα από τις κοιλάδες και τους λόφους του όρους *Um-Shommer* όπου είχαν, προ της αραβικής κατάκτησης, αναπτυχθεί ασκητήρια και παρεκκλήσια. Μετά τη διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ το 1869, η μετάβαση από το Κάιρο στο Σινά συντομεύθηκε χρονικά κατά αρκετές ημέρες, αλλά έγινε συνθετότερη. Ως το Σουέζ η διαδρομή γινόταν όπως πριν, στη συνέχεια επέβαιναν σε ατμόπλοια για δώδεκα ως δεκατέσσερις ώρες προς τη Ραϊθώ μέσω της Ερυθράς θάλασσας. Από εκεί το ταξίδι συνεχιζόταν εκ νέου με καμήλες επί τριήμερο προς τη Μονή στους πρόποδες του όρους *Χωρήβ* ή *Σινά*⁸. Με την έλευση του αυτοκινήτου και τη σταδιακή βελτίωση των οδών ο χρόνος μεταξύ Καΐρου και Σινά

⁶ Πορφύριος Β' αρχιεπίσκοπος Σινά, *Απομνημονεύματα*, στο Γ. Κονιδάρης (επιμ.), *Πανηγυρικός Τόμος επί τη 1400^η Αμφιετερίδι της Ίερᾶς Μονῆς τοῦ Σινᾶ*, ἐν Ἀθῆναις 1971 (στο εξής: Πορφύριος Β', *Απομνημονεύματα*), 438.

⁷ Δημήτριος Ντιγκμπασάνης, ιερομόναχος Σιναΐτης, *Η Σιναΐτική Βιβλιοθήκη*, *Θεολογία* 63 (1993), 443.

⁸ Πορφύριος Β' αρχιεπίσκοπος Σιναίου, *Σιναΐτικός Συνέκδημος*, ἐν Ἀθῆναις 1925 (στο εξής: Πορφύριος Β', *Συνέκδημος*), 20.

σταδιακά μειώθηκε από οκτώ ως δέκα ώρες προ πεντηκονταετίας σε πέντε ως έξι ώρες σήμερα.

ΠΡΟΓΕΝΕΣΤΕΡΑ ΣΙΝΑΪΤΙΚΑ ΜΕΤΟΧΙΑ ΣΤΟ ΠΑΛΑΙΟ ΚΑΪΡΟ (1600 - 19^{ος} αιώνας)

Από τον ιστορικό *Περικλή Γρηγοριάδη* παραδίδεται η πληροφορία, από χρονολογημένο στο έτος 1646 έγγραφο του πατριάρχη *Κωνσταντινουπόλεως Ιωαννικίου*, ότι ένα προγενέστερο σιναϊτικό μετόχι, στο παλαιό Κάιρο είχε προ πενήντα ετών αφανισθεί από τα νερά του ποταμού Νείλου, δηλαδή περί το έτος 1600⁹. Αμέσως μετά, επί πατριάρχη *Αλεξανδρείας του Μελέτιου Πηγά* (1590-1601), ο *Χούσης*, αδελφός του άρχοντα *Σεϊντλάχ*, σπλαχνίσθηκε τους Σιναΐτες και τους έδωσε μία πιθανότατα υφιστάμενη μεγάλη οικία στη συνοικία *Τζουβανία*. Η ακριβής θέση του μετοχίου της *Τζουβανίας* στην παλιά πόλη παραμένει ως σήμερα άγνωστη. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι υπήρχε ναός των Σιναϊτών, η λειτουργία του οποίου, είχε δημιουργήσει ζήτημα σε σχέση με το Πατριαρχείο *Αλεξανδρείας*. Από τον λόγιο αρχιεπίσκοπο *Σινά Πορφύριο Β'* (1904-1926) επιβεβαιώνεται ότι η μονή *Σινά* διατήρησε το παραπάνω αναφερόμενο *Καϊρίνο μετόχι* της για περίπου τριακόσια χρόνια¹⁰. Σε φωτογραφία από το αρχείο της *Μονής Σινά*, απεικονίζονται ο αρχιεπίσκοπος *Σινά Πορφύριος Α'* (1885-1904) και είκοσι τρεις ακόμη μοναχοί μπροστά από την εξωτερική πλευρά ενός διώροφου κτηρίου της τοπικής ανώνυμης αρχιτεκτονικής από φέρουσα λιθοδομή με ελαφρώς οξυκόρυφα ισλαμίζοντα τόξα στα ανοίγματα και με ασβεστωμένους εξωτερικούς τοίχους. Δεν αποκλείεται η φωτογραφία να είχε ληφθεί στο μετόχι της *Τζουβανίας* την εποχή της οριστικής εγκατάλειψης του από τους Σιναΐτες στα τέλη του 19^{ου} αιώνα (Εικ. 1).

ΤΟ ΝΕΩΤΕΡΟ ΣΙΝΑΪΤΙΚΟ ΜΕΤΟΧΙ ΣΤΗΝ ΠΛΑΤΕΙΑ AL-ZAHIR (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)

Το οικόπεδο του νεώτερου μετοχίου της *Μονής* στο *Κάιρο* έχει εμβαδόν επτά περίπου στρέμματα και περιβάλλεται από τις οδούς *Tur Sina* και *Al-Sakkakini*, που συγκλίνουν προς τα νότια στην πλατεία *Al-Zahir*, και στη βόρεια πλευρά από την οδό *Saeed* (Εικ. 3). Αξίζει να σημειωθεί ότι η περιοχή όπου βρίσκεται το μετόχι βρίσκεται εκτός των ορίων της μεσαιωνικής πόλης του *Καΐρου*. Πρόκειται για επέκταση της πόλης των αρχών του 19^{ου} αιώνα, που έγινε στα πλαίσια ενός ευρύτερου προγράμματος εκσυγχρονισμού της πρωτεύουσας της *Αιγύπτου* από τον *Mohamed Ali Pasha* (1805-1848). Τρεις πλατεί-

⁹ *Περικλής Γρηγοριάδης*, *Ἡ Ἱερά Μονή τοῦ Σινᾶ*, (ανατύπωση έκδοσης: Ἱερουσαλήμ 1875), Ἱ. Μονή Θεοβαδίστου Ὁρους Σινᾶ, Ἀθήνα, 1978, 88-89.

¹⁰ *Πορφύριος Β'*, *Συνέκδημος*, 12.

ες, που σε κάτοψη καταλαμβάνουν τις κορυφές ενός ισοσκελούς τριγώνου, απετέλεσαν τα κεντρικά στοιχεία του πολεοδομικού σχεδίου που εφαρμόστηκε στην ευρύτερη περιοχή. Στη γειτνιάζουσα στο νεώτερο Συναϊτικό μετόχι πλατεία, βρίσκεται το μεσαιωνικό τέμενος *Al-Zahir-Baybars* (13^{ος} αι.), το οποίο καταλαμβάνει μεγάλο τμήμα της, και στο οποίο οφείλει το όνομά της. Η ακτινωτή χάραξη των δρόμων δημιουργεί το τριγωνικού σχήματος οικοδομικό τετράγωνο του μετοχίου, η κορυφή του οποίου βλέπει προς την πλατεία, όπου και η κύρια είσοδος του (Εικ. 2). Προς τα βόρεια του οικοδομικού τετραγώνου βρίσκεται η κυκλική σε κάτοψη πλατεία, γνωστή ως *El Sakkakini*, από το παλάτι του ομώνυμου κόμη που βρίσκεται στο μέσον της. Πλησίον του μετοχίου βρίσκεται το καθολικό σχολείο της Αγίας Άννας, κτήριο επίσης του 19^{ου} αιώνα.

Το ιδιαίτερα σύνθετο και άκρως σημαντικό από πολεοδομική και αρχιτεκτονική σκοπιά, κτηριακό συγκρότημα του Καϊρινού μετοχίου της Μονής, αποτελείται από τέσσερα διακριτά κτήρια (Εικ. 3). Το πρόπυλο αποτελεί την επίσημη μετάβαση από την πλατεία *Al-Zahir*, προς τον ιδιωτικό χώρο του μετοχίου και καταλαμβάνει επιφάνεια περί τα ενενήντα τετραγωνικά μέτρα (Εικ. 5). Περίπου στο μέσον του οικοπέδου βρίσκεται το κεντρικό κτήριο του μετοχίου, που οργανώνεται γύρω από αίθριο και φέρει προσαρτημένο παρεκκλήσιο στο βορειοανατολικό του άκρο. Το κυρίως κτήριο καταλαμβάνει επιφάνεια περί τα χίλια επτακόσια τετραγωνικά μέτρα μαζί με το αίθριο (Εικ. 4). Το τρίτο κτήριο του μετοχίου είναι τριώροφη πολυκατοικία των αρχών του 20ού αιώνα, κτισμένη κατά μήκος της οδού *Saeed* στα βόρεια και με κάλυψη περί τα χίλια οκτακόσια τριάντα τετραγωνικά μέτρα (Εικ. 18). Το τέταρτο κτήριο του μετοχίου είναι μία μικρή διώροφη μεσοπολεμική κατοικία με καταστήματα στο ισόγειο κτισμένη επί της οδού *Tur Sina* στα ανατολικά, με κάλυψη περί τα εκατόν πενήντα τρία τετραγωνικά μέτρα (Εικ. 19). Δίπλα ακριβώς βρίσκεται η είσοδος των οχημάτων στην αυλή του μετοχίου.

Όπως αναφέρεται από τον αρχιεπίσκοπο Πορφύριο Β', επί του προκατόχου του αρχιεπισκόπου Πορφυρίου Α', κατά το έτος 1886, με μεσιτεία του επιτρόπου στο Σουέζ *Γεωργίου Αθανασίου*, η Μονή Σίνα αγόρασε έναντι χιλίων τριακοσίων λιρών το οίκημα του μετοχίου και το γύρω οικόπεδο¹¹. Φαίνεται λοιπόν, ότι το κεντρικό ισόγειο νεοκλασικό κτήριο με το ημιυπόγειο του είχε πιθανότατα ανεγερθεί κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, πάντως προ του 1893. Το έτος αυτό μνημονεύει η διγλωσση ελληνική και αραβική επιγραφή που είναι τοιχισμένη κάτω από το αέτωμα στην πρόσοψη του πρόπυλου του συγκροτήματος. Η επιγραφή παραδίδει την εκ βάθρων ανοικοδόμηση του μετοχίου επί αρχιεπισκόπου *Πορφυρίου Α'* του εκ *Ζακύνθου*, όταν αντιβασιλέας της Αιγύπτου ήταν ο πασάς *Αββάς Χιλμή Β'* κατά το διάστημα από το 1893 ως τις 26

¹¹ Πορφύριος Β', *Συνέκδημος*, 19.

Σεπτεμβρίου του 1899 (Εικ. 6)¹². Παρόλο που η επιγραφή δεν επιβεβαιώνει αγορά προϋπάρχοντος οικήματος θεωρούμε ότι υπήρξε μόνον ανακαίνιση του τελευταίου και εκ βάθρων κατασκευή μόνον του πρόπυλου και του παρεκκλησίου της Αγίας Αικατερίνης. Άλλωστε την ίδια χρονολογία με το πρόπυλο (1899) φέρει το, διακοσμημένο με την παράσταση δικέφαλου αετού, μαρμάρινο ομφάλιο στο δάπεδο του ναού του μετοχίου (Εικ. 14).

Ο νεοεκλεγείς αρχιεπίσκοπος Πορφύριος ο Β' (1904-1926) και η Σύναξη της μονής Σινά οικοδόμησαν νέα τριώροφη αστική πολυκατοικία, αναφερόμενη ως μεγάλη οκέλλα, με έξι διαμερίσματα ανά στάθμη και με μικρά εσωτερικά αίθρια. Το κτήριο κατέλαβε όλη τη βορειοανατολική πλευρά του οικοδομικού τετραγώνου αφήνοντας έναν ιδιωτικό δρόμο μεταξύ αυτού και του λοιπού μετοχίου. Διέθετε τρεις κύριες εισόδους και δύο στοές - διαβατικά που συνέδεαν τον δρόμο με την πίσω αυλή. Η μία στοά είχε σχεδιαστεί στον άξονα περίπου της βόρειας θύρας του κυρίως Μετοχίου που οδηγούσε προς τα νότια στον εξωνάρθηκα του παρεκκλησίου. Το μεγάλο κτήριο, που ξεκίνησε να κτίζεται το 1907¹³ με αρχιτέκτονα τον Γεώργιο Αρχοντούλη και εργολάβο τον Ιταλό *Marcianno*, ολοκληρώθηκε το 1912. Το κόστος ανέγερσης του, που είχε αρχικά υπολογισθεί στις δεκατέσσερις χιλιάδες λίρες Αιγύπτου, ανήλθε τελικά στις είκοσι χιλιάδες (Εικ. 3, 18)¹⁴.

Δεκαπέντε έτη αργότερα κτίστηκε κωδωνοστάσιο πάνω στο νοτιοανατολικό τμήμα του υφιστάμενου παρεκκλησίου, σύμφωνα με τη χρονολογία 1914 στην ανατολική του όψη (Εικ. 11). Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς κτίστηκε ο όροφος με το αρχιεπισκοπικό διαμέρισμα πάνω από το νότιο τμήμα του κεντρικού κτηρίου. Ωστόσο μπορούμε να υποθέσουμε ότι κατασκευάστηκε στο διάστημα 1912-1914 παράλληλα με το κωδωνοστάσιο διότι κανένα από τα δύο δεν απεικονίζεται στη δημοσιευμένη φωτογραφία του κεντρικού νεοκλασικού κτηρίου με φόντο την τριώροφη πολυκατοικία για την οποία γνωρίζουμε ότι είχε ολοκληρωθεί το 1912 (Εικ. 7).

Την εποχή του μεσοπολέμου, όταν αρχιεπίσκοπος Σινά ήταν ο λόγιος Πορ-

¹² Το κείμενο της επιγραφής, έχει ως εξής: ANTIBΑΣΙΛΕΥΟΝΤΟΣ ΑΒΒΑΣ ΧΙΑΜΗ / ΠΑΣ-ΣΑ ΤΟΥ Β. ΚΑΙ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝ / ΤΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΣΙΝΑ / ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΤΟΥ Α. ΤΟΥ ΕΚ ΖΑΚΥΝ / ΘΟΥ ΩΚΟΔΟΜΗΤΑΙ ΤΟΔΕ ΤΟ ΜΕΤΟ / ΧΙΟΝ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΔΑΠΑΝΑΙΣ ΤΗΣ / ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΟΡΟΥΣ ΣΙΝΑ / 1893-1899 ΣΕΠΤΕΒΡΙΟΥ 26.

¹³ Δυστυχώς το καθεστώς ενοικιοστασίου που επιβλήθηκε μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο οδήγησε στη σταδιακή απώλεια ελέγχου των ενοίκων, την πλήρη απουσία συντήρησης και τη σταδιακή μερική ερείπωση του κτηρίου. Σύμφωνα με πληροφορίες των Πατέρων της Μονής Σινά, το κτήριο υπέστη σοβαρές ζημιές κατά τον μεγάλο σεισμό του Καΐρου τον Οκτώβριο του 1992 και τμήμα της τελευταίας στάθμης καθαιρέθηκε. Αρκετά από τα διαμερίσματα του κτηρίου, παρά την κακή κατάσταση διατήρησής τους, συνεχίζουν να κατοικούνται ως σήμερα.

¹⁴ Πορφύριος Β', Άπομνημονεύματα, 436.

φύριος Γ' (1926-1969), κτίστηκε το τέταρτο και τελευταίο κτήριο στο Μετόχι. Πρόκειται για ένα μικρό διώροφο κτίσμα στα νοτιοανατολικά σε επαφή με τον δρόμο, με καταστήματα στο ισόγειο και κατοικία στον όροφο (Εικ. 19). Παρόλο που δεν έχει εντοπιστεί η ακριβής χρονολογία ανέγερσής του, από τα μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του εκτιμάται ότι κτίστηκε περί το 1930, περίοδο κατά την οποία εργαζόταν για λογαριασμό της Μονής, ο αρχιτέκτονας Πέτρος Φραγκούλης, μελετητής της μεγάλης τριώροφης νότιας πτέρυγας στη Μονή Σινά που κτιζόταν κατά την περίοδο 1930 - 1951 για να στεγάσει τις συλλογές χειρόγραφων, έντυπων βιβλίων, εικόνων κ.ά. όπως επίσης το Συνοδικό, κελιά και αρχιεπισκοπικό διαμέρισμα¹⁵.

Ένα αδημοσίευτο σχέδιο, που φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη της Μονής Σινά, φέρει τη χρονολογία 1930 και την υπογραφή του αρχιτέκτονα Πέτρου Φραγκούλη. Απεικονίζει την κάτοψη του τυπικού ορόφου ενός εξάπλευρου μεγάλου κτηρίου με έξι διαμερίσματα ανά όροφο. Το κτήριο είχε μελετηθεί να καταλάβει την αυλή του Καϊρινού Μετοχίου που εκτείνεται από το νεοκλασικό πρόπυλο του κεντρικού κτηρίου προς τα νότια ως την πλατεία Al-Zahir συμπεριλαμβανόμενου του νεοκλασικού προπύλου. Τα έξι διαμερίσματα είχαν μελετηθεί να καταλαμβάνουν περίπου την ίδια επιφάνεια και διατάσσονται στην περίμετρο των τριών οδών. Για να επιτευχθεί ο φωτισμός και ο αερισμός των δωματίων προς την εσωτερική αυλή είχαν μελετηθεί τρία αίθρια μέσα στη εσωτερική αυλή. Η καθ' ύψος επικοινωνία εξασφαλιζονταν με ένα κεντρικό κλιμακοστάσιο με ανελκυστήρα και τέσσερα βοηθητικά. Το κτήριο δεν κατασκευάστηκε (Εικ. 17)¹⁶.

Πληρέστερα και ασφαλέστερα στοιχεία για την ιστορία του νεώτερου μετοχίου και των κτισμάτων μέσα σε αυτό θα προκύψουν μετά από την ολοκλήρωση της τρέχουσας τεκμηρίωσης καθώς και έρευνα στα αρχεία της Μονής και του μετοχίου, που δεν κατέστη δυνατή στα πλαίσια της παρούσας δημοσίευσης.

ΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΚΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΜΕΤΟΧΙΟΥ

Στην περίμετρο του μετοχίου υπήρχε επιμελημένη περίφραξη με πεζούλα, κτιστούς πεσσούς και σφυρήλατα κιγκλιδώματα που σταδιακά αντικαταστά-

¹⁵ P. Koufopoulos, M. Myriantheos-Koufopoulou, A History of the Library at the Monastery of Sinai, *Sinaiticus*, London & New York & Geneva, 2017 (στο εξής: Koufopoulos, Myriantheos: History of the Library), 21-23, και P. Koufopoulos, M. Myriantheos, The Places of the Books from Late Antiquity to the Third Millennium in the Holy Monastery of Sinai, Egypt, in C. Dora, C. Fabian, M. Linder, E. Mittler, W. Schmitz, A. Theise, eds, *Bibliothek und Wissenschaft*, 54, Wiesbaden 202, 69-87.

¹⁶ Ευχαριστούμε θερμά τον βιβλιοθηκάριο της Μονής π. Ιουστίνo Σιναΐτη για τη φωτογράφιση του σχεδίου.

θηκαν με ψηλό μαντρότοιχο για λόγους ασφάλειας και εξασφάλισης της απαραίτητης ιδιωτικότητας. Εν τω μεταξύ η σταδιακή υπερύψωση της στάθμης των περιμετρικών οδών και πεζοδρομίων γύρω από το μετόχι είχε ως αποτέλεσμα ο εισερχόμενος σε αυτό από το νότιο πρόπυλο να κατεβαίνει περί τις πέντε βαθμίδες στον κήπο εντός του περιβόλου.

Το ελεύθερα ιστάμενο πρόπυλο εισόδου στο νότιο άκρο του οικοπέδου έχει τριμερή κάτοψη, με αξονικά διατεταγμένο το υπερυψωμένο ημιυπαίθριο διαβατικό και εκατέρωθεν αυτού, δύο στεγασμένους βοηθητικούς χώρους για τη διημέρευση του, κατά την παράδοση, Βεδουίνου θυρωρού. Το πρόπυλο έχει φέρουσες λιθοδομές από λίθους και πλίνθους και καλύπτεται με οριζόντια δώματα με ξύλινο φέροντα οργανισμό. Προς την πλατεία διαθέτει αετωματική επίστεψη, κάτω από την οποία είναι τοιχισμένη η κτητορική επιγραφή. Οι όψεις είναι διαμορφωμένες με απλά τυπικά κλασικά μορφολογικά στοιχεία χαρακτηριστικά του τέλους του 19^{ου} αιώνα, όπως αετωματικές επιστέψεις στα ανώφλια των παραθύρων, επιχρίσματα σε απομίμηση *rustico* στις τέσσερις γωνίες και στους παραστάτες της κεντρικής θύρας κ.λπ. (Εικ. 4-6).

Το κεντρικό κτήριο έχει ημιυπόγειο, υπερυψωμένη τη δεύτερη κύρια στάθμη που οργανώνεται γύρω από ένα ορθογώνιο σε κάτοψη αίθριο και στην τρίτη στάθμη υπάρχει διαμέρισμα που καταλαμβάνει το μεσαίο τμήμα της νότιας πλευράς (Εικ. 4, 8-13). Η κύρια είσοδος γίνεται μέσω του τετράστυλου πρόπυλου που βρίσκεται στο μέσον της νότιας όψης. Αυτό οδηγεί σε ευρύ προθάλαμο υποδοχής που έχει απέναντι το σαλόνι και συνεχίζει ως κύριος διάδρομος κυκλοφορίας που περιβάλλει το αίθριο στα ανατολικά, δυτικά και βόρεια. Το εξαιρετικά ήπιο κλίμα επιτρέπει την ύπαρξη στοών, αντί κλειστών διαδρόμων, στις τρεις πλευρές του αιθρίου. Στις στοές ανοίγουν απ' ευθείας ορισμένα δωμάτια και δευτερεύοντες διάδρομοι, που δίνουν προσπέλαση σε επιμέρους ενότητες χώρων και κελιών φιλοξενίας. Στο μέσον της βόρειας πλευράς βρίσκεται ημιυπαίθριος εξωνάρθηκας που διαχωρίζεται από τη βόρεια στοά με δύο χυτοσιδηρά υποστυλώματα. Αυτός οδηγεί στο μεγάλο σχετικά ναό της αγίας Αικατερίνης προς τα ανατολικά και στη Βιβλιοθήκη - Συνοδικό προς τα δυτικά. Στο μέσον της ανατολικής πλευράς εκατέρωθεν ενός διαδρόμου είναι διατεταγμένοι οι χώροι που συνδέονται κυρίως με τη σίτιση, δηλαδή η τράπεζα, το μαγειρείο, αποθήκες, και λοιποί βοηθητικοί χώροι. Στη νότια και δυτική πλευρά βρίσκονται χώροι γραφείων, το αρχείο και δωμάτια.

Ο ναός του μετοχίου είναι μονόχωρη βασιλική που καλύπτεται από ξύλινη δίρριχτη στέγη με αετωματική απόληξη στις στενές πλευρές. Στο εσωτερικό φέρει επίπεδη ξύλινη ουρανία απλά διακοσμημένη με ευρύ κοίλο κυμάτιο περιμετρικά και γείσο με γεισίποδες. Οι αψίδες του ιερού είναι εγγεγραμμένες στον ανατολικό τοίχο και το τέμπλο είναι κτιστό και φέρει γύψινο διάκοσμο. Στο μέσον του μαρμάρινου δαπέδου του ναού βρίσκεται ομφάλιο με τη χρονολογία

1899. Οι εικόνες του τέμπλου που χρονολογούνται στα 1927, είναι έργα ναζα-ρηγής τεχνοτροπίας του αρχιμανδρίτη Αχιλλέα Κρίθαρη από τον Πειραιά. Στα νότια του παρεκκλησίου υπάρχει βοηθητικός διάδρομος με δύο κλίμακες και ενσωματωμένο το κωδωνοστάσιο, που φέρει χρονολογία 1914, στο ανατολικό του άκρο. Όπως αναφέρθηκε ο ημιυπαίθριος χώρος της βοηθητικής εισόδου στα βόρεια και το παρεκκλήσιο δεν διαθέτουν υπόγειο, πράγμα που αποτελεί ένδειξη ότι κατασκευάστηκαν μεταγενέστερα του κεντρικού κτηρίου.

Νότια του ναού υπάρχει ένα βοηθητικό κλιμακοστάσιο προσπελάσιμο από την ανατολική στοά του αιθρίου, που οδηγεί στην υποκείμενη στάθμη, στο δώμα και στην αυλή. Η πρώτη στάθμη που βρίσκεται κατά περίπου μισό όροφο κάτω από τη στάθμη του φυσικού εδάφους, δεν χρησιμοποιείται λόγω της έντονης ανερχόμενης υγρασίας και το δάπεδό της παραμένει χωμάτινο. Πάντως υπάρχουν περιμετρικά παράθυρα προς τα έξω και φεγγίτες προς το αίθριο για τον διαμερή αερισμό του.

Ήδη αναφέρθηκε ότι η τρίτη στάθμη του κεντρικού κτηρίου αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Η πρόσβαση στον όροφο εξασφαλίστηκε με την εισαγωγή ξύλινου κλιμακοστασίου στο ανατολικό τμήμα της σάλας υποδοχής (Σχ. 4.3). Ο όροφος περιορίστηκε στο κεντρικό τμήμα της νότιας πλευράς του κτηρίου και στέγασε στην αρχή το διαμέρισμα του Αρχιεπισκόπου. Το δώμα του προτύλου διαμορφώθηκε σε ανοικτό εξώστη για το διαμέρισμα του ορόφου.

Ο τρόπος δομής των τοιχοποιιών είναι ορατός μόνον στο υπόγειο όπου φαίνεται ότι το κεντρικό κτήριο αποτελεί ενιαία φάση. Ο τοιχοποιίες είναι από λαξευτούς και αργούς ασβεστόλιθους με ενδιάμεσες ζώνες από συμπαγή τούβλα. Στο υπόγειο είναι ορατές και ξύλινες φέρουσες δοκοί των υπερκείμενων πατωμάτων του ισογείου. Ξύλινος φαίνεται ότι ήταν και ο φέροντας οργανισμός των δωματίων¹⁷. Γενικώς το σύνολο των εσωτερικών χώρων στις δύο ανώτερες στάθμες φέρει επιχρίσματα στους τοίχους και ξύλινες ή από επιχρισμένο μπαγδατί οροφές. Στην είσοδο της δεύτερης στάθμης διατηρείται οροφογραφία (Εικ. 15). Τα κουφώματα είναι ξύλινα με εσωτερικά υαλοστάσια και εξωτερικά σκούρα γερμανικού τύπου. Τα κλιμακοστάσια της εισόδου και στην ανατολική πτέρυγα είναι μαρμάρινα, ενώ τα κιγκλιδώματα στις περισσότερες θέσεις (αίθριο, κλιμακοστάσια) είναι ξύλινα τορνευτά.

Η πρόσοψη στα νότια, καθώς και η ανατολική πλευρά έχουν πιο επιμελημένο διάκοσμο του όψιμου κλασικισμού, παρόμοιο με τις όψεις του εξωτερικού προτύλου, με σύνθετα τραβηχτά επιχρίσματα στους κοσμήτες, στα γείσα, στα

¹⁷ Στα χρόνια που ακολούθησαν την κατασκευή του το συγκρότημα δέχθηκε σειρά επισκευών και μικρές κλίμακας προσθηκών, κυρίως χώρων υγιεινής μέσα σε υφιστάμενα δωμάτια. Πιο σοβαρές ήταν οι επισκευές ζημιών μετά τον μεγάλο σεισμό του Καΐρου το έτος 1992, όταν ανακατασκευάστηκε το μεγαλύτερο μέρος των εξωτερικών επιχρισμάτων πράγμα που δεν επιτρέπει να αναγνωριστούν με ασφάλεια οι φάσεις του κτηρίου.

πλαίσια ανοιγμάτων, και τις γωνιακές παραστάδες, που σχηματίζουν δόμους με προεξοχές (rustico), κ.λπ. Μικρό τμήμα της ανατολικής πλευράς, η δυτική και η βόρεια έχουν απλούστερη διαμόρφωση των όψεων τους. Ο ναός, το κωδωνοστάσιο και η νότια όψη της τρίτης στάθμης φέρουν επιμελημένο εκλεκτικιστικό διάκοσμο, ενώ οι λοιπές πλευρές του ορόφου που είναι σχεδόν αφανείς είναι ακόσμητες.

Στο μετόχι σώζεται πρωτότυπο σχέδιο με πρόταση κατασκευής βιβλιοστασίων για αυτό που φέρει την υπογραφή του αρχιτέκτονα Πέτρου Φραγκούλη, τα οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκαν. Το σχέδιο φέρει τον τίτλο «*Project de Bibliothèque pour le Covent du Mont Sinai au Caire*» (Εικ. 16)¹⁸. Στη βιβλιοθήκη - συνοδικό του μετοχίου, που βρίσκεται στα βόρεια του κεντρικού αιθρίου, στεγαζόταν ως περίπου το έτος 2000 η συλλογή των βιβλίων του μετοχίου¹⁹. Πάντως από τα κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά των σημερινών βιβλιοστασίων του μετοχίου εκτιμάται ότι αυτά είναι έργα της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου.

Η αξιοσημείωτη έκταση και η ενδιαφέρουσα ανάπτυξη του μεγάλου κτηριακού συγκροτήματος του μετοχίου, όπως επίσης η συνεχής φροντίδα των βιβλιοστασίων της ιστορικής αρχιεπισκοπικής βιβλιοθήκης μαρτυρούν τις εν γένει επιδράσεις του ελληνικού διαφωτισμού στη μονή Σινά και στην ελληνική κοινότητα του Καΐρου ήδη από τον 18^ο αιώνα, στη συνέχεια κατά το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα και το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Ο δραστηκός και απότομος περιορισμός του ελληνικού πληθυσμού του Καΐρου και της Αιγύπτου που συντελέστηκε από τη δεκαετία του 1950 και εξής, εξ αιτίας των νέων πολιτικών συνθηκών που επικράτησαν τότε, οδήγησε στην αναπόφευκτη παρακμή και του κτηριακού συγκροτήματος του μετοχίου.

¹⁸ Η ταύτιση της υπογραφής γίνεται βάσει συνοδευτικής επιστολής του Πέτρου Φραγκούλη του έτους 1938 που τέθηκε υπόψιν των μελετητών από τους Πατέρες της Μονής.

¹⁹ Τα βιβλιοστάσια μαζί με το σύνολο των βιβλίων μεταφέρθηκαν προσωρινά στη μεγάλη αίθουσα της Τράπεζας και σε δύο ακόμη μικρότερους χώρους στα δυτικά της όταν είχε αστοχήσει το δώμα του Συνοδικού και ο χώρος είχε σοβαρά προβλήματα με υγρασίες με φροντίδα του τότε Σκευοφύλακα της Μονής μοναχού Δανιήλ Σιναΐτη. Η Βιβλιοθήκη περιλαμβάνει σήμερα αξιόλογη συλλογή αρχέτυπων, έντυπων, νεώτερων σπάνιων βιβλίων και τεσσάρων χειρόγραφων, που φθάνουν περί τις 4500 χιλιάδες τόμους. Βλ. Ν. Σαρρής, «Αναφορά και Μελέτη Συντήρησης της Βιβλιοθήκης του Μετοχίου του Σινά στο Κάιρο και Πρόταση για τη Διατήρηση και Συντήρηση της Συλλογής, Αθήνα, 5 Ιουλίου 2015», σ. 1-31 (αδημοσίευτη).

Summary

PETROS KOUFOPOULOS - MARINA MYRIANTHEOS

THE ARCHITECTURE OF THE DEPENDENCY OF THE SINAI MONASTERY IN CAIRO

The Monastery of the God-trodden Mount Sinai has been, throughout its long life, supported by its dependencies (*metochia*) which were gradually established in various places around the eastern Mediterranean. Undoubtedly the dependency of Cairo has always been constantly supporting the monastery in many aspects.

According to literary sources, the Cairo dependency was accommodated at least since the eleventh century at a site near the Nile riverbank. It was destroyed by a flood and transferred by the year 1600 for the following three hundred years, in a building at the district of *Tzouvania* in old Cairo. Later, in 1869 the monastery purchased the significant property of the present dependency, which lies to the square lying to the north of the medieval Al-Zahir Baybars mosque and between two radial roads. The complex of the dependency consists of four separate buildings, three of which are neoclassical in style; i.e., the entrance portico, the central building, and one large-scale three-storied apartment building (1907-14). There is another small two-storied modern residential building with shops at its ground level constructed in the 1930s.

The central building of the dependency has three levels the basement of which was never used. The main floor is raised from ground level and accessed through an entrance porch in the middle of the south side. The building's layout is organized around the atrium. The corridor that runs around has open galleries along the three sides and provides access to offices, rooms, and clusters of rooms. A large chapel, dedicated to Saint Catherine, is located at the northeast corner of the building. A *Refectory* with a kitchen and other auxiliary rooms are situated at the center of the east side, and the *Synodicon-Library* room, which used to house a significant collection of books, is in the middle of the north side. On top, in the middle of the south side at the first-floor level, several rooms accommodate the archbishop's residence.

It seems that the older part of the present building, including the basement and the raised ground floor, existed when the property was purchased by the monastery and dates back to the second half of the nineteenth century. According to inscriptions most probably from 1893 to 1899 the portico and the chapel were built, and the building was remodeled. Soon afterward, from 1912 to 1914 the belfry at the southeast corner of the chapel and the first floor were added. A drawing in the monastery's archive made by architect *Petros Frangoulis* in 1930 depicts the unfulfilled proposal of another apartment building meant to be built at the southern part of the property including the area of the entrance portico.

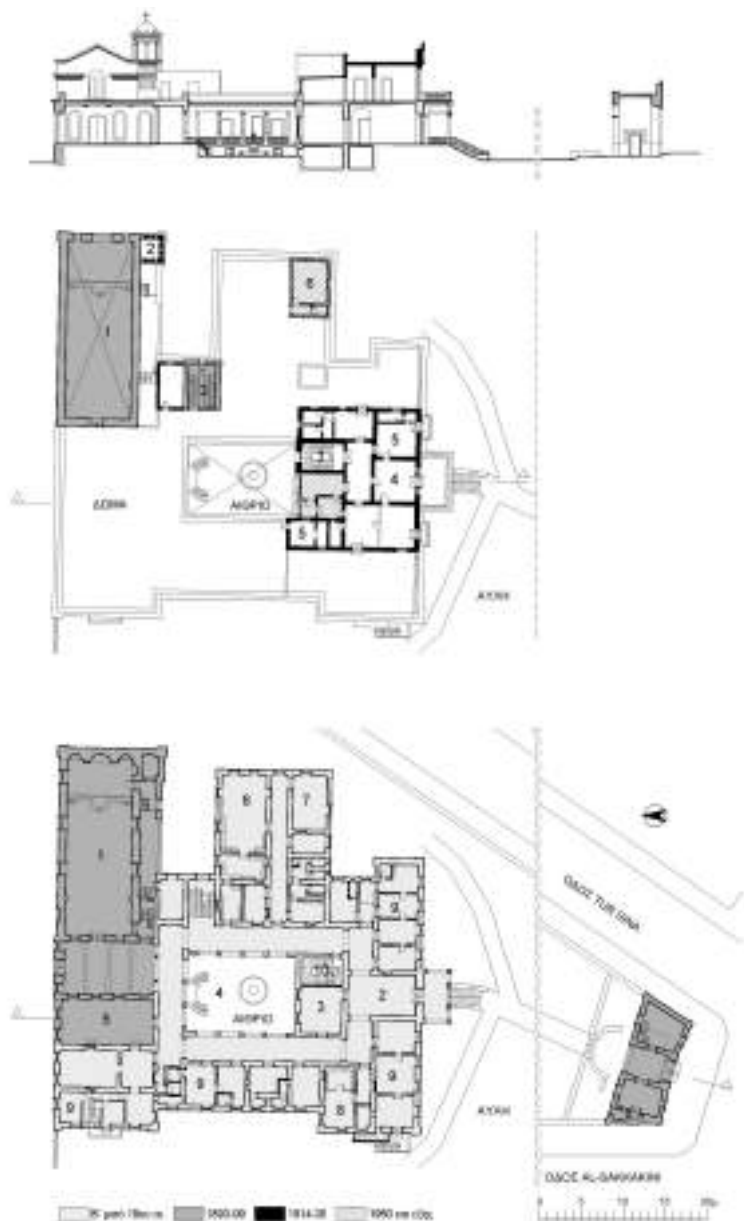
Εικ. 1. Παλαιό Κάιρο. Πιθανότατα Μετόχι στη Τζουβανία. Φωτογραφία του αρχιεπίσκοπου Σινά Πορφύριου Α' με μοναχούς, περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα (Αρχείο Ι. Μονής Σινά).

Εικ. 2. Κάιρο.
Αεροφωτογραφία
της περιοχής
της πλατείας
Al-Zahir
με σημειωμένη
τη θέση
του νεώτερου
μετοχίου
της μονής Σινά
(πηγή: Google
maps).

Εικ. 3. Κάιρο. Τοπογραφικό διάγραμμα Σιναϊτικού Μετοχίου. 1. Πρόπυλο (1893-9), 2. Κεντρικό κτήριο (β' μισό 19^{ου} αι., 1893-14), 3. Τριώροφη πολυκατοικία (1907-8), 4. Διώροφη κατοικία με καταστήματα στο ισόγειο (περί το 1930) (σχέδιο: Π. Κουφόπουλος, Μ. Μυριανθέως, Στ. Παρασκευόπουλος).

Εικ. 4. Κάιρο. Σιναϊτικό Μετόχι. Κατόψεις και τομή του πρόπυλου και του κεντρικού κτηρίου.

Κύρια στάθμη: 1. Ναός, 2. Είσοδος, 3. Σαλόνι, 4. Αίθριο, 5. Συνοδικό-βιβλιοθήκη,

6. Τράπεζα, 7. Μαγειρείο, 8. Αρχείο, 9. Γραφεία & δωμάτια, 10. Κλιμακοστάσιο.

Δώμα: 1. Ναός, 2. Κωδωνοστάσιο, 3. Κλιμακοστάσιο, 4. Αρχιεπισκοπικό διαμέρισμα,

5. Δωμάτια Πατέρων, 6. Δωμάτιο υπηρεσίας

(σχέδιο: Π. Κουφόπουλος, Μ. Μυριανθέως, Στ. Παρασκευόπουλος).

Εικ. 5. Κάιρο. Σιναϊτικό Μετόχι.
Άποψη του πρόπυλου της εισόδου από την πλατεία Al- Zahir.

Εικ. 6. Κάιρο. Σιναϊτικό Μετόχι.
Λεπτομέρεια της κτητορικής επιγραφής του πρόπυλου εισόδου.

Εικ. 7. Κάιρο. Σιναϊτικό Μετόχι. Το κεντρικό κτήριο πριν την προσθήκη αρχιεπισκοπικού διαμερίσματος στον άνω όροφο, περί το 1912. (πηγή: Σιναϊτικός Συνέκδημος).

Εικ. 8. Κάιρο. Σιναϊτικό Μετόχι. Το πρόπυλο στη νότια πλευρά του κεντρικού κτηρίου.

Εικ. 9. Κάϊρο. Σιναϊτικό Μετόχι. Άποψη από βορειοδυτικά του κεντρικού κτηρίου.

Εικ. 10. Κάϊρο. Σιναϊτικό Μετόχι. Το αίθριο στο μέσον του κεντρικού κτηρίου.

Εικ. 11. Κάιρο. Σιναϊτικό Μετόχι. Η ανατολική πλευρά του παρεκκλησίου της Αγίας Αικατερίνης (1899) και το μεταγενέστερο κωδωνοστάσιο (1914).

Εικ. 12. Κάιρο. Σιναϊτικό Μετόχι. Κεντρικό κτήριο. Άποψη του ημιυπαίθριου χώρου στα δυτικά του παρεκκλησίου με θέα προς το αίθριο.

Εικ. 13. Κάϊρο. Σιναϊτικό Μετόχι. Το εσωτερικό του παρεκκλησίου της Αγίας Αικατερίνης.

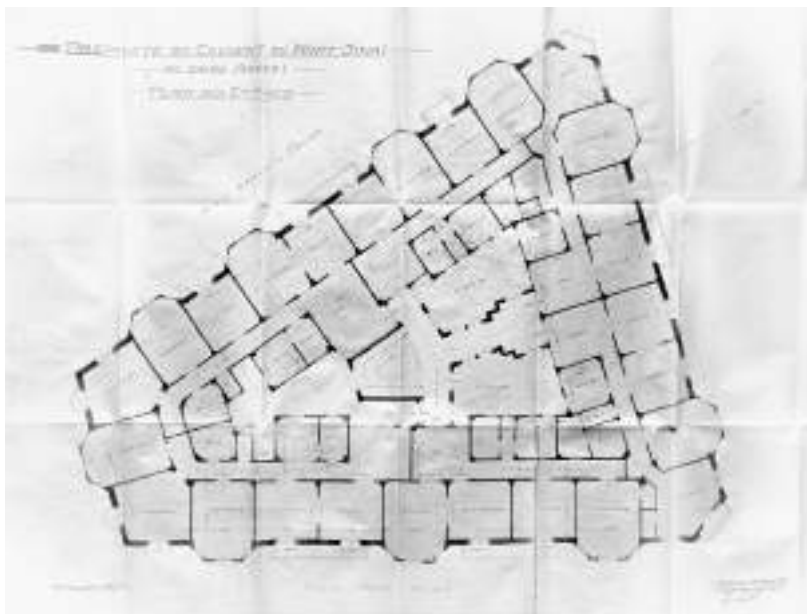
Εικ. 14. Κάϊρο. Σιναϊτικό Μετόχι. Παρεκκλήσιο Αγίας Αικατερίνης. Ένθετο μαρμάρινο ανάγλυφο ομφάλιο στο δάπεδο με το έτος 1899.

Εικ. 15. Κάϊρο. Σιναϊτικό Μετόχι. Λεπτομέρεια από την οροφografia στον προθάλαμο εισόδου του κεντρικού κτηρίου.

Εικ. 16. Κάϊρο. Σιναϊτικό Μετόχι. Σχέδιο μη πραγματοποιημένων βιβλιοστασιών με υπογραφή του αρχιτέκτονα Πέτρου Φραγκούλη (περ.1930, Αρχείο Ι. Μονής Σινά).

Εικ. 17. Κάϊρο. Σιναϊτικό Μετόχι. Κάτοψη, υπογραμμένη από τον αρχιτέκτονα Πέτρο Φραγκούλη το 1930, της μη πραγματοποιημένης πολυκατοικίας στη νότια γωνία του Μετοχίου (Αρχείο μονής Σινά).

Εικ. 18. Κάϊρο. Σιναϊτικό Μετόχι. Γενική άποψη της «Οκέλλας», τριώροφης πολυκατοικίας (1907-1912) κατά μήκος της οδού Saeed που είχε σχεδιαστεί από τον αρχιτέκτονα Γ. Αρχοντούλη.

Εικ. 19. Κάϊρο. Σιναϊτικό Μετόχι, μεσοπολεμικό κτήριο με καταστήματα στο ισόγειο και κατοικία στον όροφο επί της οδού *Tur Sina*.

Σταύρος Β. Μαμαλούκος - Βασίλης Σ. Μαμαλούκος

ΤΟ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΟ ΤΟΥ ΝΑΟΥ
ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΑΝΑΦΩΝΗΤΡΙΑΣ
ΣΤΟ ΣΚΟΥΛΗΚΑΔΟ ΖΑΚΥΝΘΟΥ*

Α. Το, σύμφωνα με την τοπική διάλεκτο, «καμπαναρίο» του ναού της Υπεραγίας Θεοτόκου Αναφωνήτριας στο χωριό Σκουληκάδο της Ζακύνθου, είναι αναμφίβολα όχι μόνο χαρακτηριστικό δείγμα της ιδιαίτερα αξιόλογης επτανησιακής αρχιτεκτονικής αλλά και ένα από τα σημαντικότερα ιστορικά κωδωνοστάσια που διασώζονται ακόμη στο όμορφο αλλά τόσο αδικημένο από τον Εγκέλαδο νησί του Ιονίου. Αν και το μνημείο είναι από παλιά γνωστό στη βιβλιογραφία, αυτό δεν έχει ακόμη μελετηθεί συστηματικά, όπως του αξίζει. Συνοπτικές αναφορές, οι οποίες όμως συχνά περιέχουν χρήσιμες πληροφορίες για την ιστορία του κτηρίου, περιέχονται σε δημοσιεύματα με περιηγητικό ή ιστοριοδιφικό χαρακτήρα, όπως εκείνα των Ludwig Salvador¹ και Ντίνου Κονόμου²,

* Η σχεδιαστική αποτύπωση και η τεκμηρίωση του κωδωνοστασίου, η οποία έγινε στα πλαίσια της μελέτης της ιστορίας και της αρχιτεκτονικής του που παρουσιάστηκε στο 6ο Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης και δημοσιεύεται στον παρόντα τόμο, πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 2019. Στην εργασία πεδίου συμμετείχαν οι Σταύρος Μαμαλούκος, Βασίλης Μαμαλούκος και Δημήτρης Αναστασιάδης. Τα σχέδια και οι ορθοφωτογραφίες που συνοδεύουν την παρούσα μελέτη έγιναν από τον Βασίλη Μαμαλούκο. Συμπληρωματική τεκμηρίωση του μνημείου έγινε τον Μάιο του 2022 από τους υπογραφόμενους. Για την παροχή κάθε δυνατής βοήθειας επί τόπου, ευχαριστίες οφείλονται και από τη θέση αυτή στον π. Νικόλαο Κονίδη, εφημέριο του Σκουληκάδου, και στους επιτρόπους του ναού και ιδιαίτερος στον κ. Ανδρέα Μαρκεζίνη. Στον κ. Νίκο Κεφαλληνό και την ηλικιωμένη μητέρα του, κα Ζωή, και στον κ. Ανδρέα Μαρκεσίνη ευχαριστίες οφείλονται για τις πληροφορίες που μας παρείχαν σχετικά με τη νεώτερη ιστορία του μνημείου. Την καθιγήτρια της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ κ. Ιωάννα Στουφή και τον αρχιμανδρίτη π. Διονύσιο Λυκογιάννη οι συγγραφείς ευχαριστούν για την συνδρομή τους στη μελέτη μέσα από τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους. Τέλος, για την άδεια μελέτης στοιχείων από το Αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ζακύνθου ευχαριστίες οφείλονται στις Έλενα Παπασταύρου, διευθύντρια, και Δήμητρα Νικολιά, αρχαιολόγο της υπηρεσίας.

¹ Λουδοβίκος Σαλβατόρ, *Ζάντε*, (1η Έκδοση 1904, μετάφραση Ζαφείρης Ακτύπης), Εκδόσεις Μπάστα, Ζάκυνθος 2008 (στο εξής: Σαλβατόρ, *Ζάντε*), τ. 2, 288-289, εικ. σσ. 289, 290.

² Ντίνος Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, Ζακυνθινή Βιβλιοθήκη 6,

και σε υπηρεσιακές αναφορές, όπως εκείνη του Π. Βοκοτόπουλου στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον* του 1972³. Αναλυτικότερα με την ιστορία και την αρχιτεκτονική του μνημείου έχουν ασχοληθεί οι Διονύσης Ζήβας⁴ και Αναστασία Καπανδρίτη⁵, ενώ σε μελέτες του Γιάννη Ρηγόπουλου⁶ και της Αικατερίνης Δελλαπόρτα⁷ γίνονται ευκαιριακά χρήσιμες παρατηρήσεις σχετικά με την ιστορία του κτηρίου.

Β. Το Σκουληκάδο βρίσκεται στο κέντρο περίπου της Ζακύνθου και ανήκει στην ομάδα των χωριών που είναι κτισμένα κατά μήκος των ανατολικών προπόδων του ορεινού όγκου του Βραχιάνα⁸. Το μεγαλύτερο και παλαιότερο μέρος του χωριού είναι αραιοχτισμένο πάνω σε τρεις ομαλούς λόφους, ενώ το υπόλοιπο απλώνεται στην πεδιάδα ως την επαρχιακή οδό Ζακύνθου-Βολιμών. Το Σκουληκάδο συνορεύει με τα χωριά Άγιος Δημήτριος, Καλλιθέα (παλαιότερα Κούκεσι), Κάτω Γερακαρίο και Γύρι και απέχει από την πόλη της Ζακύνθου περί τα 13 χλμ.⁹

Αθήνα 1967, 20 και Ντίνος Κονόμος, *Ζάκυνθος (Πεντακόσια Χρόνια) 1478-1978*, τόμος 2, *Υπαιθρος χώρα*, Αθήνα 1979 (στο εξής: Κονόμος, *Ζάκυνθος* 2), 173-175, εικ. σ. 173.

³ Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, Κωδωνοστάσιον ναού Αναφωνητρίας Σκουλικάδου Ζακύνθου, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 27 (1972) Β2, Αθήναι 1977 (στο εξής: Βοκοτόπουλος, Κωδωνοστάσιον Σκουλικάδου), 496, πιν. 423.α,β.

⁴ Διονύσης Ζήβας, *Τα Ζακυνθινά κωδωνοστάσια*. Συμβολή εις την μελέτην των μνημείων της Επτανήσου, *Αιζωνή* 3 (1953) (στο εξής: Ζήβας, *Ζακυνθινά κωδωνοστάσια*), 77-86, 85 και Διονύσης Ζήβας, *Η αρχιτεκτονική της Ζακύνθου από τον ΙΣΤ μέχρι τον ΙΘ αιώνα*, Αθήναι 1970 (στο εξής: Ζήβας, *Αρχιτεκτονική Ζακύνθου*), 153, 153, σημ. 22, εικ. 282.

⁵ Αναστασία Καπανδρίτη, *Η εκκλησιαστική λιθογλυπτική στα Επτάνησα (τέλη 16ου - 19ος αι.)*, Διατμηματικό πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Προστασία, Συντήρηση και Αποκατάσταση Μνημείων Πολιτισμού», Πολυτεχνική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), τ. 1, 2, Θεσσαλονίκη 2013 (στο εξής: Καπανδρίτη, *Λιθογλυπτική στα Επτάνησα*), τ. 1, σημ. 64, 303, 566, τ. 2, 93-94, εικ. 289.

⁶ Γιάννης Ρηγόπουλος, *Μετάφραση ιταλικού εγχειριδίου «περί ζωγραφίας» από τον Νικόλαο Βισκόντη*. Σχολιάζονται παρατηρήσεις του μεταφραστή, *Μελέτες Μεταβυζαντινής και Νεοελληνικής Τέχνης*, Αθήνα 2012 (στο εξής: Ρηγόπουλος, *Περί ζωγραφίας*), 310-330, 327, εικ. 2.

⁷ Αικατερίνη-Μαρία-Ρόζα Π. Δελλαπόρτα, *Οι παραστάσεις λιτανειών στη ζωγραφική της Ζακύνθου. Μια πραγματολογική προσέγγιση*, Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα, 2013 (στο εξής: Δελλαπόρτα, *Παραστάσεις λιτανειών*), 248 και σημ. 200, 251, εικ. 164-167.

⁸ Για την ομάδα αυτή των χωριών της Ζακύνθου βλ. Σαλβατόρ, *Ζάντε* (ό.π., υποσημ. 1), τ. 2, 261-307 και Κονόμος, *Ζάκυνθος* 2 (ό.π., υποσημ. 2), 166-178.

⁹ Για το χωριό βλ. πρόχειρα Σαλβατόρ, *Ζάντε* (ό.π., υποσημ. 1), τ. 2, 288-290 και Κονόμος, *Ζάκυνθος* 2 (ό.π., υποσημ. 2), 174-177. Συνοπτική αναφορά στην ονομασία και την ιστορία του χωριού βλ. στο Δελλαπόρτα, *Παραστάσεις λιτανειών* (ό.π., υποσημ. 7), σημ. 187 με τη σχετική βιβλιογραφία.

Το οικοδομικό συγκρότημα του ναού της Υπεραγίας Θεοτόκου της Αναφωνητριάς –ή, επι το λαϊκότερον, της Αναφωνήτρας– βρίσκεται στη νότια συνοικία του αρχικού πυρήνα του χωριού και περιλαμβάνει την εκκλησία της Παναγίας, το κωδωνοστάσιο και ένα ευρύχωρο προαύλιο (Εικ.1). Η εκκλησία¹⁰ είναι ένας σχετικά μεγάλων διαστάσεων (23 x 9,30 μ. με ύψος ως το γείσο της στέγης περίπου 8,50 μ.) μονόχωρος δρομικός ξυλόστεγος ναός του τύπου που είναι γνωστός στη βιβλιογραφία ως επτανησιακή βασιλική¹¹. Παρά το γεγονός ότι οι τοίχοι του ναού έχουν πλήρως ανακατασκευασθεί μετά τους σεισμούς του 1953, ο εσωτερικός του χώρος με τον εντυπωσιακό του ξυλόγλυπτο διάκοσμο διατηρεί σχεδόν αναλλοίωτη τη μορφή που αυτός έλαβε κατά την προτελευταία αναμόρφωση του ναού στον όψιμο 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα (Εικ.2). Στα δυτικά και κυρίως στα βόρεια της εκκλησίας εκτείνεται το πλακόστρωτο προαυλίο της (Εικ.1), μεγάλο μέρος του οποίου είναι διαμορφωμένο επάνω στο δώμα από πλάκα οπλισμένου σκυροδέματος των βοηθητικών χώρων που κατασκευάστηκαν στα μέσα της δεκαετίας του 1980 προκειμένου να επεκταθεί το εξαιτίας της μεγάλης κλίσης του εδάφους αρχικά στενό βόρειο προαύλιο του ναού. Η πρόσβαση του προαυλίου γίνεται από τα νότια και τα ανατολικά απευθείας από τον δρόμο, ενώ στο μέσον του υψώνεται ένας μεγάλος πλάτανος. Στα δυτικά του ναού, σε απόσταση μόλις 6 μ. από αυτόν, στη νοτιοδυτική γωνία του γηπέδου της εκκλησίας και σε έδαφος με ιδιαίτερα μεγάλη κλίση από τα νότια προς τα βόρεια είναι κτισμένο το ιστορικό κωδωνοστάσιο που αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας μελέτης.

Γ. Το κωδωνοστάσιο του ναού της Παναγίας Αναφωνήτριας Σκουληκάδου (Εικ.1,3) ανήκει στον ιδιαίτερα διαδεδομένο στα Επτάνησα τύπο των πυργωειδών κωδωνοστασίων¹², τα οποία, όπως σωστά έχει παρατηρηθεί, είναι ευθέως επηρεασμένα από τα αντίστοιχα κωδωνοστάσια της Βενετίας και μάλιστα από τα κωδωνοστάσια των ναών του Αγίου Μάρκου και του Αγίου Γεωργίου

¹⁰ Για το ναό βλ. πρόχειρα Δελλαπόρτα, *Παραστάσεις λιτανειών* (ό.π., υποσημ. 7), 248 και σημ. 200, 251, εικ. 164-167, όπου και η σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹¹ Για την ονομασία του τύπου βλ. πρόχειρα Καπανδρίτη, *Λιθογλυπτική στα Επτάνησα* (ό.π., υποσημ. 5), τ. 1, 30-31.

¹² Για τα κωδωνοστάσια της Ζακύνθου γενικά βλ. Ζήβας, *Ζακυνθινά κωδωνοστάσια*, (ό.π., υποσημ. 4), Ζήβας, *Αρχιτεκτονική Ζακύνθου* (ό.π., υποσημ. 4), 141-154 και Alexander Zäh, *Der Campanile von Belussi auf der Insel Zante (Zakynthos). Ein unbekanntes venezianisches Baudenkmal des 18. Jhs.*, *Zeitschrift für Balkanologie* 47 (2011), 249-276. Βλ. επίσης Καπανδρίτη, *Λιθογλυπτική στα Επτάνησα* (ό.π., υποσημ. 5), τ. 1, 296-359. Ειδικότερα για τα πυργωειδή κωδωνοστάσια του νησιού βλ. κυρίως Ζήβας, *Αρχιτεκτονική Ζακύνθου* (ό.π., υποσημ. 4), 148-154 και Zäh, *Campanile von Belussi* (ό.π.), 257-259.

των Ελλήνων¹³. Το κτήριο (Εικ. 4,5) έχει σε κάτοψη σχήμα τετράγωνο με διάσταση πλευράς από 5,75 μ. στη βάση ως 4,45 μ. στη στέψη και μέγιστο ύψος περίπου 32 μ. Αποτελείται από τρία καθ' ύψος τμήματα. Το κατώτερο από αυτά λειτουργεί ως κλιμακοστάσιο. Έχει ύψος περίπου 16,90 μ. και περιλαμβάνει έναν τετράγωνο χώρο πλευράς 2,05 μ. με τοιχώματα από τοιχία οπλισμένου σκυροδέματος πάχους 20 εκ., το εσωτερικό του οποίου καταλαμβάνεται από μίαν ελικοειδή κλίμακα από οπλισμένο σκυρόδεμα με πλάτος 0,70 μ. η οποία περιστρέφεται γύρω από κτιστό από οπτοπλινθοδομή ψευδοπεσσό με διατομή 0,65 x 0,65 μ. Η πρόσβαση στο κλιμακοστάσιο γίνεται από θύρα που ανοίγεται στην ανατολική πλευρά του ισογείου του.

Στο δεύτερο καθ' ύψος τμήμα του κωδωνοστασίου, υπάρχει ένας τετράγωνος χώρος με διαστάσεις πλευράς περίπου 2,65 μ. και ύψος περί τα 4,45 μ. με δύο ανοίγματα στην κάθε πλευρά του, ο οποίος χρησιμεύει ως χώρος ανάρτησης των κωδώνων. Το πάτωμα του χώρου έχει τη μορφή πλάκας από οπλισμένο σκυρόδεμα. Στις εσωτερικές πλευρές των αξονικών πεσσών των τεσσάρων πλευρών του χώρου υπάρχουν ενσωματωμένα υποστυλώματα από οπλισμένο σκυρόδεμα διατομής 30 x 90 εκ. τα οποία φέρουν περιμετρική δοκό διατομής 18 x 50 εκ., επίσης από σκυρόδεμα, χυτευμένη σε επαφή με τους τοίχους του χώρου αμέσως επάνω από τα κλειδιά των τοξωτών ανοιγμάτων του. Η δοκός αυτή φέρει δύο χιαστί τοποθετημένες σιδηρές δοκούς διατομής διπλού Ταυ από τις οποίες είναι αναρτημένες τέσσερις καμπάνες και στις οποίες πατά το ξύλινο πάτωμα της υπερκείμενης στάθμης.

Το τρίτο τμήμα του κωδωνοστασίου περιλαμβάνει δύο καθ' ύψος χώρους. Ο κατώτερος έχει διαστάσεις 2,35 x 2,35 μ. και ύψος περί τα 2,95 μ. Οι περιμετρικοί τοίχοι του καλύπτονται από μανδύα οπλισμένου σκυροδέματος μικρού σχετικά πάχους. Η πρόσβαση στο χώρο γίνεται από το χώρο ανάρτησης των κωδώνων μέσω καταπακτής. Ο ανώτερος χώρος του κωδωνοστασίου είναι η πυραμιδοειδής στέγη του κτηρίου. Η στέγη είναι κατασκευασμένη από οπλισμένο σκυρόδεμα. Έχει σκελετό από τέσσερα κεκλιμένα γωνιακά υποστυλώματα που πατούν σε διάζωμα από οπλισμένο σκυρόδεμα κατασκευασμένο στη στέψη των τοίχων του κωδωνοστασίου και τα οποία συνδέονται μεταξύ τους σε δύο στάθμες, στη βάση της πυραμίδας και σε ύψος 2,00 περίπου μ. επάνω από αυτή, με δύο ζεύγη χιαστί διατεταγμένων δοκών από οπλισμένο σκυρόδεμα. Η κάλυψη της στέγης γίνεται με τοίχωμα από οπλισμένο σκυρόδεμα πάχους 8-10 εκ. με νεύρα μορφής ελαφρά προεχουσών παραστάδων στις τέσσερις ακμές της πυραμίδας.

¹³ Καπανδρίτη, *Λιθογλυπτική στα Επτάνησα* (ό.π., υποσημ. 5), τ. 1, 301.

Δ. Από την άποψη της μορφολογίας το κωδωνοστάσιο ανήκει στην ομάδα εκείνη των ζακυνθινών πυργοειδών καμπαναριών των οποίων ο κορμός αποτελεί ενιαίο σώμα και δεν είναι «διηρημένος και διαρθρωμένος σε ορόφους»¹⁴. Από την άποψη της ρυθμολογίας, παρά το ότι το κωδωνοστάσιο διατηρεί την από παλαιά, από τον 17ο τουλάχιστον αιώνα, αποκρυσταλλωμένη γενική μορφή των πυργοειδών κωδωνοστασίων που συναντώνται στα Επτάνησα όπως, άλλωστε, και στις υπόλοιπες ενετικές κτήσεις, ακολουθεί τον συρμό της ζακυνθινής αρχιτεκτονικής της εποχής και μπορεί να χαρακτηριστεί νεοκλασικό¹⁵.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η ρυθμολογική οργάνωση του εξωτερικού του κτηρίου δεν αντιστοιχεί με την λειτουργική οργάνωση του εσωτερικού του. Καθ' ύψος το κτήριο αποτελείται από τέσσερα τμήματα (Εικ.5):

Το κατώτερο τμήμα έχει τη μορφή συμπαγούς βάθρου (Εικ.5,6) διαστάσεων σε κάτοψη κάτω 7,30 x 7,30 μ. και επάνω 6,30 x 6,30 μ. και ύψους περίπου 3,00 μ. Από τις όψεις του βάθρου ορατή είναι μόνο η δυτική. Οι άλλες τρεις πλευρές του βάθρου αποκρύπτονται από τις επιχώσεις που διαμορφώνουν τον άμεσο περιβάλλοντα χώρο του κτίσματος.

Το επόμενο τμήμα του κωδωνοστασίου, το οποίο λειτουργεί ως βάση του (Εικ.5,3), έχει μορφή κόλουργης πυραμίδας με πλευρά μήκους 5,75 μ. κάτω και 4,95 μ. επάνω και ύψος 2,90 μ. Οι τέσσερις όψεις της βάσης έχουν περιμετρικά διπλά, βαθμιδωτά πλαίσια τα οποία ορίζουν σε κάθε όψη έναν πίνακα με τεταρτοκυκλικές αποτμήσεις στις γωνίες του. Στην ανατολική πλευρά ανοίγεται θύρα με απλής μορφής λίθινο πλαίσιο με ορθογωνική διατομή που αποτελείται από παραστάτες με απλά κυβικά επίκρανα και τοξωτό ανώφλι. Η βάση, στέφεται με ελαφρά προεξέχοντα κοσμήτη.

Επάνω στη βάση υψώνεται ο ύψους περίπου 19,00 μ. κορμός του κωδωνοστασίου (Εικ.5,6), ο οποίος αποτελείται από τρία άνισα καθ' ύψος τμήματα. Το κατώτερο τμήμα του κορμού, το οποίο έχει ύψος 3,20 μ. και μήκος πλευράς 4,30 μ., πατά επάνω σε βάση ιωνικού ρυθμού και καταλήγει επάνω σε επιστήλιο που φέρει απλής μορφής γείσο. Οι όψεις του διαρθρώνονται με υπερμεγέθεις γωνιακές παραστάδες, και περιλαμβάνουν πλαίσια στα τύμπανα των οποίων ανοίγονται κυκλικά παράθυρα. Το μεσαίο και υψηλότερο τμήμα του κορμού έχει ύψος 10,30 μ. και μήκος πλευράς 4,40 μ. Οι όψεις του είναι διαρθρωμένες σύμφωνα με τον τοςκανοδωρικό ρυθμό. Κάθε όψη έχει στις γωνίες της παραστάδες με επίκρανα και στέφεται με θριγκό με επιστήλιο και ζωοφόρο με τρί-

¹⁴ Ζήβας, *Αρχιτεκτονική Ζακύνθου* (ό.π., υποσημ. 4), 148.

¹⁵ Για τον κλασικισμό στη Ζάκυνθο βλ. Δ. Ζήβας, *Η Ζακυνθινή Αρχιτεκτονική γύρω από την περίοδο της Απελευθέρωσης*, στο: Παύλος Κυριαζής (επιμ.), *Πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου απελευθέρωσης*, ΤΕΕ, Αθήνα 1976, 129-150.

γλυφα και μετόπες. Στο άξονα της κάθε όψης ανοίγονται καθ' ύψος τρία τοξωτά παράθυρα. Το ανώτερο τμήμα του κορμού έχει ύψος 5,50 μ. και μήκος πλευράς 4,30 μ και είναι διαρθρωμένο σύμφωνα με τον ιωνικό ρυθμό. Κάθε όψη πατά σε απλή κρηπίδα, έχει στον άξονα και στις γωνίες της παραστάδες που πατούν σε βάσεις και φέρουν επίκρανα και στέφεται με πλήρως ανεπτυγμένο ιωνικό θριγκό που αποτελείται από τριταينيωτό επιστήλιο, ακόσμητη ζωοφόρο και γείσο με οδόντες. Σε κάθε όψη, μεταξύ των παραστάδων είναι διαμορφωμένα ανοίγματα πλάτους 0,80 και ύψους 2,40 μ, τα ανώφλια των οποίων έχουν τη μορφή τοξωτών τριταينيωτών επιστυλίων που πατούν σε επίκρανα με μορφή επίσης τριταينيωτού επιστυλίου. Το κάτω μέρος των ανοιγμάτων φράσσεται με στηθαίο από μπαλούστρα.

Το ανώτερο τμήμα του κωδωνοστασίου (Εικ.5,6), το οποίο λειτουργεί ως επίστεψη της σύνθεσης, αποτελείται από δύο τμήματα. Το κατώτερο έχει ύψος 2,40 μ. και μήκος πλευράς 4,15 μ. Πατά σε βάση με απλή ορθογωνική διατομή και στέφεται και με απλής μορφής γείσο. Οι όψεις του διαρθρώνονται στις γωνίες με παραστάδες που καταλήγουν κάτω και άνω σε ημικυκλικές απολήξεις και διατρυπώνται από κυκλικούς φεγγίτες με λαξευτά λίθινα πλαίσια που ανοίγονται στο μέσον τους. Το ανώτερο τμήμα της επίστεψης αποτελείται από μια υψικορμη πυραμίδα ύψους 7,60 μ. και μήκος πλευράς στη βάση της 4,15 μ.

Ε. Εξ αιτίας της μέτριας κατάστασης διατήρησής του διάφορες λεπτομέρειες της κατασκευής του κωδωνοστασίου δεν μας είναι με απόλυτη ακρίβεια γνωστές. Ωστόσο με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία είναι δυνατή μια επαρκώς τεκμηριωμένη παρουσίαση των κατασκευαστικών στοιχείων του μνημείου.

Η μορφή της θεμελίωσης του κωδωνοστασίου δεν είναι ακριβώς γνωστή. Από τις παρατηρήσεις που έγιναν κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στη δυτική πλευρά του τον Μάιο του 2022 (Εικ.6) προκύπτει ότι η θεμελίωση του κτίσματος είναι ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή από αργολιθοδομή κτισμένη με ισχυρό ασβεστοκονίαμα επάνω στο συνεκτικό ημιβραχώδες έδαφος σε διαφορετικά βάθη κατά περιοχές.

Οι όψεις του μορφής βάρους κατώτερου τμήματος του κτηρίου (Εικ.6) είναι διαμορφωμένες κατά το ισόδομο σύστημα με δόμους ύψους 18 ως 20 εκ. από άριστα λαξευμένους ασβεστόλιθους από λατομεία του Όρος Βραχιώνας που βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή του Σκουληχάδου¹⁶. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες το εσωτερικό του βάρους ως τη στάθμη του πατώματος του χώρου εισόδου στο κωδωνοστάσιο ήταν γεμισμένο με λιθόδεμα από αργούς λίθους και ισχυρό ασβεστοκονίαμα, το οποίο κατά τις εργασίες στερέωσης του μνη-

¹⁶ Πληροφορίες Νίκου Κεφαλληνού (γεν. 1956) και Ανδρέα Μαρκεσίνη (γεν. 1985) (14 Μαΐου 2022).

μείου το 1972 αφαιρέθηκε σε βάθος 2 περίπου μ. προκειμένου να κατασκευασθεί η θεμελίωση του εσωτερικού μανδύα από οπλισμένο σκυρόδεμα¹⁷.

Οι τοίχοι του κωδωνοστασίου είναι κατασκευασμένοι από λιθοδομή από μετρίου και μικρού μεγέθους τοπικούς αργούς λίθους με παρεμβολή μικρών λίθων και πλίνθων («βησσάλων») επικαλυμμένη με επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα πάχους 2-3 εκ., επισκευασμένο σε σημαντικό ποσοστό με ασβεστοκονιάματα καιτσιμεντοκονιάματα σε διάφορες, όπως φαίνεται, φάσεις (Εικ.7). Ένα μέρος των εξωτερικών επιφανειών των τοίχων του κτηρίου, όπως λ.χ. εκείνες της κολουροπυραμιδοειδούς βάσης του, και εξ ολοκλήρου τα μορφολογικά στοιχεία των όψεων του και τα πλαίσια των ανοιγμάτων του, είναι κατασκευασμένα από λαξευτή «Γερακόπετρα», έναν εύκολα επεξεργάσιμο, καθώς ήταν τόσο μαλακός που «κόβονταν με πριόνι», πωρόλιθο που προέρχεται από παραθαλάσσια λατομεία στο ακρωτήριο Γέρακας στην περιοχή του Βασιλικού. Οι εκτεταμένες επιφανειακές φθορές που εντοπίζονται στις περιοχές των όψεων του μνημείου που είναι διαμορφωμένες από «Γερακόπετρα» έχουν δεχθεί κατά καιρούς κακότεχνες επισκευές με φαρδιά αρμολογήματα από ασβεστοκονίαμα καιτσιμεντοκονίαμα. Μεγαλύτερες ζημιές που κατά καιρούς υπέστησαν τα κατασκευασμένα από «Γερακόπετρα» τμήματα των όψεων, όπως λ.χ. η κατάρρευση το 1965 ενός μεγάλου τμήματος της νοτιοανατολικής γωνίας του γείσου του μεσαίου τμήματος του κορμού του κτηρίου, επισκευάστηκαν με οπλισμένο σκυρόδεμα.

Η κατασκευή του κωδωνοστασίου ήταν ενισχυμένη με συστήματα σιδερένιων ελκυστήρων («άρπεζων») με μορφή σιδερένιων λαμών διατομής περίπου 5 x 1 (;) εκ., τα οποίοι ήταν διατεταγμένα σε τουλάχιστον οκτώ στάθμες του λιθόκτιστου σώματος του κτηρίου (Εικ.3,5). Οι ελκυστήρες ήταν ενσωματωμένοι στις τοιχοποιίες του κτηρίου, στο μέσον περίπου του πάχους τους. Τα κλειδιά τους ήταν εμφανή στις όψεις του κτίσματος, κοντά στις γωνίες του. Τα κλειδιά ήταν κατασκευασμένα από σιδηρές ράβδους διατομής 3,5 x 3,5 εκ. Το ύψος τους ήταν περίπου 1,10 μ., εκτός από εκείνα των δύο συστημάτων ελκυστήρων που αντιστοιχούσαν στο χώρο ανάρτησης των κωδώνων. Αυτά τα τελευταία ήταν ενιαία και είχαν ύψος περίπου 3,20 μ.

¹⁷ Πληροφορίες Νίκου Κεφαλληνού (γεν. 1956) (14 Μαΐου 2022). Σχετικά βλ. επίσης Βοκοτόπουλος, Κωδωνοστάσιον Σκουλικάδου (ό.π., υποσημ. 3), 496 καθώς και την Μελέτη αντισεισμικής ενισχύσεως του κωδωνοστασίου που συνέταξε ο πολιτικός μηχανικός Διονύσιος Μωρέττης τον Φεβρουάριο του 1971 που φυλάσσεται στο Αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ζακύνθου αλλά και στο Αρχείο του Ιερού Ναού (Διονύσιος Μωρέττης, *Ι[ερός] Ναός Παναγίας «Αναφωνήτρας» Κοιν[ότητος] Σκουλικάδου Ζακύνθου. Μελέτη αντισεισμικής ενισχύσεως υφ[ισταμένου] κωδωνοστασίου σταθεράς διατομής καθ' ύψος, Ζάκυνθος Φεβρουάριος 1971, 4) και την από 3 Οκτωβρίου 1972 Τεχνική Έκθεση του Νικολάου Παπαδάτου που φυλάσσεται στο Αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ζακύνθου.*

Σύμφωνα με τις διαθέσιμες πληροφορίες, λίθινη, πιθανότατα από «Γερακό-πετρα», με κεντρικό πεσσό και εκατό ολόσωμα σκαλοπάτια («σκαλούνια») πακτωμένα στον πεσσό και στους περιμετρικούς τοίχους του σώματος του κτηρίου ήταν και η αρχική κλίμακα ανόδου στο χώρο ανάρτησης των κωδώνων του κωδωνοστασίου. Μετά την κατεδάφιση της κλίμακας τα «σκαλούνια» αποτέθηκαν στο προαύλιο του ναού αλλά στη συνέχεια χάθηκαν¹⁸.

Η αρχική πυραμιδοειδής στέγη του κωδωνοστασίου, η οποία έπαθε ζημιές και κατεδαφίστηκε ως επικινδύνως ετοιμόρροπη μετά τους σεισμούς του 1953¹⁹ (Εικ.8), ήταν κατασκευασμένη από πλίνθους διαστάσεων 20 x 10 x 4-5 εκ. Μετά την κατεδάφιση της στέγης οι πλίνθοι χρησιμοποιήθηκαν από τους χωρικούς για την κατασκευή φούρνων. Η οπτοπλινθοδομή της στέγης ήταν ενισχυμένη με συστήματα σιδερένιων ελκυστήρων («άρπεζων») σε δύο, όπως φαίνεται, στάθμες του σώματος της²⁰.

ΣΤ. Δεδομένης της απουσίας επιγραφών και της έλλειψης ιστορικών στοιχείων η μελέτη της παλαιότερης ιστορίας του κωδωνοστασίου μπορεί προς το παρόν να βασισθεί αφ' ενός στις πληροφορίες που παρέχουν οι ολιγάριθμες παλαιές του απεικονίσεις και ο σχολιασμός τους στη βιβλιογραφία και αφ' ετέρου στην εξέταση του ίδιου του μνημείου. Η νεώτερη ιστορία του κτηρίου μας είναι γνωστή από τη βιβλιογραφία, από προφορικές μαρτυρίες αλλά και από το σχετικά πλούσιο υλικό που φυλάσσεται στα αρχεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ζακύνθου και του Ιερού Ναού Αναφωνήτριας Σκουληκάδου. Από το συνδυασμό των παραπάνω στοιχείων προκύπτουν τα εξής: Τα πρώτα σχετικά με την ιστορία του κωδωνοστασίου στοιχεία παρέχονται από την απεικόνισή του στη λιτανεία του ναού της Αναφωνήτριας, την οποία ο Νικόλαος Βισκόντης²¹ ζωγράφησε στο στηθαίο του ορόφου του γυναικωνίτη της εκκλησίας το 1828²²

¹⁸ Πληροφορίες Νίκου Κεφαλληνού (γεν.1956) (14 Μαΐου 2022). Βλ. σχετικά και την από 3 Οκτωβρίου 1972 Τεχνική Έκθεση του Νικολάου Παπαδάτου, τεχνίτη της Εφορείας της 5ης Περιφέρειας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Ζακύνθου).

¹⁹ Πληροφορίες Νίκου Κεφαλληνού (γεν.1956) (14 Μαΐου 2022). Φωτογραφία του κωδωνοστασίου μετά την κατεδάφιση της στέγης του βλ. στο Βοκοτόπουλος, Κωδωνοστάσιον Σκουληκάδου (ό.π., υποσημ. 3), 423.α.

²⁰ Ζήβας, Αρχιτεκτονική Ζακύνθου (ό.π., υποσημ. 4), εικ. 282.

²¹ Για τον Νικόλαο Βισκόντη βλ. κυρίως Ρηγόπουλος, *Περί ζωγραφίας* (ό.π., υποσημ. 6), 324-329. Βλ. επίσης Δελλαπόρτα, *Παραστάσεις λιτανειών* (ό.π., υποσημ. 7), σποράδην και κυρίως σημ. 194, 215, όπου και η σχετική με τον ζωγράφο προηγούμενη βιβλιογραφία.

²² Για το έργο βλ. Ρηγόπουλος, *Περί ζωγραφίας* (ό.π., υποσημ. 6), 325-329, εικ. 1-3, Γιάννης Ρηγόπουλος, «Περί χρωμάτων σύντομος διήγησις Νικολάου Βισκόντη». Παρουσίαση ανέκδοτου δοκιμίου που περιέχεται στον κώδικα: Αδάμ Κιουζόλ, *Περί των εντολών της ζωγραφίας, Ζακύνθος 1820, Μελέτες Μεταβυζαντινής και Νεοελληνικής Τέχνης*, Αθήνα 2012., 364, εικ. 3 και Δελλαπόρτα, *Παραστάσεις λιτανειών* (ό.π., υποσημ. 7), 243-257, πιν. VII, εικ. 164-

(Εικ.9). Αν και έχει υποστηριχθεί ότι η οικοδόμηση του κωδωνοστασίου είχε αρχίσει από τα μέσα του 18ου αιώνα²³, καθώς στον πίνακα το κτήριο απεικονίζεται ολοκληρωμένο μόλις κατά το 1/5 του ύψους του, είναι πιο λογικό να υποθέσει κανείς ότι η κατασκευή του ξεκίνησε κάποια στιγμή στις αρχές του 19ου αιώνα, ενδεχομένως δε ακόμη και μετά τον σεισμό του 1820²⁴. Με βάση την παραπάνω υπόθεση και κρίνοντας από τα μορφολογικά στοιχεία του κτίσματος, τα οποία είναι χαρακτηριστικά νεοκλασικά, το κωδωνοστάσιο θα μπορούσε να θεωρηθεί δημιούργημα του πρώτου μισού του 19ου αιώνα. Δυστυχώς δεν μας είναι προς το παρόν γνωστά στοιχεία για τον αρχιτέκτονα που σχεδίασε και για το οικοδομικό συνεργείο που υλοποίησε το έργο.

Τόσο από την μακροσκοπική εξέταση του κτηρίου όσο και από πληροφορίες που παρέχει η βιβλιογραφία και οι γνωστές σε μας αδημοσίευτες πηγές φαίνεται ότι το κωδωνοστάσιο έπαθε μόνο ήσσονος σημασίας ζημιές από τους διάφορους σεισμούς που ταλαιπώρησαν τη Ζάκυνθο κατά τον όψιμο 19ο και τον πρώιμο 20ο αιώνα²⁵. Πιο συγκεκριμένα ο Ludwig Salvador, ο οποίος επισκέφθηκε το Σκουληκάδο στα πρώτα χρόνια του 20ου αιώνα, αναφέρει ότι το «άνωτερο μέρος της στέγης του κτηρίου, μαζί με το μεγάλο σιδερένιο σταυρό, γκρεμίστηκε από τον τελευταίο σεισμό, και αυτό τώρα ακόμα βρίσκεται παραμορφωμένο στα πόδια του πύργου»²⁶ (Εικ.10). Κατεστραμμένη διακρίνεται η απόληξη της πυραμιδοειδούς στέγης του κτηρίου και στην φωτογραφία του 1952 που δημοσιεύθηκε από τον Διονύση Ζήβα²⁷ (Εικ.11). Η αντοχή του κτηρίου στους παλαιότερους του 1953 σεισμούς εξαίρεται και από τον πολιτικό μηχανικό Διονύσιο Μωρέττη σε Τεχνική Έκθεση που συνέταξε τον Φεβρουάριο του 1971²⁸. Όπως προκύπτει από εγγραφές στο «βιβλίο εσόδων - εξόδων 1909-1938» του ναού, άγνωστης έκτασης επεμβάσεις στο κωδωνοστάσιο έγιναν με ταξύ των ετών 1917 και 1919, από τον εργολάβο Γεώργιο Βούλτση με δαπάνες που καλύφθηκαν εν μέρει τουλάχιστον από δωρεές αποδήμων της Αμερικής.

167. Βλ. επίσης Καπανδρίτη, *Λιθογλυπτική στα Επτάνησα* (ό.π., υποσημ. 5), τ. 1, σημ. 64.

²³ Ζήβας, *Ζακυνθινά κωδωνοστάσια* (ό.π., υποσημ. 4), 85 και Καπανδρίτη, *Λιθογλυπτική στα Επτάνησα* (ό.π., υποσημ. 5), τ. 1, 303, 303.σημ. 29 και 566.

²⁴ Για τον σεισμό του 1820 βλ. Βασίλης Παπαζάχος – Κατερίνα Παπαζάχου, *Οι σεισμοί της Ελλάδας, Θεσσαλονίκη 1999* (στο εξής: Παπαζάχος – Παπαζάχου, *Σεισμοί*), 271 και <https://el.wikipedia.org/wiki/Ζάκυνθος#Σεισμοί>.

²⁵ Για τους σεισμούς της περιόδου στη Ζάκυνθο βλ. Λεωνίδας Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήναι 1955, σποράδην και Παπαζάχος – Παπαζάχου, *Σεισμοί* (ό.π., υποσημ. 24), σποράδην και <https://el.wikipedia.org/wiki/Ζάκυνθος#Σεισμοί>.

²⁶ Σαλβατόρ, *Ζάντε* (ό.π., υποσημ. 1), τ. 2, 288-289, και εικ. σ. 290.

²⁷ Ζήβας, *Αρχιτεκτονική Ζακύνθου* (ό.π., υποσημ. 4), εικ. 282.

²⁸ Διονύσιος Μωρέττης, Έργον: Αντισεισμική ενίσχυσις και επισκευή υφισταμένου παλαιού κωδωνοστασίου Κοιν[ό]της Σκουληκάδου Ζακύνθου. Τεχνική Έκθεσις, Φεβρουάριος 1971 (Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Ζακύνθου).

Πιο συγκεκριμένα αναφέρονται τα εξής: «1917 Έτος 8/ εσοδα / ελαβωμεν εξ Αμερικής απο των εκει ευησκομενων χωριων ποσον χριματων δια την επηδιορθωση του κοδονοστασιου Δ. 630 ΕΞΟΔΑ/ Δια την κατασκευην της πανκας τη αποδειξη Αντωνιου Κουρελη Δ. 250/ Δια κατασκευην καλαναρχου Δ.150 / Δια την κατασκευην των δυο ηαληνων θυρων τη αποδειξει Α. Κουρελη Δ. 400 / Δια την επισκευη του κοδονοστασιου εργολαβου Γεωργιου Βολτση και αλων εξοδων της αυτης εργασιας του κοδονοστασιου Δ. 1464 1918 / Δια το καμπαναριον ηπολιπον Δ. 923 1919 / ΕΞΟΔΑ / Εξοφλιτικον Σιμβολεον δια το καμπαναριον μεταξι Γεωργιου Πασπάλινου και των επιτροπων την 31ος Οχτοβριου του ετους 1919 του σιμβολεογραφου Γεωργιου λαλοτη. Τα ελαβε ο ιως του Δηνησιος δηναμη πληρεξουσιου παρα του επιτροπου. Ο αριθμος του πλιρεξουσιου 22381 της 29 Οκτοβριου 1919»²⁹.

Οι μεγάλοι σεισμοί του 1953 προκάλεσαν στο μνημείο αρκετά σοβαρές βλάβες³⁰. Όπως ήδη αναφέρθηκε, αμέσως μετά τους σεισμούς κατεδαφίσθηκε ως επικινδύνως ετοιμόρροπη η πυραμιδοειδής στέγη του κωδωνοστασίου³¹. Με τη σκέψη ότι η επισκευή του κτηρίου ήταν ανέφικτη ή πολύ δύσκολη, σε άγνωστο χρόνο, πιθανώς μέσα στη δεκαετία του 1960, αποφασίσθηκε σε αντικατάσταση του ιστορικού κωδωνοστασίου η οικοδόμηση νέου από οπλισμένο σκυρόδεμα σε απόσταση 50 περίπου μ. ανατολικά του ναού, κοντά στο κοιμητήριο του χωριού (Εικ.12). Η κατασκευή του νέου αυτού κωδωνοστασίου ξεκίνησε και προχώρησε ως και την ολοκλήρωση του φέροντος οργανισμού του από οπλισμένο σκυρόδεμα αλλά ποτέ δεν ολοκληρώθηκε, καθώς, σύμφωνα με μαρτυρίες που καταγράφει η Καπανδρίτη, δεν είχε προβλεφθεί χώρος για την τοποθέτηση των κωδώνων³². Κατόπιν τούτου το εκκλησιαστικό συμβούλιο του Σκουλικάδου ανέθεσε στον πολιτικό μηχανικό Διονύσιο Μωρέττη τη σύνταξη μελέτης αντισεισμικής ενίσχυσης του παλαιού κωδωνοστασίου. Ο ζακυνθινός καταγωγής πολιτικός μηχανικός Διονύσιος Μωρέττης, ο οποίος ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο το 1923, στο διάστημα 1924-1925 εργάσθηκε αρχικά ως μηχανικός Δημοσίων Έργων του Υπουργείου Συγκοινωνίας και έπειτα ως μηχανικός στην εταιρεία «Αλεξ. Ζαχαρίου και Σία Α.Ε.». Από το 1929 και εξής εργάσθηκε ως ελεύθερος επαγγελματίας μελετητής και

²⁹ Τις εγγραφές εντόπισε και είχε την καλοσύνη να θέσει υπ' όψιν μας ο π. Διονύσιος Λυκογιάννης, στον οποίο και από τη θέση αυτή οφείλονται θερμές ευχαριστίες.

³⁰ Ζήβας, Αρχιτεκτονική Ζακύνθου (ό.π., υποσημ. 4), εικ. 282.

³¹ Πληροφορίες Νίκου Κεφαλληνού (γεν.1956) (14 Μαΐου 2022). Βλ. και Διονύσιος Μωρέττης, Έργον: Αντισεισμική ενίσχυσις και επισκευή υφισταμένου παλαιού κωδωνοστασίου Κοιν[όττης] Σκουλικάδου Ζακύνθου. Τεχνική Έκθεσις, Φεβρουάριος 1971 (Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Ζακύνθου), 1. Φωτογραφία του κωδωνοστασίου μετά την κατεδάφιση της στέγης του βλ. στο Βοκοτόπουλος, Κωδωνοστάσιον Σκουλικάδου (ό.π., υποσημ. 3), 423.α.

³² Σχετικά βλ. και Καπανδρίτη, Λιθογλυπτική στα Επτάνησα (ό.π., υποσημ. 5), τ. 2, 94.

εργολήπτης. Στα έργα του περιλαμβάνονται διάφορες οικοδομικές εργασίες, η ανέγερση των υποκαταστημάτων της Τραπέζης Αθηνών στη Ζάκυνθο, στη Λευκάδα και στην Ιθάκη, η ανέγερση διδακτηρίων κλπ. Από το 1929, ως εταίρος της «ΕΡΘΑ Α.Ε.», υπήρξε τεχνικός διευθυντής των έργων εθνικής οδοποιίας που είχε αναλάβει η εταιρεία³³. Η μελέτη που συνέταξε ο Μωρέττης³⁴ (Εικ.13) ολοκληρώθηκε τον Φεβρουάριο του 1971 και στη συνέχεια εγκρίθηκε από την Διεύθυνση Αναστηλώσεως του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών³⁵. Το συνολικό κόστος υλοποίησης του προβλεπόμενου από τη μελέτη έργου υπολογίστηκε στο ποσόν των 265.000 δρχ.³⁶ Με βάση τη μελέτη αυτή, και άγνωστου ύψους πίστωση που διατέθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία υλοποιήθηκε «υπό την άμεσον επίβλεψιν της Εφορείας της 5ης Περιφέρειας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων» κατά τα έτη 1971 και 1972 ένα μεγάλο μέρος του έργου της στερέωσης του ιστορικού κτίσματος³⁷. Από την εξέταση της μελέτης, αντίτυπα της οποίας μαζί με άλλα σχετικά έγγραφα φυλάσσονται στα Αρχεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ζακύνθου και του Ιερού Ναού Αναφωνήτριας στο Σκουληκάδο, σε συνδυασμό με προφορικές μαρτυρίες είναι δυνατόν να συνταχθεί ένα σχετικά ακριβές χρονικό του έργου. Μετά από την κήρυξη άγονων εξ αιτίας της μη προσέλευσης κανενός ενδιαφερομένου δύο δημοπρασιών που διενεργήθηκαν στις 6 και στις 15 Σεπτεμβρίου 1971³⁸, στις 16 Οκτωβρίου του ίδι-

³³ Για τον Διονύσιο Μωρέττη βλ. Μηχανικοί Τεχνικού Επιμελητηρίου, https://engineers.ims.forth.gr/engineer/index?sort=-Extra_activities&page=20 (επίσκεψη 6 Ιουλίου 2022).

³⁴ Διονύσιος Μωρέττης, *Ι[ερός] Ναός «Αναφωνήτριας» Κοιν[ό]της Σκουληκάδου Ζακύνθου. Έργον: Αντισεισμική ενίσχυσις και ... υφισταμένου παλαιού κωδωνοστασίου*, Φεβρουάριος 1971 (Αρχείο ερού Ναού Υπεραγίας Θεοτόκου Αναφωνήτριας Σκουληκάδου).

³⁵ Βοκοτόπουλος, Κωδωνοστάσιον Σκουλικάδου (ό.π., υποσημ. 3), 496.

³⁶ Διονύσιος Μωρέττης, *Έργον: Αντισεισμική ενίσχυσις και επισκευή υφισταμένου παλαιού κωδωνοστασίου Κοιν[ό]της Σκουλικάδου Ζακύνθου. Τεχνική Έκθεσις*, Φεβρουάριος 1971 (Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Ζακύνθου).

³⁷ Βοκοτόπουλος, Κωδωνοστάσιον Σκουλικάδου (ό.π., υποσημ. 3), 496. Σχετικά βλ. επίσης την από 3 Οκτωβρίου 1972 Τεχνική Έκθεση του Νικολάου Παπαδάτου, τεχνίτη της Εφορείας της 5ης Περιφέρειας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Ζακύνθου).

³⁸ Όπως προκύπτει από το από 15 Σεπτεμβρίου 1971 *Πρακτικόν Επαναληπτικής Δημοπρασίας* που συνέταξε το αποτελούμενο από τους Αλέξανδρο Κεφαλληνό, ιερέα, Διονύσιο Μαρκεσίνη, Διονύσιο Πλαίσα και Ιωάννη Κεφαλληνό εκκλησιαστικό συμβούλιο του Ι.Ναού Αναφωνήτριας Σκουλικάδου με το οποίο κηρύσσεται άγονη η δημοπρασία που είχε προκηρυχθεί για την ανάθεση εργολαβίας αντισεισμικής ενίσχυσης και επισκευής του κωδωνοστασίου του Ναού Αναφωνήτριας Σκουλικάδου εξ αιτίας της μη προσέλευσης κανενός ενδιαφερομένου (Αρχείο του Ιερού Ναού Υπεραγίας Θεοτόκου Αναφωνήτριας Σκουλικάδου) και από το Από 16 Οκτωβρίου 1971 πρακτικό που συνέταξε το αποτελούμενο από τους Αλέξανδρο Κεφαλληνό, ιερέα, Διονύσιο Μαρκεσίνη, Ιωάννη Κεφαλληνό, Διονύσιο Πλαίσα και Βασίλειο Προκόπη εκκλησιαστικό συμβούλιο του Ι.Ναού Αναφωνήτριας Σκουλικάδου με το οποίο αποδέχεται την από 20 Σεπτεμβρίου 1971 προσφορά του οικοδόμου εργολάβου Αλέξανδρου Μπέλερη του Ιωάννου προς

ου έτους το αποτελούμενο από τους Αλέξανδρο Κεφαλληνό, ιερέα, Διονύσιο Μαρκεσίνη, Ιωάννη Κεφαλληνό, Διονύσιο Πλαίσα και Βασίλειο Προκόπη εκκλησιαστικό συμβούλιο του *Ι.Ναού Αναφωνητρίας Σκουλικάδου* αποφάσισε να αναθέσει στον βορειοηπειρωτικής καταγωγής³⁹ αλλά μόνιμα εγκατεστημένο στη Ζάκυνθο οικοδόμο εργολάβο Αλέξανδρο Μπέλερη του Ιωάννου το έργο της ενίσχυσης και επισκευής του κωδωνοστασίου⁴⁰, αποδεχόμενο την από 20 Σεπτεμβρίου 1971 σχετική προσφορά του τελευταίου⁴¹. Το σχετικό ιδιωτικό συμφωνητικό υπεγράφη στις 20 Οκτωβρίου 1971 και το έργο ξεκίνησε τυπικά στις 22 Οκτωβρίου 1971 με την εγκατάσταση του εργολάβου⁴². Ως επιβλέπων του έργου ορίσθηκε ο μελετητής του, Διονύσιος Μωρέττης, ο οποίος είχε ήδη κάνει τις προμετρήσεις και είχε συντάξει τον προϋπολογισμό του έργου⁴³ και τη σχετική συγγραφή υποχρεώσεων⁴⁴. Η υλοποίηση του έργου προβλεπόταν να γίνει

το εκκλησιαστικό συμβούλιο του *Ιερού Ναού Αναφωνητρίας Σκουλικάδου* για την ανάληψη εργολαβίας αντισεισμικής ενίσχυσης και επισκευής του κωδωνοστασίου μετά από την κήρυξη άγονων εξ αιτίας της μη προσέλευσης κανενός ενδιαφερομένου των σχετικών δημοπρασιών της 6ης και της 15ης Σεπτεμβρίου 1971 (Αρχείο του Ιερού Ναού Υπεραγίας Θεοτόκου Αναφωνητρίας Σκουλικάδου).

³⁹ Πληροφορίες Νίκου Κεφαλληνού (γεν. 1956) και Ανδρέα Μαρκεσίνη (γεν. 1985) (14 Μαΐου 2022).

⁴⁰ Όπως προκύπτει από το από 16 Οκτωβρίου 1971 πρακτικό που συνέταξε το αποτελούμενο από τους Αλέξανδρο Κεφαλληνό, ιερέα, Διονύσιο Μαρκεσίνη, Ιωάννη Κεφαλληνό, Διονύσιο Πλαίσα και Βασίλειο Προκόπη εκκλησιαστικό συμβούλιο του *Ι.Ναού Αναφωνητρίας Σκουλικάδου* με το οποίο αποδέχεται την από 20 Σεπτεμβρίου 1971 προσφορά του οικοδόμου εργολάβου Αλέξανδρου Μπέλερη του Ιωάννου προς το εκκλησιαστικό συμβούλιο του *Ιερού Ναού Αναφωνητρίας Σκουλικάδου* για την ανάληψη εργολαβίας αντισεισμικής ενίσχυσης και επισκευής του κωδωνοστασίου μετά από την κήρυξη άγονων εξ αιτίας της μη προσέλευσης κανενός ενδιαφερομένου των σχετικών δημοπρασιών της 6ης και της 15ης Σεπτεμβρίου 1971 (Αρχείο του Ιερού Ναού Υπεραγίας Θεοτόκου Αναφωνητρίας Σκουλικάδου).

⁴¹ Όπως προκύπτει από την από 20 Σεπτεμβρίου 1971 αίτηση με συνημμένη προσφορά του εμπειροτέχνη οικοδομικού εργολάβου Αλέξανδρου Μπέλερη του Ιωάννου προς το εκκλησιαστικό συμβούλιο του *Ιερού Ναού Αναφωνητρίας Σκουλικάδου* για την ανάληψη εργολαβίας αντισεισμικής ενίσχυσης και επισκευής του κωδωνοστασίου του *Ναού Αναφωνητρίας Σκουλικάδου*. (Αρχείο του Ιερού Ναού Υπεραγίας Θεοτόκου Αναφωνητρίας Σκουλικάδου).

⁴² Όπως προκύπτει από το από 22 Οκτωβρίου 1971 *Πρωτόκολλον εγκαταστάσεως* στο έργο αντισεισμικής ενίσχυσης του κωδωνοστασίου του *Ναού Αναφωνητρίας Σκουλικάδου* του εμπειροτέχνη οικοδομικού εργολάβου Αλέξανδρου Μπέλερη του Ιωάννου που συνέταξε ο επιβλέπων του έργου και συντάκτης της σχετικής μελέτης πολιτικός μηχανικός Διονύσιος Μωρέττης (Αρχείο του Ιερού Ναού Υπεραγίας Θεοτόκου Αναφωνητρίας Σκουλικάδου).

⁴³ Βλ. σχετικά τα έγγραφα *Προμέτρηση εργασιών και Προϋπολογισμός* του έργου αντισεισμικής ενίσχυσης του κωδωνοστασίου του *Ναού Αναφωνητρίας Σκουλικάδου* που συνέταξε τον Φεβρουάριο του 1971 ο συντάκτης της σχετικής μελέτης πολιτικός μηχανικός Διονύσιος Μωρέττης (Αρχείο του Ιερού Ναού Υπεραγίας Θεοτόκου Αναφωνητρίας Σκουλικάδου).

⁴⁴ Βλ. σχετικά την από 20 Οκτωβρίου 1971 *Συγγραφή Υποχρεώσεων* για το έργο αντισει-

εντός 75 ημερών⁴⁵. Από την βιβλιογραφία και από αρχειακές πηγές είναι γνωστό ότι ως τις αρχές Οκτωβρίου του 1971 είχαν υλοποιηθεί: «(α) Η καθαίρεσις της ετοιμορρόπου εσωτερικής κλίμακος και η κατασκευή νέας εξ ωπλισμένου σκυροδέματος, (β) Η κατασκευή υποθεμελιώσεως, μέχρι βάθους 2 μ. περίπου, (γ) Η κατασκευή εσωτερικού μανδύου εξ ωπλισμένου σκυροδέματος εις το κάτω μέρος του κωδωνοστασίου, μέχρι του ύψους του πρώτου εξώστου, εις τον οποίον και ενεσωματώθη η νέα κλίμαξ»⁴⁶.

Στα επόμενα χρόνια το έργο της στερέωσης του κωδωνοστασίου φαίνεται ότι προχώρησε με πιο αργούς ρυθμούς, η ακριβής ωστόσο πορεία των εργασιών δεν μας είναι γνωστή. Το 1975 η Μητρόπολη Ζακύνθου ζήτησε με έγγραφό της την οικονομική ενίσχυση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας προκειμένου να προχωρήσει το έργο της επισκευής του κωδωνοστασίου⁴⁷. Στις 29 Μαρτίου 1975 η Διεύθυνση Αναστήλωσεως του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών εξέδωσε την υπ. αριθμ. Δ.5424/625/29-3-1975 απόφαση βάσει της οποίας η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Πατρών επρόκειτο να διαθέσει το ποσόν των 40.000 δρχ. για την εκτέλεση συμπληρωματικών εργασιών αναστηλώσεως και εξωραϊσμού του Κωδωνοστασίου⁴⁸. Ωστόσο, όπως προκύπτει από έγγραφο του εκκλησιαστικού συμβουλίου του Ιερού Ναού Αναφωνήτριας Κοινότητος Σκουλικάδου προς την Διεύθυνση Αναστήλωσεως του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών, στις 10 Νοεμβρίου 1975 η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Πατρών δεν είχε ακόμη καταβάλει στο εκκλησιαστικό συμβούλιο το προβλεπόμενο από την παραπάνω απόφαση ποσόν, παρότι το εκκλησιαστικό

σμικής ενίσχυσης του κωδωνοστασίου του Ναού Αναφωνήτριας Σκουλικάδου που συνέταξε ο πολιτικός μηχανικός Διονύσιος Μωρέττης (Αρχείο του Ιερού Ναού Υπεραγίας Θεοτόκου Αναφωνήτριας Σκουλικάδου).

⁴⁵ Βλ. σχετικά την από 20 Οκτωβρίου 1971 Συγγραφή Υποχρεώσεων για το έργο αντισεισμικής ενίσχυσης του κωδωνοστασίου του Ναού Αναφωνήτριας Σκουλικάδου που συνέταξε ο πολιτικός μηχανικός Διονύσιος Μωρέττης (Αρχείο του Ιερού Ναού Υπεραγίας Θεοτόκου Αναφωνήτριας Σκουλικάδου), ό.π., 2.

⁴⁶ Βοκοτόπουλος, Κωδωνοστάσιον Σκουλικάδου (ό.π., υποσημ. 3), 496. Βλ. σχετικά και την από 3 Οκτωβρίου 1972 Τεχνική Έκθεση του Νικολάου Παπαδάτου, τεχνίτη της Εφορείας της 5ης Περιφέρειας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Ζακύνθου).

⁴⁷ Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία του ιερέως π. Νικολάου Κονίδη και των επιτρόπων του ναού της Υπεραγίας Θεοτόκου Αναφωνήτριας Σκουλικάδου (22 Νοεμβρίου 2019).

⁴⁸ Όπως προκύπτει από το από 2 Μαρτίου 1975 έγγραφο της Διευθύνσεως Αναστήλωσεως του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών προς το εκκλησιαστικό συμβούλιο του Ιερού Ναού Αναφωνήτριας Σκουλικάδου με το οποίο η διεύθυνση ενημερώνει ότι η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Πατρών θα διαθέσει στο συμβούλιο το προβλεπόμενο από την υπ. αριθμ. Δ.5424/625/29-3-1975 απόφαση της Διεύθυνσης ποσόν των 40.000 δρχ. για την εκτέλεση συμπληρωματικών εργασιών αναστηλώσεως και εξωραϊσμού του Κωδωνοστασίου του ναού που το συμβούλιο έχει ήδη διαθέσει για τον σκοπό αυτό ευθύς ως προσκομισθώσιν τα σχετικά δικαιολογητικά.

συμβούλιο είχε ήδη διαθέσει το σχετικό ποσόν για το εν εξελίξει έργο. Από το ομολογουμένως δύσκολο έργο της επισκευής και της –σύμφωνα με τις γνώσεις και τα δεδομένα της εποχής– αντισεισμικής ενίσχυσης του κωδωνοστασίου κατά την δεκαετία του 1970 δεν έλειψαν δυστυχώς οι αστοχίες και οι κακοτεχνίες. Έτσι το 1989 η κατά την περίοδο αυτή κακότεχνα κατασκευασμένη από οπλισμένο σκυρόδεμα πυραμιδοειδής στέγη του κωδωνοστασίου καθαιρέθηκε και ανακατασκευάστηκε στη σημερινή της μορφή⁴⁹ (Εικ.14).

Σχολιάζοντας το έργο της επισκευής του κωδωνοστασίου του Σκουληκάδου από τους σεισμούς του 1953, οφείλει κανείς να παρατηρήσει ότι οι βαριές επεμβάσεις των δεκαετιών του 1970 και 1980 που παρουσιάστηκαν παραπάνω αναμφίβολα έσωσαν μεν το κωδωνοστάσιο από τον επαπειλούμενο πλήρη αφανισμό του, αλλά μακροπρόθεσμα δημιούργησαν σε αυτό σοβαρότατα προβλήματα τα οποία σήμερα, μετά και από τις βλάβες που προκάλεσε ο ισχυρός σεισμός της 26ης Οκτωβρίου 2018, το έχουν οδηγήσει σε οριακή κατάσταση. Αυτά ακριβώς τα προβλήματα επιβάλλεται να διορθωθούν μέσω ενός σοβαρού έργου στερέωσης και αποκατάστασης, το οποίο πρέπει το ταχύτερο να αναληφθεί προκειμένου να διασωθεί αλλά και να αναδειχθεί όπως του αξίζει το σπουδαίο αυτό μνημείο της νεώτερης εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Ζακύνθου.

Summary

STAVROS V. MAMALOUKOS – VASILIS ST. MAMALOUKOS

THE BELFRY OF THE CHURCH OF HYPERAGIA THEOTOKOS ANAPHONITRIA AT SKOULIKADO, ZAKYNTHOS

The subject of this paper is the history and architecture of the belfry of the church of *Hyperagia Theotokos Anaphonitria* at Skoulikado, Zakynthos, one of the most interesting surviving belfries on the island. It is a tower-like belfry, with floor plan dimensions approximately 4.45 x 4.4 m, and a height of about 32 m. It exhibits the typical articulation of tower-like belfries of the Ionian Islands with a base, a trunk and a crown that terminates in a tall, sharp-pointed pyramid. In terms of morphology, it is an austere structure, with typical Classical rhythmology features.

Given the lack of inscriptions and other historical data, the study of the history of the belfry can, for the time being, be based on information provided by a few older depictions, and their commentary in the bibliography on the one hand, and an examination of the monument itself on the other.

⁴⁹ Πληροφορίες Νίκου Κεφαλληνού (γεν.1956) και Ανδρέα Μαρκεσίνη (γεν.1985) (14 Μαΐου 2022).

The history of the belfry can be obtained from the bibliography, oral accounts, as well as the ample relevant material kept in the archives of the Ephorate of Antiquities of Zakynthos, and the Holy Church of Anaphonitria of Skoulikado. Combining the available data, one can reach the following conclusions: The first historical data provided for the belfry are found in its depiction in the litany of the church of the Anaphonitria, painted in the year 1828 by Nikolaos Viscontis on the parapet of the Gynaecium's upper storey. The construction date of the monument must be placed in the first half of the 19th century. Sadly, there currently is no evidence on the architect who designed it, or the building workshop that erected it.

The monument suffered serious damage in the great earthquakes of 1953. In 1971, the church council of Skoulikado assigned the earthquake resistant reinforcement design of the belfry to the civil engineer Dionysios Morettis; a large part of the consolidation project of the historic monument carried out in 1971 and 1972 followed this design. The significant interventions carried out in the 1970s and 1980s, on the one hand rescued the belfry from complete annihilation, but on the other hand caused serious issues in the long run, which nowadays must be redressed by a new major consolidation and restoration project.

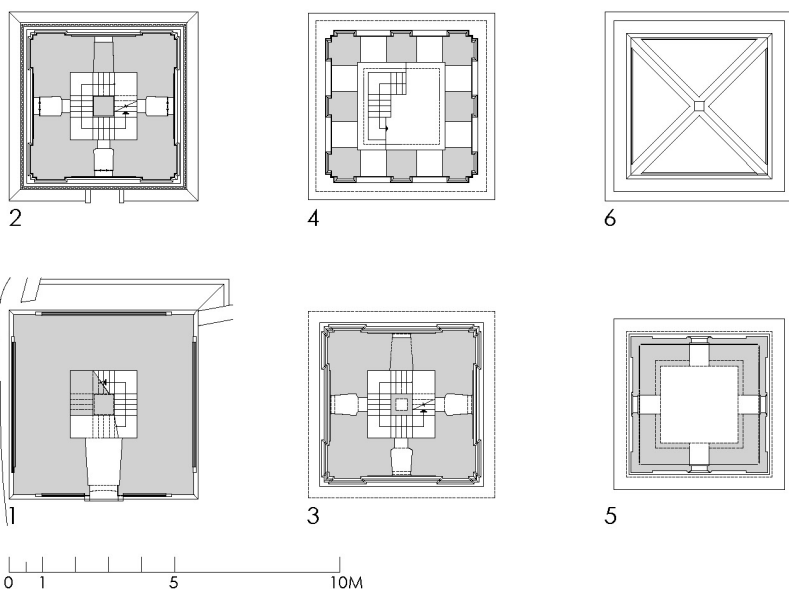

Εικ. 1. Σκουληκάδο.
Ναός Υ/Θ
Αναφωνήτριας.
Γενική άποψη από
αέρος από τα βόρεια
(Β. Μαμαλούκος,
Νοέμβριος 2019).

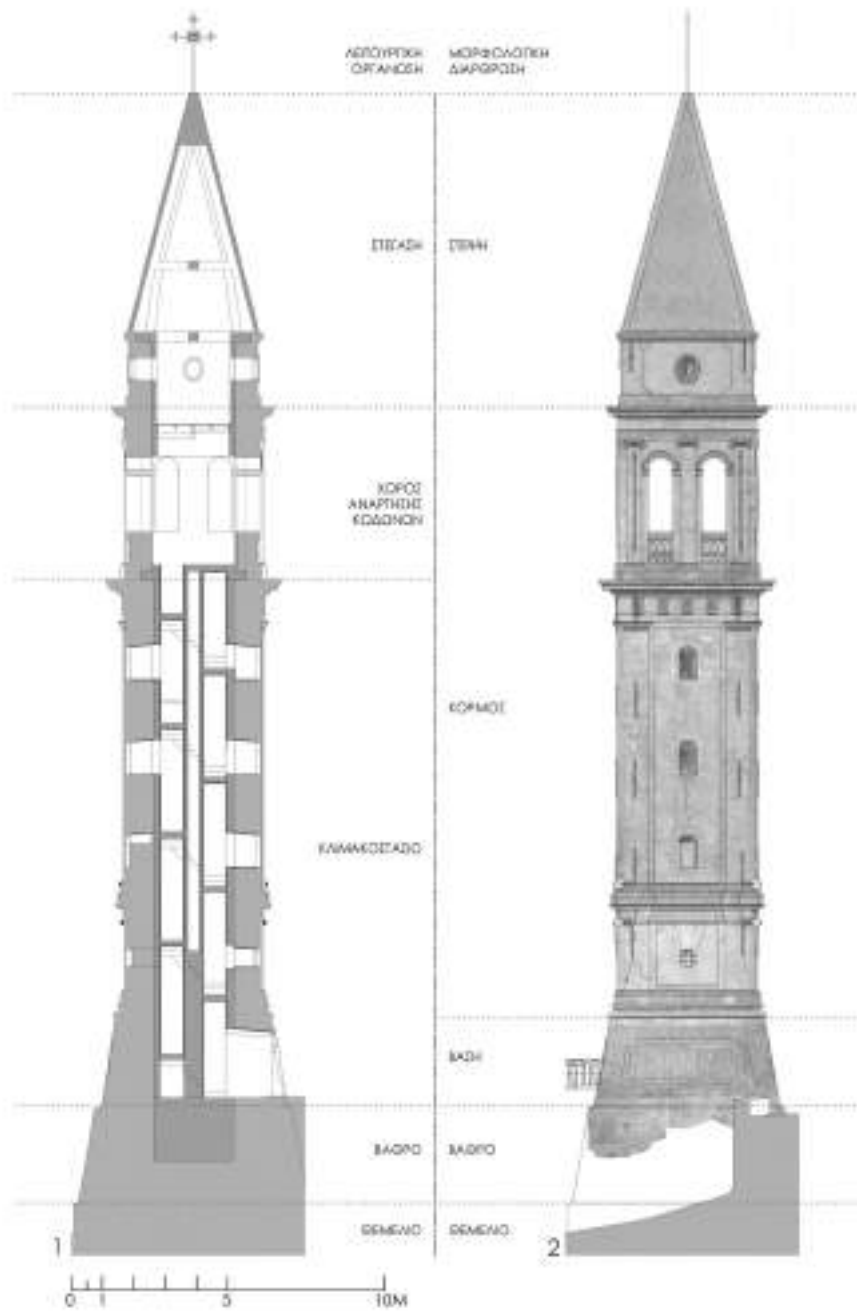

Εικ. 2. Σκουληκάδο.
Ναός Υ/Θ Αναφωνήτριας. Ναός.
Άποψη του εσωτερικού
προς ανατολάς (Στ. Μαμαλούκος,
Μάιος 2022).

Εικ. 3. Σκουληκάδο.
Ναός Υ/Θ Αναφωνήτριας.
Κωδωνοστάσιο. Άποψη
από τα βορειοανατολικά
(Στ. Μαμαλούκος,
Μάιος 2022).

Εικ. 4. Σκουληκάδο. Ναός Υ/Θ Αναφωνήτριας. Κωδωνοστάσιο. Κατόψεις.

Εικ. 5. Σκουληκάδο. Ναός Υ/Θ Αναφωνήτριας. Κωδωνοστάσιο. Τομή και Δυτική όψη.

Εικ. 6. Σκουληκιάδο. Ναός Υ/Θ Αναφωνήτριας. Κωδωνοστάσιο.
Μερική άποψη βάθρου από τα νοτιοδυτικά (Στ. Μαμαλούκος, Μάιος 2022).

Εικ. 7. Σκουληκιάδο.
Ναός Υ/Θ Αναφωνήτριας.
Κωδωνοστάσιο. Μερική άποψη
βάσης από τα βόρεια
(Στ. Μαμαλούκος, Μάιος 2022).

Εικ. 8. Σκουληκάδο.
Ναός Υ/Θ Αναφωνήτριας.
Κωδωνοστάσιο. Άποψη από
τα νοτιοδυτικά [Βοκοτόπουλος,
Κωδωνοστάσιον Σκουλικάδου
(ό.π., υποσημ. 3), πιν. 423.α].

Εικ. 9. Σκουληκάδο. Ναός Υ/Θ Αναφωνήτριας. Απεικόνιση του ναού και του κωδωνοστασίου
στη λιτανεία του ναού (Νικόλαος Βισκόντης 1828) (Στ. Μαμαλούκος, Μάιος 2022).

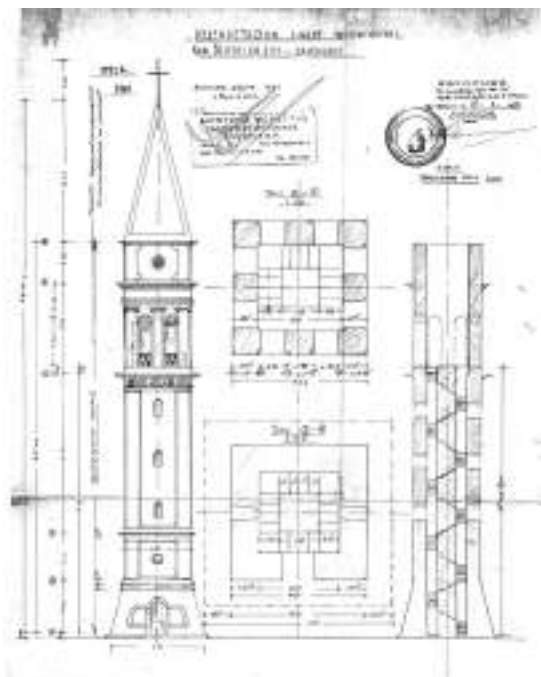

Εικ. 10. Σκουληράδο. Ναός Υ'Θ Αναφωνήτριας. Κωδωνοστάσιο.
 Άποψη από τα δυτικά [Σαλβατόρ, Ζάντε (ό.π., υποσημ. 1), τ. 2, εικ. σ. 290].

Εικ.11. Σκουληχάδο.
 Ναός Υ΄Θ Αναφωνήτριας.
 Ναός και κωδωνοστάσιο.
 Άποψη από τα βορειοανατολικά
 [Ζήβας, Αρχιτεκτονική
 Ζακύνθου (ό.π., υποσημ. 4),
 εικ. 282].

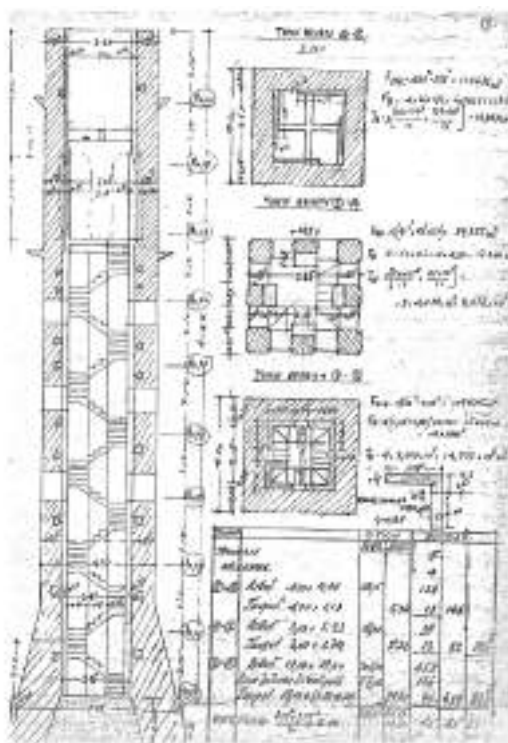
Εικ.12. Σκουληχάδο. Ναός Υ΄Θ Αναφωνήτριας.
 Νεώτερο Κωδωνοστάσιο. Άποψη από τα δυτικά
 (Στ. Μαμαλούκος, Μάρτιος 2019).

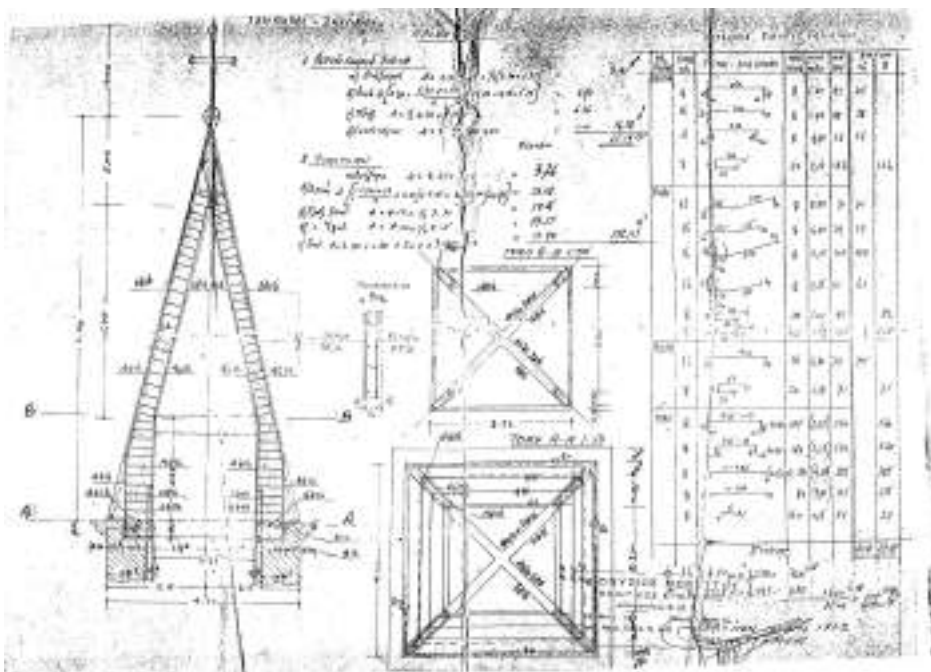
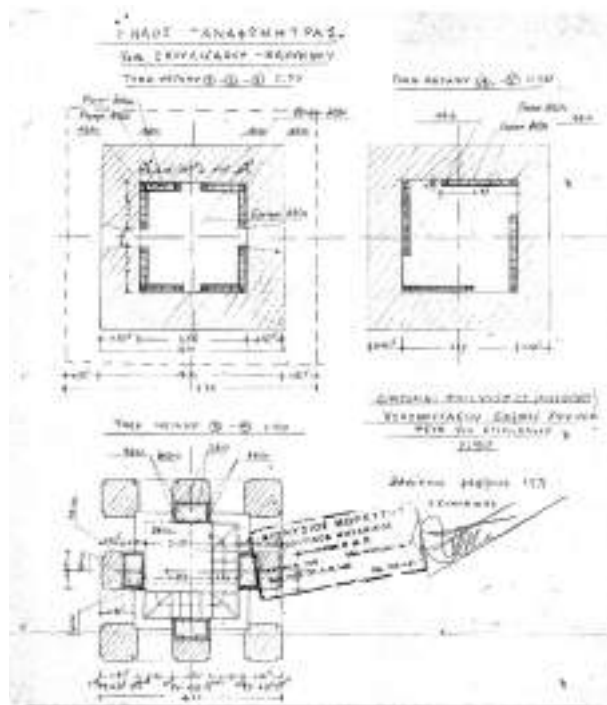

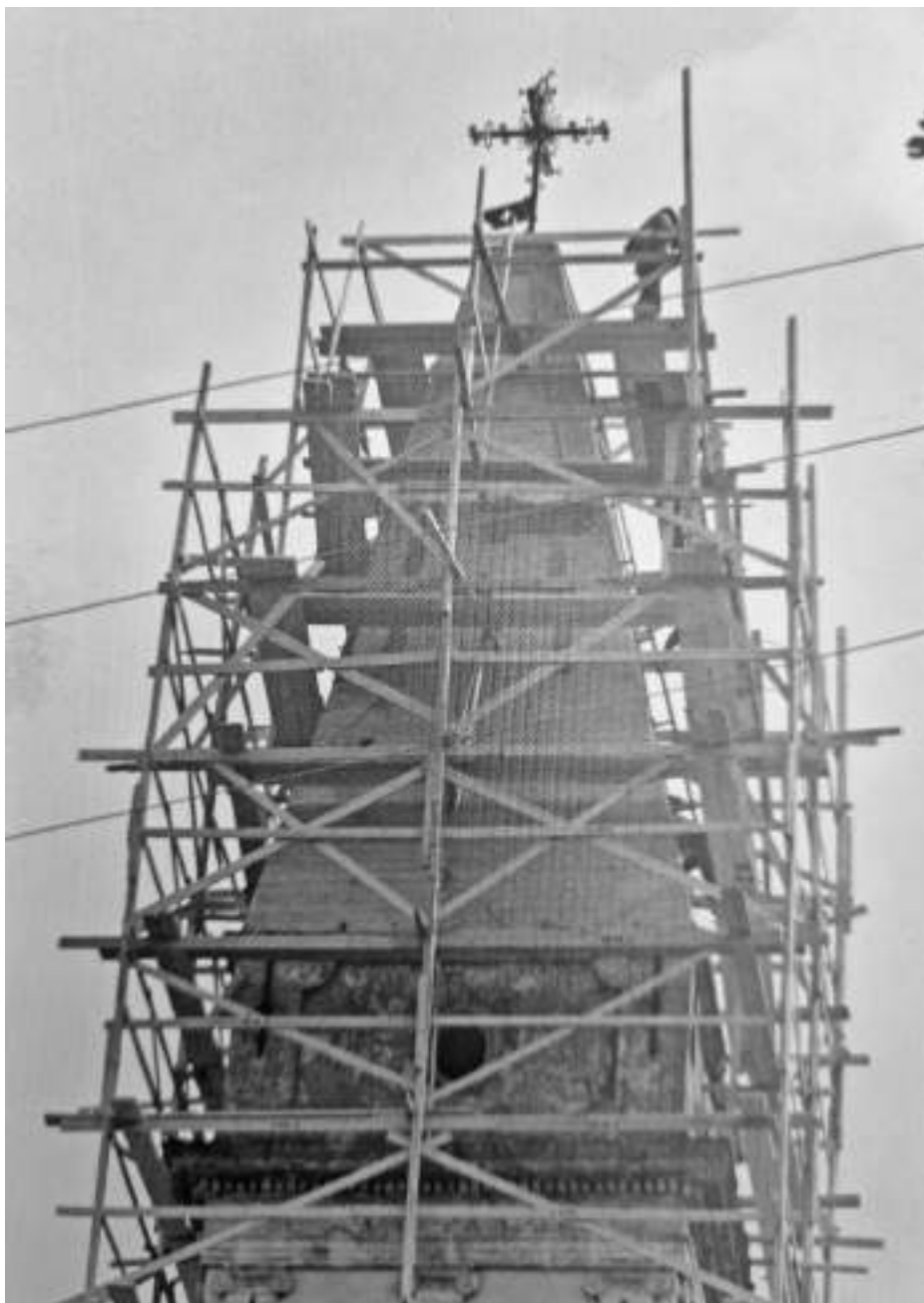
Εικ.13. Σκουληράδο. Ναός
Υ/Θ Αναφωνήτριας.

Κωδωνοστάσιο.

Σχέδια μελέτης Δ. Μωρέττη
(1971) (Αρχείο Εφορείας
Αρχαιοτήτων Ζακύνθου).

Εικ.14. Σκουληκάδο. Ναός Υ/Θ Αναφωνήτριας. Κωδωνοστάσιο.
Μερική άποψη κατά τη διάρκεια ανακατασκευής της πυραμίδας της στέψης (1989)
(Αρχείο του Ιερού Ναού Υπεραγίας Θεοτόκου Αναφωνήτριας Σκουληκάδου).

Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου

ΟΙ ΦΕΓΓΙΤΕΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ: ΣΥΜΒΟΛΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Στο άρθρο αυτό επανέρχομαι σ' ένα θέμα που με απασχόλησε στο παρελθόν, γιατί σήμερα, μετά από πολυετείς έρευνες, τεκμηρίωση και μελέτη περισσότερων ναών του 19ου αιώνα από πολλούς ερευνητές, καθώς και εμπλουτισμό γενικά της βιβλιογραφίας, έχουμε τη δυνατότητα μιας ολοκληρωμένης γεωγραφικά επισκόπησης του χώρου και μιας σφαιρικής προσέγγισης τοποθετημένης μέσα στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο.

Κατά τον 19ο αιώνα παρατηρείται άνθηση της ναοδομίας στον ελλαδικό χώρο. Στους πιο σημαντικούς μητροπολιτικούς και ενοριακούς ναούς, και ιδιαίτερα σ' αυτούς των κοινοτήτων στις περιοχές που παρέμειναν κάτω από τον τουρκικό ζυγό, επικρατεί ένας ανανεωμένος τύπος της μεταβυζαντινής βασιλικής προσαρμοσμένος στις νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και στα τρέχοντα στιλιστικά ρεύματα¹. Κυρίαρχοι ανάμεσά τους είναι ο ναός της Παναγίας Ευαγγελίστριας στην Τήνο και ο πατριαρχικός ναός του Αγίου Γεωργίου στην Κωνσταντινούπολη. Τους ναούς αυτούς μπορούμε να αποκαλέσουμε “*Εκκλησιές του Έθνους*”, γιατί εκφράζουν ισοδύναμα το θρησκευτικό πνεύμα και το εθνικό αίσθημα. Ο νέος τύπος βασιλικής υιοθετεί καινούργιες αρχές σύνθεσης και μορφολογικά χαρακτηριστικά. Οι ναοί έχουν τώρα μεγαλύτερο ύψος, δείχνουν προθέσεις μνημειακότητας και δηλώνουν την παρουσία τους στο χώρο. Το αισθητικό ενδιαφέρον μετατοπίζεται από την ανατολική στη δυτική όψη, από την οποία εισέρχονται οι προσκυνητές στο ναό, γεγονός δηλωτικό της εκκοσμίκευσης του τύπου αυτού. Ευρύτατα διαδομένη καινοτομία αποτελεί το αρχιτεκτονικό στοιχείο της ανοικτής τοξωτής στοάς στο ισόγειο συνδυασμένο με υπερκείμενο γυναικωνίτη, το οποίο κυριαρχεί στην δυτική όψη. Το κεντρικό κλίτος καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα, ενώ η δόριχτη στέγη

¹ Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Από τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στον κλασικισμό. Προσέγγιση στην εξέλιξη της τρίκλιτης βασιλικής κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 6, Αθήνα 2002 (στο εξής: Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *Από τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στον κλασικισμό*), 83-109.

δίνει μεγάλα τριγωνικά ή κολοβά αετώματα στις όψεις. Ταυτόχρονα ανανεώνεται και ο εσωτερικός χώρος, ο οποίος αναπτύσσεται απρόσκοπτα ως την οροφή και αποκτά χαρακτήρα μεγαλοπρέπειας και ανάτασης. Η αλλαγή στο σύστημα της εικονογράφησης, η οποία τώρα δεν καταλαμβάνει όλες τις επιφάνειες των τοίχων, αλλά περιορίζεται σε συγκεκριμένα πλαίσια, πίνακες ή στηθάρια, αφήνει κενές επιφάνειες τοίχων που βάφονται σε ανοικτά χρώματα. Παράλληλα στην εσωτερική διακόσμηση εισάγονται νεοκλασικά στοιχεία. Η νέα διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου, που άφηνε πίσω της τον μυστικισμό και επιζητούσε να αντανάκλα τον Διαφωτισμό, αλλά και μια καινούργια ατμόσφαιρα αισιοδοξίας και ελευθερίας, απαιτούσε διαφορετικό χειρισμό του τρόπου φωτισμού. Οι εκκλησίες έπρεπε να λούζονται στο φως.

Οι νέες αντιλήψεις για τον φωτισμό, παράλληλα με τις νέες ελευθερίες από τις οθωμανικές αρχές, οδήγησαν αφενός σε μεγαλύτερα παράθυρα και αφετέρου σε τυπολογικές αλλαγές στη στέγαση. Σε πολλούς ναούς η καμάρα του μεσαίου κλίτους υψώθηκε πάνω από τις στέγες των πλάγιων κλιτών και σ' αυτήν ή στον φωταγωγό άνοιξαν παράθυρα. Το πρόβλημα του φωτισμού ήταν οξύτερο στους ναούς στους οποίους η στέγη κάλυπτε αδιαβάθμητη και ενιαία και τα τρία κλίτη και δεν υπήρχε δυνατότητα να ανοιχθούν παράθυρα στον ημικυλινδρικό θόλο. Παράλληλα αναζητήθηκε το θέμα που θα κοσμούσε και θα ζωογονούσε την μεγάλη αδιάθροωτη επιφάνεια των αετωμάτων στην ανατολική και στη δυτική όψη. Η ταυτόχρονη απάντηση και στα δύο προβλήματα μαζί ήταν η διάνοξη φεγγιτών ιδιαιτέρων και συμβολικών σχημάτων σε τριδικές συνθέσεις στα μέτωπα της καμάρας, δηλαδή στα αετώματα. Η τοποθέτηση των φεγγιτών σ' αυτό, που θα μπορούσαμε να περιγράψουμε ως "μέτωπο" της εκκλησίας στη δυτική όψη, αλλά και πάνω από την κόγχη του ιερού στην ανατολική, έκανε τους φεγγίτες ένα από τα πλέον βασικά μορφολογικά και συμβολικά στοιχεία της τρίκλιτης βασιλικής του 19ου αιώνα και τους προσέδωσε σημειωτικό ρόλο. Τους διαφορετικούς τύπους των φεγγιτών αυτών, τις συνθέσεις και την προέλευσή τους επιχειρεί να αναλύσει η παρούσα μελέτη.

Οι φεγγίτες στα αετώματα είναι ένα διαχρονικό στοιχείο. Είναι γνωστοί, αλλά απαντώνται ελάχιστα στη βυζαντινή αρχιτεκτονική². Κυκλικοί φεγγίτες - oculus, γνωστοί και ως oeil-de-boeuf ήταν διαδεδομένο μοτίβο στα αετώματα των ιταλικών αναγεννησιακών και μπαρόκ νάων, αλλά και κοσμικών κτιρίων. Στην μεταβυζαντινή ναοδομία του ελλαδικού χώρου χρησιμοποιούνται

² J. Trkulja, "The Rose Window: A Feature of Byzantine Architecture?" *Approaches to Byzantine Architecture and Its Decoration: Studies in Honor of Slobodan Curcic*, Ashgate 2012, 147-149.

μεμονωμένοι κυκλικοί φεγγίτες συνήθως μικρής διαμέτρου³ και χωρίς ιδιαίτερη συμβολική σημασία.

Στις εκκλησίες του 19ου αιώνα⁴ μπορούμε να διακρίνουμε τους ακόλουθους τύπους φεγγιτών.

Α. Τετράγωνοι ή ορθογωνικοί φεγγίτες

Η πρώτη και απλούστερη περίπτωση είναι των τετράγωνων ή ορθογωνικών φεγγιτών. Απαντώνται μεμονωμένοι ή σε πλουσιότερες βασιλικές σε τριαδικές συνθέσεις, στις οποίες ο μεσαίος φεγγίτης είναι μεγαλύτερος (Παραδείγματα: Κωνσταντινούπολη. Ζωοδόχος Πηγή Μπαλουκλί (1837), Ζαγορά Πηλίου. Άγιος Νικόλαος (1855), Σπαιρούπολη Ξάνθης. Παναγία Ευαγγελίστρια (1858). Παραλλαγή αυτού του τύπου είναι τοξωτοί φεγγίτες, που θα επικρατήσουν προς το τέλος του 19ου αιώνα, γιατί καθιστούν σαφέστερο τον συνειρμό με τη βυζαντινή αρχιτεκτονική (Παράδειγμα: Βέροια. Άγιος Αντώνιος (1904)⁵).

Β. Τριαδική σύνθεση με ένα τοξωτό μεσαίο φεγγίτη και δύο εκατέρωθεν με τεταρτοκυκλικό υπέρθυρο

Η βυζαντινή αρχιτεκτονική έχει εντάξει με μοναδικό τρόπο τρία ανοίγματα σε ημικυκλικά αψιδώματα που βρίσκονται μέσα σε ημικυκλικά ή τριγωνικά αετώματα, όπως παρατηρείται στη λεγόμενη σχολή της Κωνσταντινούπολης (Παραδείγματα: Μονή Οσίου Λουκά Φωκίδας. καθολικό (11ος αι), Φέρες. Παναγία Κοσμοσώτεια (12ος αι.), Κωνσταντινούπολη. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος Μονής Λιβός (13ος αι). Τα τρία ανοίγματα περιλαμβάνουν ένα μεσαίο τοξωτό, εκατέρωθεν του οποίου τοποθετούνται αντικριστά δύο με τεταρτοκυκλικό υπέρθυρο, έτσι ώστε να ταιριάζουν οι καμπυλότητες των τελευταίων και του καμπύλου αψιδώματος. Επίσης συνηθίζονται παράθυρα τοξωτά με τεταρτοκυκλικά περυγία (Παράδειγμα: Μυστράς. Παναγία Περίβλεπτος (14ος αι.). Επηρεασμένοι από τα πρότυπα αυτά, πολλοί νεώτεροι ναοί της Πόλης και της σφαίρας επιρροής της υιοθέτησαν τριαδικά σύνολα που περιλαμβάνουν ένα μεσαίο τοξωτό φεγγίτη και δύο εκατέρωθεν με τεταρτοκυκλικό ή παραπλήσιο υπέρθυρο. (Παραδείγματα: Κωνσταντινούπολη. Φανάρι. Πατριαρχικός ναός

³ Βλ. Μ. Πολυβίου, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στο Πήλιο κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα (1700-1881), 158-165.

⁴ Για λόγους συντομίας στο κείμενο αναφέρονται μόνο οι συνολικές μελέτες, από τις οποίες αντλούνται τα στοιχεία για τους συγκεκριμένους ναούς. Αναφέρονται οι χρονολογίες οικοδόμησης και ακολουθεί η χρονολογία επέκτασης και ανακαίνισης, όταν έχει συμβεί.

⁵ Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Ο αρχιτέκτων Ξενοφών Παιονίδης. Ένα σχέδιασμα για το έργο του» *Θεσσαλονικέων Πόλις* I (1997) 114-131.

Αγίου Γεωργίου (οικοδόμηση 1720, ανακαίνιση 1836)⁶ (Εικ. 1), Κωνσταντινούπολη. Παναγία Μπαλίνου (1843), Κωνσταντινούπολη. Βλάχκα. Άγιοι Θεόδωροι (1830), Κωνσταντινούπολη. Γενικαπί. Παναγία Γοργεπήκοος (1833)⁷, Πρίγκηπος. Άγιος Δημήτριος (1855)⁸ και Θεσσαλονίκη. Παναγία Γοργεπήκοος (1818)⁹.

Γ. Κυκλικοί φεγγίτες

Στα νησιά του Αιγαίου, τα οποία είχαν εμπορικές και συνεπώς άμεσες πολιτιστικές σχέσεις με τη Δύση, ενώ ήταν πιο μακριά από την Κωνσταντινούπολη, έγιναν διεργασίες που έδωσαν ευφάνταστους Μπαρόκ, αλλά βαθιά συμβολικούς φεγγίτες. Από τη δυτική Ευρώπη φαίνεται να ήρθε αρχικά η ιδέα του κυκλικού φεγγίτη, μεμονωμένου ή ενταγμένου σε τριαδική σύνθεση¹⁰. Τέτοιοι φεγγίτες απαντώνται στον ναό αναγεννησιακό ναό της Santa Maria dei Miracoli (15ος αι.) στη Βενετία. Κατά την Αναγέννηση θεωρείτο ότι το σχήμα του κύκλου εκφράζει την τελειότητα του σύμπαντος και του Θεού. Η Παναγία Αγιάσου της Λέσβου (1815) (Εικ. 2) είναι ένα προσκύνημα μεγάλης εμβέλειας και ένας από τους πρώτους ναούς στους οποίους εφαρμόστηκε ο νέος τύπος βασιλικής με όλα του τα χαρακτηριστικά¹¹. Στα αετώματα αυτής της εκκλησίας πρώτα εμφανίζεται ένα σύνολο τριών παράλληλα τοποθετημένων κυκλικών φεγγιτών, ενός μεγαλύτερου μεσαίου και δύο μικρότερων εκατέρωθεν. Τριαδικές συνθέσεις με κυκλικούς φεγγίτες διαδόθηκαν στον ελληνικό χώρο (Παράδειγμα: Συκιά Χαλκιδικής. Άγιος Αθανάσιος (1819/1861).

Ταυτόχρονα κυκλικοί φεγγίτες τοποθετούνται και πάνω από τα τοξωτά παράθυρα στις πλάγιες όψεις στην ίδια εκκλησία¹² σε αναζήτηση ενίσχυσης

⁶ Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Ο Πατριαρχικός ναός του Αγίου Γεωργίου στην Κωνσταντινούπολη» στο: *Ο Πατριαρχικός ναός του Αγίου Γεωργίου. Η ιστορία, η αρχιτεκτονική και οι εικόνες του*, Θεσσαλονίκη 2013, 99-205.

⁷ Για τις εκκλησίες του 19ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη, Z. Karaca, *Istanbul' da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kilisileri*, Istanbul 2008.

⁸ Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Ο ναός του Αγίου Δημητρίου στην Πρίγκηπο», στο: *Πρίγκηπος. Μητροπολιτικός ναός Αγίου Δημητρίου. Αποκατάσταση εικόνων και τέμπλου*, Θεσσαλονίκη 2009, 18-39.

⁹ Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *Θρησκευτική αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία φάση της τουρκοκρατίας 1839-1912. Εκκλησίες - Συναγωγές - Τζαμιά, ΕΕΠΣ ΑΠΘ 11* (1989), 356-386.

¹⁰ Οι κυκλικοί φεγγίτες της μονής Μυρελαίου (Μπόντρουμ τζαμί, 10ος αι.) δεν είναι τοποθετημένοι στα αετώματα.

¹¹ Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Νεωτεριστικά στοιχεία στις τρίκλιτες βασιλικές του 19ου αιώνα στον ελληνικό χώρο», *Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συμποσίου της Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, Αθήνα 2009, 193-209.

¹² Σπανίως απαντώνται κυκλικοί φεγγίτες στις πλάγιες όψεις σε ναούς της Μακεδονίας.

του φωτισμού. Πολλές εκκλησίες της Λέσβου υιοθέτησαν κυκλικούς φεγγίτες στη θέση αυτή μιμούμενες την Παναγία της Αγιάσου¹³. Με την ίδια λογική, αλλά με σχετική φειδώ, χρησιμοποιήθηκαν στην επίσημη ναοδομία του νεοσύστατου ελληνικού κράτους¹⁴.

Δ. Ελλειπτικοί φεγγίτες

Οι ελλειπτικοί φεγγίτες αποτελούν παραλλαγή των κυκλικών και τοποθετούνται με τον μεγάλο άξονα της έλλειψης κατακόρυφο. Ελλειπτικοί φεγγίτες, συνήθως τοποθετημένοι ψηλά κάτω από τη στέγη, χρησιμοποιήθηκαν σε μπαρόκ εκκλησίες, αλλά και σε κοσμικά κτίρια και παλάτια κατά τον 18ο και 19ο αιώνα. Σύνολο τριών ελλειπτικών φεγγιτών εμφανίζεται αρχικά στο μητροπολιτικό ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στην Ερμούπολη που κτίστηκε στα 1824-1830 και αποδίδεται στον πρωτομάστορα Στρατή Καλονάρη¹⁵. Στη συνέχεια θα προτιμηθούν έναντι των κυκλικών, διότι η έλλειψη ως σχήμα είναι πιο δυναμικό από τον κύκλο και τοποθετημένη κατακόρυφα δίνει συνειρμικά έμφαση με το ανθρώπινο σώμα. Απαντώνται σε τριαδικές συνθέσεις ή μεμονωμένοι (Παραδείγματα: Θεσσαλονίκη. Ύπαπαντή (1841) (Εικ. 3), Πανόραμα Δράμας. Κοίμηση Θεοτόκου (1841), Κλεισούρα Καστοριάς. Άγιος Δημήτριος (1846)).

Ε. Αστεροειδείς φεγγίτες

Στη Λέσβο¹⁶ επιχωριάζουν αστεροειδείς φεγγίτες με έξι ή οκτώ κορυφές, μεμονωμένοι ή σε τριαδικές συνθέσεις. Η Λέσβος έχει μακριά παράδοση επαφών και δεσμών με τους Άγιους Τόπους. Σύμφωνα με τις τοπικές εκκλησιαστικές παραδόσεις, ο ιερέας Αγάθων Εφέσιος κατέφυγε στη Λέσβο τον 9ο αιώνα, μεταφέροντας από τα Ιεροσόλυμα την εικόνα της Θεοτόκου «Μήτηρ Θεού Αγία Σιών», που θεωρείται έργο του ευαγγελιστή Λουκά, και εγκαταστάθηκε σε σκήτη στην περιοχή της Αγιάσου. Αρκετοί από τους Λέσβιους καλφάδες κατά τον 19ο αιώνα είχαν πραγματοποιήσει προσκύνημα στους Άγιους Τό-

Μοναδικό παράδειγμα ο Άγιος Αντώνιος Θεσσαλονίκης (πιθανότατα αρχές 19ου αι.), βλ. Χ. Σιαξαμπάνη-Στεφάνου, «Ο ναός του Αγίου Αντωνίου Θεσσαλονίκης», *Η Θεσσαλονίκη* 1 (1985) 413-449.

¹³ Κοίμηση Θεοτόκου Συκούντα (1870), Αγ. Βαρβάρα Πάμφιλα (1859). Για τις εκκλησίες της Λέσβου, Μ. Τσιτιμάκη, *Παραδοσιακή ναοδομία στη Λέσβο (18ος & 19ος αι.)*, διδ. διατριβή, Αθήνα 2006.

¹⁴ Αγία Ειρήνη, Αθήνα (1846), Αγ. Τριάδα, Κόκκινο Βοιωτίας, Εισόδια της Θεοτόκου, Φιλιατρά 1886. Γ. Πουλημένος, *Η ελλαδική ναοδομία στην περίοδο του Νεοκλασικισμού (1830-1912)*, διδακτορική διατριβή Αθήνα 1997, 159.

¹⁵ Ι. Τραυλού - Α. Κόκκου, *Ερμούπολη*, Αθήνα 1980, 79-84.

¹⁶ Μ. Τσιτιμάκη, *Παραδοσιακή ναοδομία στη Λέσβο*.

πους, παρόλο που επρόκειτο για δαπανηρό και κάποτε επικίνδυνο ταξίδι¹⁷. Από τα ταξίδια αυτά σίγουρα αποκόμισαν ιδέες και μορφολογικά πρότυπα. Στη βασιλική της Γέννησης στη Βηθλεέμ της Παλαιστίνης, που είναι ο δεύτερος κατά σειρά τόπος προσκυνήματος του Χριστιανισμού, η θέση που γεννήθηκε ο Χριστός βρίσκεται κάτω από την Αγία Τράπεζα και κοσμεύεται με ένα δεκατετράκτινο αστέρι. Στις μικρογραφίες που περιέχονται στα προσκυνητάρια των Αγίων Τόπων του 17ου και του 18ου αιώνα, στους οδηγούς δηλαδή των προσκυνητών της εποχής, ένα μεγάλο αστέρι σηματοδοτεί συνήθως την εκκλησία της Γέννησης¹⁸. Συνεπώς θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε τους αστεροειδείς φεγγίτες ως το αστέρι της Βηθλεέμ, που λάμπει ψηλά στο αέτωμα της εκκλησίας και μαρτυρεί τη σχέση των καλφάδων, αλλά και ολόκληρου του νησιού με τους Αγίους Τόπους. Πέντε, από τους οκτώ τους ναούς που φέρουν αυτό το αστέρι, κατασκευάστηκαν από το κάλφα Στρατή Καρέκο, ο οποίος έκανε και ο ίδιος το ταξίδι κατά τη δεκαετία 1850-60 (Παραδείγματα: Μήθυμνα. Άγιος Παντελεήμων (1854), Συκούντα. Κοίμηση Θεοτόκου (1870) (Εικ. 4).

ΣΤ. Τετράφυλλοι φεγγίτες

Στα νησιά του Αιγαίου ο συνδυασμός της βυζαντινής αρχιτεκτονικής με τα ρεύματα του Μπαρόκ και του Ροκοκό, αλλά και τη λαϊκή παράδοση συνέβαλε στην εμφάνιση τριών ακόμα τύπων φεγγιτών¹⁹ με πολλές καμπύλες: του τετράφυλλου, των ανεστραμμένων καρδιόσχημων και των λαχουρόσχημων. Από όσο γνωρίζουμε, τέτοιοι φεγγίτες εμφανίζονται για πρώτη φορά στο ναό της Παναγίας Ευαγγελίστριας της Τήνου, ενός νησιού που είχε άμεσες εμπορικές, οικονομικές και πολιτιστικές επαφές με τη δυτική Ευρώπη και στο οποίο συνυπάρχουν καθολικές και ορθόδοξες κοινότητες. Ως γνωστόν, η Μεγαλόχαρη κτίστηκε στα 1823-1830 από τον πρωτομάστορα Στρατή Καλονάρη ή Ευστράτιο Σμυρναίο και απέκτησε τη σημερινή της μορφή στα 1892 από τον αρχιτέκτονα Ε. Trump²⁰. Στο σχεδιασμό του ναού από τον Καλονάρη αναγνωρίζονται μνη-

¹⁷ Μ. Τσιτιμάκη, «Ο κάλφας Στρατής Καρέκος και η λεσβιακή ναοδομία του 19ου αιώνα», *Λεσβιακά*, 18 (2002) 171-194.

¹⁸ Σ. Καδάς, *Οι Άγιοι Τόποι. Εικονογραφημένα προσκυνητάρια 17ου και 18ου αι.*, Αθήνα 1998, 46.

¹⁹ Η σύγκλιση ευρωπαϊκών και ανατολίτικων στοιχείων στα διακοσμητικά μοτίβα έχει επισημανθεί. Σ. Τσιόδουλος, «Η διακοσμητική ζωγραφική των οικιών», στο Ι. Ζάρρα, Χ. Μεράντζας, Σ. Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16ος-20ός αιώνας)*, www.kallipos.gr, 2015, 200-201.

²⁰ Γ. Πουλημένος, «Η αρχική πρόσοψη του ναού της Ευαγγελίστριας στην Τήνο», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 5, Αθήνα 1998, 229-241. Για τη διόρθωση της πρότασης του Πουλημένου, Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Από τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στον κλασικισμό, 96-97.

μειακά πρότυπα. Η αρχική δυτική πρόσοψη της Ευαγγελίστριας, την οποία γνωρίζουμε από φωτογραφία (Εικ. 5) και χαλκογραφίες, είχε σαφείς αναφορές στο ναό του Αγίου Μάρκου στη Βενετία, γεγονός που μαρτυρείται από την διαμόρφωση των πέντε παράλληλα τοποθετημένων ημικυκλικών αετωμάτων, με υψηλότερο το μεσαίο, στη στέψη της. Μέσα σ' αυτό το τελευταίο ο Καλονάρης ενέταξε ένα σύνολο τριών φεγγιτών, που περιλάμβανε έναν τετράφυλλο φεγγίτη στη μέση και δύο εκατέρωθεν ανεστραμμένους καρδιόσχημους. Στο σύνολο των φεγγιτών της Ευαγγελίστριας συνδυάζονταν με μοναδικό τρόπο το Βυζάντιο, η Αναγέννηση και η λαϊκή παράδοση. Ειδικά στην Τήνη επιχωριάζουν φεγγίτες διαφόρων σχημάτων, τοποθετημένοι κυρίως πάνω από τις εισόδους ή τα παράθυρα των σπιτιών. Πολλές φορές αποκτούν μεταφυσική διάσταση, καθώς τα συγκεκριμένα σχήματα παίρνουν αποτροπαϊκό χαρακτήρα, λειτουργούν δηλαδή ως φυλακτικά που αποκλείουν την είσοδο του κακού²¹.

Ο τετράφυλλος φεγγίτης είναι άγνωστος στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική, με μόνη εξαίρεση την Αγία Σοφία Τραπεζούντας. Το τετράφυλλο είναι σχήμα διαχρονικό, με άγνωστη όμως καταγωγή. Πιθανότατα εξελίχθηκε ταυτόχρονα σε πολλές περιοχές. Έγινε κυρίαρχο σχήμα στη γοτθική αρχιτεκτονική στα παράθυρα και στη διακόσμηση. Είναι εμβληματικό και χαρακτηριστικό στοιχείο του παλατιού των Δόγηδων στη Βενετία. Στη βυζαντινή τέχνη το σχήμα είναι ευρέως διαδεδομένο. Απαντάται στα επίτιτλα των εικονογραφημένων χειρογράφων ευαγγελίων, και στη μεταλλοτεχνία με θρησκευτικό περιεχόμενο²². Έχει συνεπώς άμεσα συνδεθεί με τη θρησκεία και την ορθοδοξία. Στην αρχιτεκτονική μπορεί να συσχετισθεί με τους τετράκογχους ναούς. Πρόκειται για ένα σχήμα με ιδιαίτερη συμβολική δύναμη, καθώς μπορεί να θεωρηθεί ότι αναπαριστά τον Σταυρό του Χριστού. Συνεπώς η χρησιμοποίηση του στην Ευαγγελίστρια ήταν ένας συγκερασμός βυζαντινής παράδοσης και επιδράσεων της γοτθικής αρχιτεκτονικής και υποδηλώνει σημαντικό επίπεδο αφομοίωσης προτύπων της δυτικής αρχιτεκτονικής. Οι τετράφυλλοι φεγγίτες, μεμονωμένοι ή σε τριαδικά σύνολα, γνώρισαν μεγάλη διάδοση σε ναούς της εποχής αυτής (Παραδείγματα: Τσοτύλι. Άγιος Αθανάσιος (1858), Χανιά. Εισόδια της Θεοτόκου (Τριμάρτυρη) (1864).

Αμέσως μετά την Ευαγγελίστρια, το σχήμα υιοθετείται από το καθολικό της Μονής της Ρίλα στη Βουλγαρία (1834), που έχει ανάλογη θέση με την Ευαγγελίστρια στην βουλγαρική ναοδομία της περιόδου²³, και από εκεί διαδόθηκε σε πολλούς ναούς. (Παραδείγματα: Φιλιπούπολη. Αγία Μαρίνα (1850),

²¹ Δ. Φιλιππίδης, *Διακοσμητικές τέχνες. Τρεις αιώνες τέχνης στην ελληνική αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1998, 108-112.

²² Θησαυροί αγίου όρους.

²³ M. Koeva, *Cultural Monuments of the Bulgarian National Period*, Sofia 1977.

Smolyan. Αγία Κυριακή (1836), Silistra. Άγιοι Πέτρος και Παύλος (1860), Svishtov. Αγία Τριάδα (1867).

Z. Καρδιόσχημοι φεγγίτες

Για την περαιτέρω συμπλήρωση της επιφάνειας του ημικυκλικού αετώματος ο Καλονάρης φαίνεται ότι εκκινεί από την ένταξη τριών ανοιγμάτων σε ημικυκλικό αέτωμα της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Όμως επεξεργάζεται περαιτέρω το θέμα και διαμορφώνει τους πλευρικούς φεγγίτες σύμφωνα με το πολύ δημοφιλές αυτή την εποχή σχήμα buta²⁴. Το buta ή boteh είναι ένα αρχέγονο σχήμα με ιδιαίτερη συμβολική δύναμη. Μοιάζει με αμύγδαλο ή δάκρυ με καμπύλη και καμπτόμενη την επάνω πλευρά και έχει ινδική και περσική καταγωγή (στα περσικά σημαίνει λουλούδι). Θεωρείται ότι προέρχεται από τη σύγκλιση ενός φύλλου και ενός κυπαρισσιού και ότι είναι ένα σύμβολο ζωής και αιωνιότητας. Το σχήμα αυτό, που θυμίζει και σπόρο, μπορεί ακόμα να ειπωθεί ως σύμβολο γονιμότητας, ενώ συνδέεται με τον ζωροαστρισμό και τον ινδουισμό και παρουσιάζει μια ομοιότητα με το σύμβολο yin and yang.

Το buta ταξίδεψε με τα σάλια (Εικ. 7) και τις πασμίνες στους δρόμους του μεταξιού από την Ινδία, το Πακιστάν και το Κασμίρ στη Δύση, όπου έγινε πολύ δημοφιλές τον 18ο και 19ο αιώνα με το όνομα “σχήμα Paisley”, το όνομα μιας πόλης που υπήρξε μεγάλο κέντρο υφαντουργίας στην Σκωτία. Στην Ελλάδα έγινε γνωστό ως “λαχούρι”²⁵, λέξη που προέρχεται από την πόλη Λαχόρη του Πακιστάν, γνωστή για τα πολύτιμα υφάσματά της. Το λαχούρι αποτέλεσε ένα από τα πιο ελκυστικά και αγαπητά μοτίβα της λαϊκής παράδοσης από τον 19ο αιώνα. Το συναντούμε σε όλες σχεδόν τις μορφές της χειροτεχνίας: ανάμεσα στα κεντήματα που κοσμούν τις παραδοσιακές φορεσιές, στις ασημένιες πόρπες και τα κοσμήματα²⁶, στην ξυλογλυπτική και στα σταμπωτά υφάσματα. Το buta έκανε μεγάλη και ενδιαφέρουσα διαδρομή και τον 20ό αιώνα. Ταυτίστηκε με την ψυχεδελική κουλτούρα και το ενδιαφέρον για την πνευματικότητα του ινδικού πολιτισμού, ενώ υιοθετήθηκε από τους Beatles και τον John

²⁴ [https://en.wikipedia.org/wiki/Paisley_\(design\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Paisley_(design)). L. Baker, “Paisley: The story of a classic bohemian print”, <https://www.bbc.com/culture/article/20151021-paisley-behind-rocks-favou-rite-fashion>, 6/11/2017

²⁵ Α. Ανατολίτης, Β. Μπούνη, Χ. Ρούσση, Π. Ράπτου-Γύφτουλα, Γ. Γκίκας, *Ελληνικά παραδοσιακά μοτίβα*, τ. 10 (Φεβρουάριος 1990) εκδ. EOMMEX. Επίσης: https://el.wiktionary.org/wiki/λαχούρι#/media/Αρχείο:Persian_Silk_Brocade_-_Paisley_-_Persian_Paisley_-_Seyyed_Hossein_Mozhgani_-_1963.jpg

²⁶ Μ. Μινώτου, «Νεοελληνική αργυροχρυσοχοΐα», *Καθημερινή Επτά Ημέρες* Αφιέρωμα 11 Ιουνίου 1995, 21-23.

Lenon, ακριβώς για τον εξωτισμό και τη μεταφυσική του σημασία²⁷. Χρησιμοποιείται διακοσμητικά ακόμα και σήμερα σε υφάσματα επιπλώσεων, ταπετσαρίες και είδη ένδυσης, έχοντας χάσει τη συμβολική του σημασία.

Πίσω στον 19ο αιώνα ο Καλονάρης παραλάσσει το δημοφιλές buta σε σχήμα ανεστραμμένης καρδιάς. Μια ισχυρή παράδοση των καθολικών θεωρεί ότι η εικόνα της φυσικής καρδιάς του Ιησού αναπαριστά την απεριόριστη και παθιασμένη Θεία Αγάπη για την ανθρωπότητα. Ιδιαίτερα τον 18ο και τον 19ο αιώνα ένα πρωτόγνωρο κύμα καθεδρικών ναών αφιερωμένων στην Αγία Καρδιά κτίζεται σε όλο τον κόσμο. Η πρώτη εκκλησία που αφιερώνεται στην Ιερή Καρδιά είναι η βασιλική Estrela στη Λισαβόνα (1779), ενώ διασημότερη είναι η εκκλησία της Sacre Coeur στο Παρίσι (1875-1914). Η τάση φαίνεται να έχει την αφετηρία της στην προσκυνηματική ροκοκό εκκλησία των 14 Αγίων στη Βαυαρία (1772), στη μέση της οποίας υπάρχει αγία τράπεζα σε σχήμα καρδιάς.

Το σχήμα της καρδιάς δεν είναι άγνωστο στη βυζαντινή κεραμοπλαστική διακοσμηση²⁸. Όρθιο κοσμεί τον εξωνάρθηκα της μονής του Λιβός (14ος αι) και ίσως σχετίζεται με την παρουσία καθολικών στην Κωνσταντινούπολη. Η ανεστραμμένη καρδιά είναι ένα εικονογραφικό μοτίβο που απαντάται σε βυζαντινά σμαλτωμένα κοσμήματα και κοσμεί ενδύματα αυτοκρατόρων και αγίων σε πολλές εικόνες. Φαίνεται ότι ήταν συνδεδεμένο συνειρμικά με την αυτοκρατορική δύναμη και τη θεϊκή εξουσία, υπογραμμίζοντας τις σχέσεις μεταξύ της γήινης αυλής και της θεϊκής. Πρόκειται για μια οπτική κατασκευή που έγινε σύμβολο της αυτοκρατορικής δύναμης στην αυτοκρατορία και στις χώρες επιρροής της²⁹. Όπως και το buta έτσι και το σχήμα της καρδιάς έχει αρχέγονη καταγωγή. Αρχαία φυτά με καρπούς καρδιόσχημους είχαν σημαντική θεραπευτική και λειτουργική χρήση συνδεδεμένα με θεούς και ήρωες³⁰. Ο καρπός τους συνδέθηκε με την ηλιακή ενέργεια, την περσική hvarenah, που έφερνε ιεροσύνη, βασιλική δόξα και αιωνιότητα. Ως έννοια του κέντρου του κόσμου, ο θεϊκός καρπός μεταφέρθηκε στο κέντρο του ανθρώπινου σώματος, την καρδιά. Η τέλεια ένωση του Αγίου Πνεύματος με την ανθρώπινη καρδιά οδηγεί στην τελείωση – την αγάπη για το Θεό, που αντανακλάται στην αγάπη για τον πλησίον.

Οι καρδιόσχημοι φεγγίτες μπορούν να θεωρηθούν ταυτόχρονα αναπαράσταση της Ιερής Καρδιάς του Ιησού και βυζαντινό οπτικό μοτίβο θεϊκής πα-

²⁷ <https://hippie.wikia.org/wiki/Paisley>.

²⁸ R. Ousterhout, "The Byzantine Heart", *Zograf* 17 (1986) 36-44.

²⁹ M. White, "Byzantine Visual Propaganda and the Inverted Heart Motif", *Byzantion* 76 (2006) 330-363.

³⁰ T. Вулета, „Мотив „срца“ и његова естетска и симболичка употреба на средњовековном текстилу“, *Патримониум* 9, T. Vuleta, "The 'Heart' Motif and Its Aesthetic and Symbolic Application on Medieval Textile", *Patrimonium* 9 (2016), 153-184.

ρουσίας. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι ο Καλονάρης ορμώμενος από τη βυζαντινή αρχιτεκτονική οδηγήθηκε στο δημοφιλές την εποχή αυτή buta και το παράλλαξε ως καρδιά. Ικανοποίησε έτσι ταυτόχρονα όλες τις πλευρές, αποτύπωσε την πραγματικότητα της συνύπαρξης καθολικών και ορθόδοξων στις Κυκλάδες και δημιούργησε ένα εξαιρετικά εντυπωσιακό και συμβολικό σχήμα, που εξέπεμπε δυνατά και σαφή μηνύματα. Εξάλλου ο απόηχος του Μπαρόκ και του Ροκοκό που πλανάται ακόμη στις αρχές του 19ου αιώνα ενθάρρυνε τα περίπλοκα σχήματα των ανοιγμάτων. Η διαντίδραση ανάμεσα σε μοτίβα υφασμάτων, κεντημάτων και χαλιών και σε άλλα μέσα τέχνης και αρχιτεκτονικής απαντάται και σε άλλες περιόδους³¹ και μαρτυρεί τον ζωτικό ρόλο των υφασμάτων στην μετάδοση των μοτίβων.

Οι φεγγίτες της Ευαγγελίστριας, έργο του πρωτομάστορα μαρμαρογλύπτη Νικολάου Χατζησίμου, ήταν μαρμάρيني, διάτρητοι και σκαλιστοί με φυτικό μοτίβο. Έκλειναν με χρωματιστά κομμάτια γιαλιού, τα οποία έδιναν πολύχρωμο φως στο εσωτερικό, όπως διακρίνεται στην ανατολική όψη του ναού, στην οποία επιβιώνουν οι αρχικοί ελλειπτικοί φεγγίτες. Στη Μεγαλόχαρη μπορούμε χωρίς αμφιβολία να αποδώσουμε τον καρδιόσχημο φεγγίτη που διασώθηκε ενσωματωμένος σε περιστεριώνα ο οποίος βρίσκεται μέσα στο Ίδρυμα της Παναγίας, πολύ κοντά στον ναό (Εικ. 6).

Η τριαδική σύνθεση με τους ανεστραμμένους καρδιόσχημους φεγγίτες μεταφέρεται άμεσα στην ιωνική ακτή, γεγονός που οφείλεται στις στενές σχέσεις της Τήνου³², με τη Σμύρνη και την περιοχή της. Στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στα Αλάτσατα (Εικ. 8), τον οποίο σχεδιάζει ο Καλονάρης στα 1832 και του οποίου το τέμπλο φιλοτέχνησε ο Ιωάννης Χαλεπάς³³, διατηρούνται οι αυθεντικοί φεγγίτες με βιτρώ, τοποθετημένοι συμβολικά στην ανατολική πλευρά πάνω από την κόγχη του ιερού. Στο αρχαιολογικό μουσείο της Περγάμου εκτίθεται ένα σύνολο από τρεις περίτεχνους μαρμάρινους φεγγίτες, έναν ελλειψοειδή στη μέση και δύο καρδιόσχημους εκατέρωθεν³⁴ (Εικ. 9). Ο γλυπτός διάκοσμος του μεσαίου φεγγίτη απεικονίζει τον ζωοδότη ήλιο - θέμα αγαπητό σε τηνιακούς φεγγίτες, ενώ των καρδιόσχημων ανθοδοχείο με τον βλαστό της ζωής Τα δύο θέματα είναι αρχέγονα, συμβολικά και ταυτόχρονα υπεράνω θρησκειών. Πιθανότατα το σύνολο των φεγγιτών αυτών μπορεί να

³¹ Για παράδειγμα αναφέρω τα parterres de broderie των Γαλλικών κήπων του 17ου και 18ου αιώνα, τη διακόσμηση δηλαδή των κήπων με φυτικά μοτίβα όμοια με κεντήματα.

³² Α. Φλωράκης, "Σμυρνιοί προσκυνητές στην Παναγία της Τήνου". Διεθνές επιστημονικό Συνέδριο, Σμύρνη. Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου (17ος αι. - 1922), 2012 <http://www.enosismyrneeon.gr/images/pdfs/Al.Florakis.pdf>

³³ Θ. Κοντάρης, Αλάτσατα, www.sepik.net/nea.

³⁴ Α. Πετρονώτης, «Οι "Αχλαδόσχημοι φεγγίτες" ενός τηνιακού πρωτομάστορα στην Πέργαμο 1836», Τηνιακά 4 (2010) 257-266.

αποδοθεί στον Άγιο Γεώργιο, την περιφημότερη εκκλησία της πολυπολιτισμικής Σμύρνης, η δυτική όψη του οποίου ήταν ορατή από το λιμάνι, δεσπόζοντας πάνω από τις στέγες των σπιτιών.

Στη Μακεδονία η τριαδική σύνθεση με ελλειπτικό κεντρικό φεγγίτη και πλευρικούς ανεστραμμένους καρδιόσχημους φτάνει από τη θάλασσα και πρώτα στο λιμάνι, δηλαδή στη Θεσσαλονίκη. Η σύνθεση εφαρμόζεται σε μια επιβλητική βασιλική με όλα τα νεωτεριστικά χαρακτηριστικά, το ναό του Αγίου Μηνά (1852)³⁵ (Εικ. 10). Ο ναός αυτός ήταν κτισμένος στην πλέον πολυπολιτισμική και εμπορική συνοικία, δεν είχε δική του ενορία και διαχρονικά απευθυνόταν όχι μόνο στους ορθόδοξους κατοίκους της πόλης, αλλά και στους επισκέπτες του λιμανιού, στους ναυτικούς και στους εμπόρους διαφόρων δογμάτων. Το σχήμα της καρδιάς λοιπόν πρέπει να αποτέλεσε ενσυνείδητη επιλογή του αρχιτέκτονα του ναού Ράλλη Πλούφου, αφενός γιατί συνδεόταν με την εικόνα του εθνικού προσκυνήματος και αφετέρου γιατί έκλεινε το μάτι στους καθολικούς κατοίκους της πόλης, η εκκλησία των οποίων είναι πολύ κοντά στον Άγιο Μηνά.

Καρδιόσχημοι φεγγίτες φαίνεται να εμφανίζονται σε περιοχές όπου υπάρχουν καθολικές κοινότητες. Τριαδικές συνθέσεις με καρδιόσχημους φεγγίτες εμφανίζονται στη Χίο, σε περιφερειακές όμως εκκλησίες³⁶. Στην Κρήτη το μοναδικό, όμως επιβλητικό, παράδειγμα απαντάται στο καθολικό της μονής Χαλεβή (1864).

Το θέμα της καρδιάς απεκδύθηκε τη συμβολική του ιδιότητα και πέρασε ακόμα και σε τζαμιά ως διακοσμητικό στοιχείο. Αντικριστοί καρδιόσχημοι φεγγίτες είναι τοποθετημένοι πάνω από το μιχράμπ μέσα σε ημικυκλικό αψίδωμα στο τζαμί Hisar της Σμύρνης, και πιθανότατα οφείλονται στην ανακαίνιση του 1881.

Η. Λαχουρόσχημοι φεγγίτες

Ταυτόχρονα σχεδόν με τους καρδιόσχημους εμφανίστηκαν και τριαδικές συνθέσεις με φεγγίτες που ακολουθούν το αρχικό σχέδιο buta-paisley-λαχούρι, το οποίο ήταν και απλούστερο στην κατασκευή. Φεγγίτες αυτών των ιδιαίτερων σχημάτων αναζήτησε και κατέγραψε ο Αργύρης Πετρονώτης³⁷. Ο Πε-

³⁵ Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Οι καρδιόσχημοι φεγγίτες του Αγίου Μηνά», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 67 (2019) 60-65

³⁶ Α. Μισαηλίδου, «Ανοίγματα ειδικής μορφολογίας: η σύνθεση των “αχλαδόσχημων” φεγγιτών στους ναούς της Χίου» *Λεπέτυμος, Μελέτες Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη του Γεωργίου Γούναρη*, Θεσσαλονίκη 2018, 395-416.

³⁷ Α. Πετρονώτης, «Αχλαδόσχημοι Φεγγίτες Εκκλησιών 19ου αιώνα», 25ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, (Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων), Αθήνα 2005, 111-112. Α. Πετρονώτης, «Αχλαδόσχημοι Φεγγί-

τρονώτης δεν έκανε τη διάκριση ανάμεσα σε καρδιόσχημους και λαχουρόσχημους φεγγίτες και γενικά τους αποκάλεσε όλους “αχλαδόσχημους”, όνομα που, κατά τη γνώμη μου, δεν ανταποκρίνεται ούτε στο μεταφυσικό συμβολισμό τους, ούτε στην καταγωγή τους. Ίσως επηρεάστηκε από το γεγονός ότι στα μαστοροχώρια της Κοζάνης ονομάζονται “αρμούτια” από τη λέξη *armut*, που σημαίνει αχλάδι στα τουρκικά. Άλλοι ερευνητές τους έδωσαν διαφορετικά ονόματα. Ο Γιώργος Γουργιώτης, συνιδρυτής του Λαογραφικού Ιστορικού Μουσείου Λάρισας, που είχε επιδοθεί στη μελέτη της λαϊκής τέχνης και αρχιτεκτονικής στο Θεσσαλικό χώρο, τους ονόμασε “λαχουρόσχημους”, ενώ ο λαογράφος Κίττος Μακρής “αμυγδαλόσχημους”. Η παρούσα μελέτη προτείνει την ονομασία “λαχουρόσχημος”, η οποία παραπέμπει ευθέως στην καταγωγή του σχήματος και συνδέει τους φεγγίτες με την παραδοσιακή ελληνική τέχνη³⁸.

Οι λαχουρόσχημοι εμφανίζονται στην Ιωνία παράλληλα με τους καρδιόσχημους και αρχικά στο ναό του Αγίου Χαραλάμπους στον Τσεσμέ³⁹ (Εικ. 11), που κτίζεται την ίδια χρονιά με την Παναγία στα Αλάτσατα. Λίγες από τις πολυάριθμες χριστιανικές εκκλησίες των Μικρασιατικών παραλίων στην Ιωνία επιβίωσαν μέχρι σήμερα. Ωστόσο στην συντριπτική πλειοψηφία των σωζόμενων εκκλησιών απαντώνται είτε καρδιόσχημοι είτε λαχουρόσχημοι φεγγίτες, γεγονός που μαρτυρεί τη μεγάλη διάδοση του τύπου αυτών των φεγγιτών στην περιοχή. (Παραδείγματα: Πισιδία. Εισόδια της Θεοτόκου (1857), Βουτζάς Σμύρνης. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος (τώρα τζαμί) (1854).

Στη Θεσσαλονίκη λαχουρόσχημους φεγγίτες διέθετε ο κατεστραμμένος σήμερα ναός του Αγίου Νικολάου Τρανού (1864)⁴⁰. Μια πολυπληθής ομάδα λαχουρόσχημων φεγγιτών εμφανίζεται στη Θεσσαλία. Εδώ ως πρώτη εκκλησία πρέπει να ήταν ο μητροπολιτικός ναός του Αγίου Αχιλλείου στη Λάρισα 1856, κατεδαφισμένος σήμερα. Ο ναός αυτός είχε κοινό χαρακτηριστικό με τους ναούς της Ιωνίας και των Κυκλάδων το υπερυψωμένο κεντρικό κλίτος. Από αυτόν διαδόθηκε σε ναούς της περιοχής που είτε υιοθετούν τα νεωτεριστικά χαρακτηριστικά είτε βρίσκονται πιο κοντά στα μεταβυζαντινά πρότυπα (Παραδείγματα: Ελασσόνα. Εισόδια της Θεοτόκου (1859), Ραψάνη. Κοίμηση

τες Θεσσαλικών Εκκλησιών 19ου αιώνα, από αφορμή παράδειγμά τους στον Άγιο Γεώργιο Φερών», *Υπέρεια* 5 (2010) 447-620. Α. Πετρονώτης, «Αχλαδόσχημοι φεγγίτες εκκλησιών του 19ου αιώνα», *Λαϊκή Τέχνη Νέα Ευρήματα – Νέες Ερμηνείες*, (Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν της Πόπης Ζώρα), Αθήνα 2015, 134-141.

³⁸ Παρόλο που στην προφορική ανακοίνωση πρότεινα το όνομα αμυγδαλόσχημοι.

³⁹ H. Uçar, “Taksiarhis Kilisesi’nin Mimari Özellikleri”, <http://egemimarlik.org>

⁴⁰ Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Νεότερα στοιχεία για το ναό του Αγίου Νικολάου Τρανού στη Θεσσαλονίκη – Προσέγγιση σ’ ένα θέμα μεταβυζαντινής τυπολογίας», *Μακεδονικά* 29 (1993-94) 133-174.

της Θεοτόκου (1858/1886), Λιβάδι Ολύμπου. Κοίμηση της Θεοτόκου (1886).

Στην περιοχή της Φλώρινας απαντάται επίσης πολυπληθής ομάδα ναών με λαχουρόσχημους φεγγίτες⁴¹. Ίσως εδώ συνδέονται με τη δράση του κάλφα Γερμανιδέλη, που έκτισε τον Άγιο Γερμανό στις Πρέσπες (1882) και του οποίου η κατάληξη του ονόματος υπονοεί καταγωγή από τη Λέσβο (Παραδείγματα: Κέλλη. Κοίμηση της Θεοτόκου, Κρυσταλλοπηγή. Αγ. Δημήτριος (1871) (κατεστραμμένος) (Εικ. 13).

Στη Λήμνο τριαδικές συνθέσεις με ελλειπτικούς και λαχουρόσχημους φεγγίτες εμφανίζονται μετά την υιοθέτησή τους από την νεωτεριστική Παναγία Τσας (1857)⁴². Στο νησί αυτό πολλοί ναοί ανακαινίζονται το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα αποκτώντας στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη και ταυτόχρονα λαχουρόσχημους φεγγίτες (Παραδείγματα: Κορνός. Κοίμηση της Θεοτόκου (1892), Λύχνα. Άγιος Δημήτριος (1865/1925).

Η υιοθέτηση της τριαδικής σύνθεσης των φεγγιτών από την Μεγαλόχαρη, την εκκλησία δηλαδή που συνδέθηκε άρρηκτα με την ελληνική επανάσταση του 1821 και αναδείχθηκε στο κατεξοχήν πανεθνικό κέντρο και ταυτόχρονα θρησκευτικό προσκύνημα πανελλήνιας εμβέλειας, της προσέθεσε εθνικό περιεχόμενο και την ανήγαγε από θρησκευτικό μοτίβο και αρχέγονο σύμβολο ζωής σε σύμβολο ταυτότητας⁴³. Από εκεί και πέρα η διάχυση ήταν αναμενόμενη. Πολλά φυλλάδια εκδόθηκαν διηγούμενα την ιστορία της εικόνας και τις θαυματουργικές της ιδιότητες και του ίδιου του ναού⁴⁴. Η εικόνα του ναού αναπαράχθηκε σε χαλκογραφίες και φορητές εικόνες του Ευαγγελισμού και ταξίδεψε σε όλες τις ελληνικές κοινότητες.

Η τριαδική σύνθεση φεγγιτών στο αέτωμα ανυψώθηκε σε δυνατό οπτικό σύμβολο, που έκανε τις εκκλησίες αναγνωρίσιμες και τις διέκρινε από το υπόλοιπο δομημένο περιβάλλον, προσδίδοντας ταυτότητα, θρησκευτική και εθνική. Οι τριαδικές συνθέσεις απαντώνται σε διάφορους συνδυασμούς των ανωτέρω σχημάτων. Άλλες φορές τρεις φεγγίτες τοποθετούνται από ένας πάνω από τις ισάριθμες αψίδες του ιερού.

⁴¹ Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του νομού Φλώρινας*, Θεσσαλονίκη, 2003.

⁴² Ν. Σηφουνάκης, Θ. Μπελίτσος, Α. Αρώνη-Κοτσάλη, Κ. Θεοχαρίδου. Μ. Χρυσάφη-Ζωγράφου, *Ναοί και εξωκλήσια της Λήμνου, Η Ιστορία, η Αρχιτεκτονική και η Διακόσμησή τους 18ος - αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα 1999.

⁴³ Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική, κλασικισμός, και αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας γύρω από το Αιγαίο κατά τον 19ο αιώνα: Η εξέλιξη και διάδοση της τρίκλιτης βασιλικής», *Πρακτικά συμποσίου, Πολιτισμός και χώρος στα Βαλκάνια 17ος-20ός αιώνας*, Θεσσαλονίκη 2015, 187-200.

⁴⁴ Το 1833 ήρθε τυπώνεται στη Βενετία το πρώτο με τίτλο «Εύρεσις της πανσέπτου εικόνας του Ευαγγελισμού της Υπεραγίας Θεοτόκου και οικοδομή του Ιερού Ναού της Ευαγγελίστριας εις την νήσον Τήνον» που επανατυπώθηκε πολλές φορές.

Ιδιαίτερα αγαπητή σύνθεση ήταν αυτή που περιλάμβανε είτε λαχουρόσχημους είτε καρδιόσχημους φεγγίτες, η οποία δύναται να ειπωθεί σαν δύο φύλλα που προστατεύουν ένα μπουμπούκι, συνεπώς πρωταρχικά απηχεί τη φύση και τη γονιμότητα (Εικ. 14). Ίσως έτσι εξηγείται η διάδοσή της σε περιοχές που βασιζόνταν στην αγροτική παραγωγή, όπως η Θεσσαλία, οι Πρέσπες και η Λήμνος. Την εθνική διάσταση της τριαδικής σύνθεσης αναδεικνύει το γεγονός ότι αυτή δεν απαντάται στους ναούς του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του οποίου ακολουθεί άλλα ρεύματα, αλλά υιοθετείται από ναούς κοινοτήτων που παραμένουν στην οθωμανική αυτοκρατορία και προσβλέπουν στην απελευθέρωση. Είναι ενδιαφέρον ωστόσο ότι εμφανίζονται συγκεντρώσεις ναών με παρόμοιους φεγγίτες σε περιοχές, ενώ σε άλλες απουσιάζουν τελείως. Δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το εθνικό και θρησκευτικό συναίσθημα ήταν ασθενέστερο σε ορισμένες περιοχές έναντι άλλων. Συνεπώς η εμφάνιση των φεγγιτών πρέπει να συνδεθεί και με τη δράση οικοδομικών συνεργείων, καθώς και τοπικές παραδόσεις και προλήψεις. Ακόμη σε πολλές περιπτώσεις πρέπει να αποσυνδέσουμε τους φεγγίτες αυτούς από τις νεωτερικές τρίκλιτες βασιλικές με στοά και υπερκείμενο γυναικωνίτη. Η συμβολική αξία του μοτίβου είναι τόσο ισχυρή ώστε υιοθετείται και από άλλους τύπους ναών, τρίκλιτες βασιλικές που διατηρούν τον μεταβυζαντινό τους χαρακτήρα, ή μονόκλιτες και δίκλιτες βασιλικές τρουλαίες ή μή. Στην περίπτωση όμως αυτή πρόκειται για ναούς περιφερειακούς που ανήκουν σε μικρότερες ενορίες και χωριά, φανερά επηρεασμένους από τους ναούς των μεγάλων αστικών κέντρων. Άνω Σκοτίνα Πιερίας, Κοίμηση της Θεοτόκου, 1862.

Η εμφάνιση των φεγγιτών μπορεί να μας οδηγήσει στις διαδρομές των καλφάδων και των ισναφιών, των οικοδομικών συνεργείων της εποχής. Έτσι ένας δρόμος που προβάλλει είναι Τήνος - Σμύρνη - Θεσσαλονίκη - Λάρισα - Πρέσπες. Τήνιοι μαρμαρογλύπτες και καλφάδες βρίσκουν μεγάλη αγορά στη Σμύρνη που γνωρίζει ραγδαία οικονομική άνθηση και προσανατολίζεται προς την Ελλάδα. Πολυάριθμοι Σμυρνιοί προσκυνητές έρχονται κάθε χρόνο στην Τήνο. Η σχέση της Σμύρνης με τη Θεσσαλονίκη είναι διαχρονική, όπως και η μεταφορά τεχνογνωσίας και η αποστολή αρχιτεκτόνων και μηχανικών από την πρώτη στη δεύτερη.

Στη Σμύρνη και τις Κυκλάδες απαντώνται και οι πλέον περίτεχνοι μαρμαρίνοι φεγγίτες που κλείνουν με διαφράγματα με φυτικά θέματα και πολύχρωμα γυαλιά και θυμίζουν βιτρώ. Στη Βόρεια Ελλάδα, όπου οι οικονομικές δυνατότητες είναι περιορισμένες, οι φεγγίτες κατασκευάζονται από λαξευτά κομμάτια λίθων που συνταιριάζονται μεταξύ τους για την απόδοση του σχήματος και κλείνονται με σιδεριές. Οι λαχουρόσχημοι πολλές φορές διαμορφώνονταν ακόμα και μόνο με την αργολιθοδομή. Οι τετράφυλλοι μπορούν ακόμα να λαξευτούν σε τετράγωνη πλάκα από την οποία αφαιρείται το συγκεκριμένο σχήμα.

Τριαδικές συνθέσεις φεγγιτών με ένα κεντρικό τετράφυλλο και δύο πλευρικούς ελλειπτικούς χρησιμοποιήθηκαν ως οπτικό σύμβολο ταυτότητας και ιεροσύνης και από ναούς της βουλγαρικής εθνικής αναγέννησης. Οι ναοί αυτοί βρίσκονται στη νότια κεντρική Βουλγαρία και ανήκουν στη σχολή του Brazigovo (Παραδείγματα: Panagyurishte, Pazardzhik. Άγιος Γεώργιος (1856-60/1878-80) (Εικ. 15), Kalofer. Κοίμηση της Θεοτόκου (1848), Σοπότ. Άγιος Πέτρος και Παύλος (1848).

Η χρονική περίοδος που απαντώνται τριαδικές συνθέσεις φεγγιτών είναι από την οικοδόμηση της Ευαγγελίστριας ως την αυγή του 20ού αιώνα. Στο τέλος του 19ου αιώνα σταδιακά η τρίκλιτη βασιλική δίνει τη θέση της σε νεοβυζαντινούς ναούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους ή οκταγωνικούς. Ταυτόχρονα εκλείπει και η ανάγκη έκφρασης μέσω των φεγγιτών, καθώς ο τρούλος, το κωδωνοστάσιο και άλλα βυζαντινά χαρακτηριστικά υπερτερούν μέσα στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον. Τώρα τη θέση και το ρόλο της σύνθεσης των τριών φεγγιτών στις προσόψεις του ελληνοβυζαντινού ρυθμού θα πάρουν τα τρίλοβα παράθυρα.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η τριαδική σύνθεση των φεγγιτών με κυκλικούς, τετράφυλλους, ελλειπτικούς, αστεροειδείς, λαχουρόσχημους ή καρδιόσχημους φεγγίτες αποτέλεσε ένα δυνατό οπτικό σύμβολο θρησκευτικής και εθνικής ταυτότητας. Ο αριθμός τρία, από μόνος του είναι συμβολικός, καθώς αναφέρεται στην Αγία Τριάδα. Αρχέγονα σύμβολα, όπως ο σπόρος, ο καρπός, το αστέρι, ο ήλιος, ο σταυρός ενδόθησαν θρησκευτικό περιεχόμενο, συνδυάστηκαν δημιουργικά με την αρχιτεκτονική παράδοση και τα ευρωπαϊκά αισθητικά ρεύματα και, λύνοντας ταυτόχρονα το λειτουργικό πρόβλημα του φωτισμού, βρήκαν τη θέση τους σαν φεγγίτες στα αετώματα των τρίκλιτων βασιλικών ναών μιας αγροτικής, προβιομηχανικής κοινωνίας στα νότια Βαλκάνια κατά τον 19ο αιώνα. Πρόκειται για μια πολιτισμική διαντίδραση και συνομιλία, που φανερώνει την αέναη κυκλοφορία αισθητικών και πολιτιστικών ιδεών ανάμεσα στην Ανατολή και στη Δύση και επιβεβαιώνει το γεγονός ότι η παράδοση επιβιώνει πάντα ανανεούμενη και προσαρμοζόμενη στις ιστορικές συγκυρίες. Η ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης περίπτωσης είναι ότι οι τριαδικές συνθέσεις φεγγιτών εξέφρασαν όχι μόνο μεταφυσικούς συμβολισμούς αλλά και εθνικούς προσανατολισμούς.

Summary

THALEIA MANTOPOULOU-PANAGIOTOPOULOU

THE OCULI OF THE 19TH CENTURY THREE-AISLED BASILICAS

The architectural type of the three-aisled basilica prevailed in Greece during the Turkish occupation. At the beginning of the nineteenth century, the type underwent a significant evolution. The new type swept through the Southern Balkans and Asia Minor during the same century, yielding some of the most splendid monuments. Many of these churches bore oculi on the east and west pediment. These oculi served two purposes simultaneously; bringing light in the barrel vault covering the middle aisle while adorning the pediments. The oculi obtained many different shapes, combining Byzantine and local traditions with the baroque aesthetic, and they thus became a powerful visual symbol high on the church's main facade and acquired a semiotic role. They were often combined in compositions of three, which were very popular, especially in Asia Minor coast, Western Macedonia, and Thessaly. This essay investigates the different types of oculi, their compositions, and their origin. We thus discern eight different types: a. Simple, quadratic oculi. b. A composition of an arched oculus in the middle with two lateral semi-arched oculi. c. A composition of three round oculi. d. A composition of three elliptical oculi. e. A composition of a star-like oculus in the middle with two lateral round oculi, f. A composition of a quatrefoil oculus in the middle with two lateral inverted heart oculi. g. A composition of a quatrefoil oculus in the middle with two lateral buta-paisley oculi. h. A composition of a quatrefoil oculus in the middle with two lateral elliptical oculi. Noticeably, the inverted heart and the buta-paisley oculi conferred primordial symbols borrowed from textile motifs, which had traveled from Asia to Europe. There were also many different combinations of these oculi that strived to confer a specific character at each church, reflecting religious beliefs together with national ideas.

Εικ. 1. Κωνσταντινούπολη. Πατριαρχικός ναός Αγίου Γεωργίου (1720/1836).

Εικ. 2. Λέσβος. Αγιάσος. Ναός Παναγίας (1815).

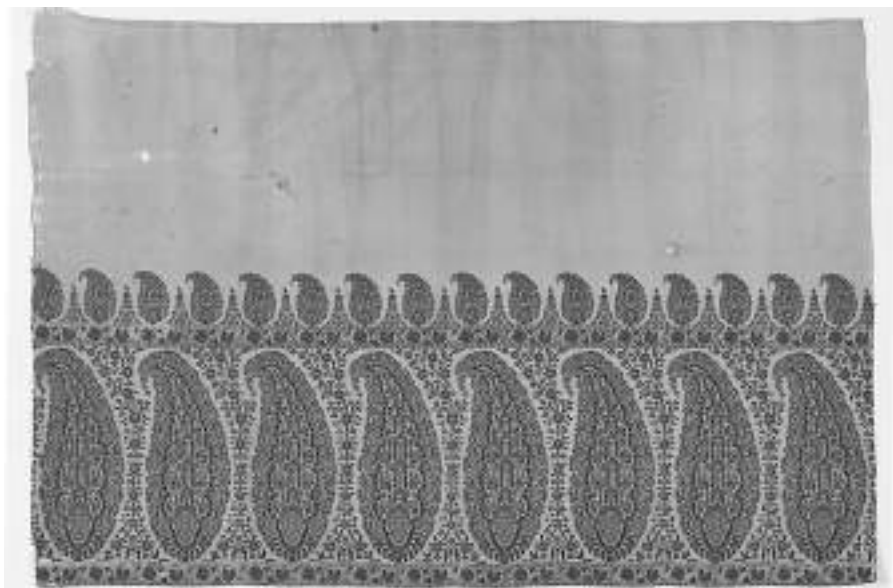
Εικ. 3. Θεσσαλονίκη. Ναός Υπαπαντής (1841).

Εικ. 4. Λέσβος. Συκούντα. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1870).

Εικ. 5. Τήνος. Ναός Παναγίας Ευαγγελίστριας. Αρχική όψη (1830).

Εικ. 6. Το σχήμα buta-paisley-λαχούρι σε μεταξωτό σάλι των αρχών του 19ου αιώνα από τη Γαλλία (Smithsonian Design Museum).

Εικ. 7. Τήνος. Περιστεριώνας
στο Ίδρυμα της Παναγίας.
Ο αρχικός φεγγίτης του ναού
της Ευαγγελίστριας
(φωτογραφία 2021).

Εικ. 8. Αλάτσατα. Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου (1832).

Εικ. 9. Πέργαμος. Αρχαιολογικό μουσείο. Αταύτιστο έκθεμα (φωτογραφία 2015).

Εικ. 10. Θεσσαλονίκη.
Ναός Αγίου Μηνά
(1852).

Εικ. 11. Κρήνη (Τσεσμέ). Ναός Αγίου Χαραλάμπους (1832).

Εικ. 12. Αγιά Λαρίσσης. Ναός Αγίου Αντωνίου (1857).

Εικ. 13. Κρυσταλλοπηγή Φλώρινας. Ναός Αγίου Δημητρίου (1871)
(Μουτσόπουλος, Φλώρινα, 310).

Εικ. 14. Μαξιλαροθήκη του 19ου αιώνα από τη Σκύρο (Cleveland Museum of Art).

Εικ. 15. Panagyurishte Βουλγαρίας. Ναός Αγίου Γεωργίου (1856-1860 / 1878-1880).

Γιώργος Ντέλλας

ΤΑ ΕΙΣΟΔΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΓΕΝΕΣΙΟ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗΝ ΣΠΑΡΤΗ ΤΗΣ ΠΙΣΙΔΙΑΣ

Δύο παραδείγματα αιγαιοπελαγίτικης εκκλησιαστικής
αρχιτεκτονικής του 19^{ου} αιώνα στην Τουρκία

Τα Εισόδια της Θεοτόκου και το Γενέσιο της Θεοτόκου είναι δύο μεγάλες, τρίκλιτες και ημιερειπωμένες ορθόδοξες εκκλησίες του 19^{ου} αιώνα, που διατηρούνται στην Σπάρτη της Πισιδίας. Προκειμένου να γίνει κατανοητή η κατασκευή των δύο αυτών βασιλικών καλυμμένων με σταυροθόλια στην απομακρυσμένη Πισιδία θα πρέπει να διερευνήσουμε το ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο της περιοχής, την οικονομική και κοινωνική οργάνωση της ελληνορθόδοξης κοινωνίας της Σπάρτης, καθώς επίσης και τις σχέσεις με τα νησιά του Αιγαίου.

Η Σπάρτη βρίσκεται στο κέντρο της Πισιδίας, στο εσωτερικό της Τουρκίας και απέχει οδικά από την Άγκυρα τετρακόσια είκοσι τρία χιλιόμετρα νοτιοδυτικά, μέσω Αφιόν και εκατόν σαράντα οκτώ βόρεια από την Αττάλεια. Είναι πρωτεύουσα της ομώνυμης περιοχής Insparta και έχει σήμερα 258.375 κατοίκους¹. Η Σπάρτη βρίσκεται στα νότια του οροπεδίου του Ταύρου και βόρεια του υψώματος Αγλασούν-Σαγαλασσός (25 χιλιόμετρα ανατολικά του Βουρδουρίου και 30 δυτικά της γραφικής λίμνης Εγιλδέρ), σε ύψος 1000 μέτρα. Τη διασχίζει ο χείμαρρος Τσάι, που μεταφέρει τα πλεονάζοντα από τη λίμνη Γκιολτσούκ νερά προς την Αττάλεια. Το κλίμα, 10 βαθμούς πιο δροσερό το καλοκαίρι από την Αττάλεια είναι πολύ πιο κρύο το χειμώνα και είναι μόνιμα χιονισμένη².

Ομώνυμη και με την ελληνική Σπάρτη, δεν έχει παρόλα αυτά την ίδια ρίζα.

¹ <https://en.wikipedia.org/wiki/Sparta>

² Πληροφορίες περί Σπάρτης από: Χ. Σαπουντζάκης, *Οι Σπαρταλήδες στην παλιά και τη νέα πατρίδα*, Αθήνα 2007, 25-66 (στο εξής Σαπουντζάκης, *Οι Σπαρταλήδες*) και Β. Βογιατζόγλου, *Η Σπάρτη της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1986, 66 (στο εξής Βογιατζόγλου, *Η Σπάρτη της Μικράς Ασίας*) και του ίδιου, «Θρησκευτικές εξελίξεις στην Πισιδία», και «Ο ρόλος της Δημογεροντίας», *Καθημερινή, Επτά ημέρες, Μικρά Ασία. Η άγνωστη Πισιδία* (16-3-1997), 12-14 και 23-25 (στο εξής Βογιατζόγλου, *Θρησκευτικές εξελίξεις στην Πισιδία και Βογιατζόγλου, Ο ρόλος της Δημογεροντίας*).

Προέρχεται από την πρώην Βάριτα (ες-Βάριτα, ες-Πάριτα, Εσπάρτα Σπάρτα). Τον 11^ο αιώνα είχαν εγκατασταθεί στην ευρύτερη περιοχή οι Σελτζούκοι Τούρκοι, που ίδρυσαν το κράτος του Ικονίου και μετά από μια μικρή περίοδο, που επανήλθε στο Βυζάντιο, κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς. Στα τέλη του 16^{ου} αιώνα οι Έλληνες ιδρύουν μια δικιά τους συνοικία στα νότια της Σπάρτης, κατά διαταγή του Σουλτάνου, με ενέργειες του Χατζή Χουρμούς (Χουρμούζιου), την «Εμριέ». Έκτοτε η ελληνική αυτή κοινότητα αναπτύχθηκε και έδωσε σημαντικά δείγματα του πολιτισμού της μέχρι τη βίαιη απομάκρυνσή της και τη μεγάλη μικρασιατική καταστροφή του 1922³.

Πεύκα, λεύκες, έλατα και καστανιές περιλαμβάνουν τα δάση της, ενώ καλλιεργούνται και οπωροφόρα δέντρα (μηλιές και κερασιές) που ευδοκιμούν σε τέτοια ύψη. Το φυτό όμως που καλλιεργείται κυρίως στο οροπέδιο της Σπάρτης, από τη μεταβυζαντινή εποχή μέχρι και σήμερα, είναι η τριανταφυλλιά, από την οποία παράγεται το ροδέλαιο και πολλά άλλα προϊόντα. Το τριαντάφυλλο, μετά το χαλί, ήταν η βασική απασχόληση στην Σπάρτη. Το φαρμακευτικό όπιο καλλιεργούνταν επίσης μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η γεωργία (αγροί, ροδώνες και αμπέλια) και η κτηνοτροφία (κυρίως τα γνωστά πρόβατα «μερινός») εξασκούνταν κυρίως από τους Τούρκους, που είχαν και την ιδιοκτησία των κτημάτων, ενώ οι Έλληνες ζούσαν μέσα στο αστικό περιβάλλον και μόνο στον κήπο τους καλλιεργούσαν τ' αμπελάκι τους για την κατασκευή του ούζου και της ρακής και λίγα οπωροφόρα δέντρα. Η βιοτεχνική δραστηριότητα του χειροποίητου χαλιού τα γνωστά «Σπάρτα χαλησί» μαζί με την οικοτεχνία των αλατζάδων ήταν η κύρια επιχειρηματική δραστηριότητα των Ελλήνων. Η παραγωγή του χειροποίητου χαλιού άρχισε το 1880 από τον Πρόδρομο Γρηγοριάδη και γρήγορα επεκτάθηκε σε όλα τα σπίτια, ενώ η εξαγωγή τους στην Σμύρνη και την Αμερική έφερε μεγάλα κέρδη. Αυτό όμως στο οποίο διακρίθηκαν κυρίως οι Σπαρταλήδες ήταν το εμπόριο (των χαλιών και του ροδέλαιου κυρίως, αλλά και των άλλων προϊόντων της περιοχής) με υποκαταστήματα κυρίως στην Σμύρνη, όπου είχε δημιουργηθεί ολόκληρη παροικία από 1000 άτομα και λιγότερο στην Αττάλεια, το Ικόνιο, την Προύσα κλπ. Στην Σπάρτη είχαν μικρότερα καταστήματα, καθόσον η αγορά της δεν ήταν σπουδαία. Περισσότερο Έλληνες κατείχαν και τα επαγγέλματα του γιατρού, του δικηγόρου, του φαρμακοποιού και του λογιστή στην Σπάρτη. Έλληνες επίσης ήταν χρυσοχόοι, ράπτες, επιπλοποιοί και κτίστες. Κτίστες όμως για τους ναούς καλούσαν από την παλιά Ελλάδα⁴.

Την περίοδο της μεγάλης ακμής, 1880-1910, η Σπάρτη αριθμούσε 30.000 κατοίκους, εκ των οποίων οι 6.500 Έλληνες και 1.500 Αρμένηδες, ενώ άλλοι

³ Σαπουντζάκης, *Οι Σπαρταλήδες*, 25.

⁴ Σαπουντζάκης, *Οι Σπαρταλήδες*, 25-27.

1.500 Σπαρταλήδες περίπου ζούσαν σε άλλες πόλεις. Έλληνες υπήρχαν άλλοι 1.000-2.000 στο Βουρδούρι και το Εγυρδίρ. Ο σεισμός του 1914 προκάλεσε το θάνατο 350-400 Ελλήνων και την καταστροφή πολλών κτιρίων της πόλης⁵.

Η Σπάρτη ήταν έδρα «σαντζακιού» του βιλαετιού του Ικονίου με διοικητή (μουτασερίφη) και υποδιοικητές, (καϋμακάμηδες) των «καζάδων» α) της Σπάρτης, β) της Απολλωνίας ή Σωζοπόλεως, γ) του Εγυρδίρ, δ) του Καρά Αγάτς και ε) της Μικράς Αντιοχείας. Η Σπάρτη είχε και Δήμαρχο, γι αυτό η θέση του καϋμακάμη συγχωνεύτηκε με του μουτασερίφη. Ο μουτασερίφης διοικούσε με το νομαρχιακό συμβούλιο, όπου συμμετείχε *ex officio* ο Δεσπότης, ή ο αρχιερατικός επίτροπος και ένας ακόμη Έλληνας. Ο Δήμαρχος ήταν διορισμένος με δώδεκα συμβούλους, άλλοι *ex officio* και άλλοι αιρετοί κάθε δύο χρόνια, από τους φορολογούμενους με πάνω από 150 γρόσια ετησίως. Οι δύο σύμβουλοι από τους δώδεκα ήταν Έλληνες, εκ των οποίων ο ένας ήταν επίσης ο μητροπολίτης, ή ο αρχιερατικός επίτροπος. Η Σπάρτη είχε 24 μαχαλάδες τουρκικούς, 4 ελληνικούς και ένα αρμένικο. Οι ελληνικοί μαχαλάδες ήταν: ο Απάνω μαχαλάς με το ναό των Εισοδίων (Εικ. 1), ο Κάτω μαχαλάς με το ναό των Ταξιαρχών, της Μητρόπολης με το ναό της Γενεσίου (Εικ. 2) και του Εμριέ με το ναό της Κοίμησης. Κάθε μαχαλάς είχε πρόεδρο το «μουχτάρη». Η δημιουργία της τοπικής αυτοδιοίκησης, της «μουχταροδημογεροντίας» ή Δημογεροντίας, αποτέλεσε τον μοχλό ανάπτυξης των ορθόδοξων κοινοτήτων στην πόλη της Σπάρτης, όπως συνέβη και σε πολλά άλλα μέρη της οθωμανικής επικράτειας. Αρχικά ήταν δωδεκαμελής (τρεις από κάθε συνοικία), που κατοχυρώθηκε με το καταστατικό του 1861. Η Δημογεροντία αργότερα αποτελούνταν από 8 μέλη, 2 από κάθε συνοικία, με διετή θητεία και δυνατότητα επανεκλογής. Τους δημογέροντες διόριζε ένα εκλεκτορικό σώμα που αποτελούνταν από τους εν ενεργεία δημογέροντες, τους σχολικούς εφόρους και τους εκκλησιαστικούς επίτροπους. Η Δημογεροντία, ανεγνωρισμένη από τις αρχές, έλυνε τις διαφορές των πολιτών, ώστε να μην επιλαμβάνεται η τουρκική διοίκηση. Καθόριζε το φόρο των Ελλήνων, φρόντιζε για την ασφάλεια των μαγαζιών και των σπιτιών με νυχτοφύλακες, εξέδιδε ταυτότητες, ρύθμιζε τα κληρονομικά, τις συζυγικές διαφορές και τα προικοσύμφωνα, συγκέντρωνε τα εισοδήματα της εκκλησίας και τις δωρεές και εκμεταλλευόταν τα κοινοτικά καταστήματα (2 λουτρά, 1 καφενείο, 1 πτωχοκομείο και ακίνητα στη Σμύρνη). Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο μητροπολίτης Γεράσιμος Τανταλίδης εισήγαγε ένα ακόμη όργανο, την 8μελή «Κεντρική Επιτροπή» με πρόεδρο τον μητροπολίτη και εκλογή τους από μυστική και καθολική ψηφοφορία, που επέλυε της διαφορές μεταξύ δημογερόντων, εφόρων και κατοίκων. Η ετήσια Γενική Συνέλευση, όπου εξέλεγε όλα τα μέλη των οργάνων και των δημογερόντων γι-

⁵ Σαπουντζάκης, *Οι Σπαρταλήδες*, 27.

νόταν την τελευταία Κυριακή του Φεβρουαρίου, από όλους τους φορολογούμενους χριστιανούς, πάνω από 100 γρόσια και άνω από 30 ετών. Η εγκατάσταση των νέων αρχών γινόταν στις 21 του Μάη⁶.

Η παιδεία εφαρμόστηκε αρχικά στο τέλος του 18^{ου} αιώνα (1774-1810) από τον γραμματοδιδάσκαλο Κελίν Σάββα στα λεγόμενα «σπιτικά σχολεία» και στην συνέχεια, το 1810, ο Πελοποννήσιος φωτισμένος δάσκαλος Διονύσιος Μώραλης ίδρυσε ένα σχολείο ανώτερου επιπέδου. Ακολούθησε η ίδρυση του πρώτου «Κοινοτικού Σχολείου» (ιδιωτικού) από το μητροπολίτη Ειρηνουπόλεως Γρηγόριο Βατοπεδινό, πριν την επανάσταση, με δάσκαλο τον Ιωάννη και με τα ελληνικά ως ξένη γλώσσα. Ακολούθησαν άλλοι φωτισμένοι δάσκαλοι, ενώ η περίοδος 1830-1880 ήταν ο χρυσός αιώνας της «Αλληλοδιδασκτικής». Στην συνέχεια εφαρμόστηκε η «Συνδιδασκτική», με δάσκαλο σε κάθε τάξη. Η Σπάρτη είχε σε ταυτόχρονη λειτουργία τρία τουλάχιστον σχολεία: το Αρρεναγωγείο, ή Αστική Σχολή (με Δημοτικό, Σχολαρχείο και Γυμνάσιο), το Παρθεναγωγείο και το Νηπιαγωγείο. Η Σχολική Εφορεία και η Κοινότητα οργάνωνε και λειτουργούσε τα σχολεία με σημαντική την συμβολή Μεγάλων Ευεργετών και Δωρητών, εκτός από τις εκκλησιαστικές επιτροπές και τα δίδακτρα των μαθητών⁷.

Το αυτοκρατορικό διάταγμα «Χάτι Χουμαγιούν» του 1856 έδωσε επιτέλους την ποθούμενη ισονομία και ισοπολιτεία στους χριστιανούς της οθωμανικής επικράτειας. Μεταξύ 1840 και 1870 κτίζονται από τη γρήγορα αναπτυσσόμενη και οικονομικά εύρωστη κοινότητα των ορθοδόξων Ελλήνων της Σπάρτης τρεις τουλάχιστον μεγάλες τρίκλιτες εκκλησίες: Η τρουλαία Κοίμηση της Θεοτόκου, ή «Αγία Σοφία της Ανατολής», που δεν σώζεται σήμερα, ο μητροπολιτικός ναός της Γενεσίου της Θεοτόκου (Εικ. 2) και τα Εισόδια της Θεοτόκου με το πανύψηλο καμπαναριό και το ξύλινο ρολόι πάνω από την κόγχη του ιερού, που έπεσε το 1914 (Εικ. 1,11). Η εκκλησία της Σπάρτης προήχθη σε μητρόπολη στα τέλη του 15^{ου} αιώνα με έδρα την Σπάρτη ή την Αττάλεια εναλλάξ. Στη μητρόπολη αυτή, εκτός της Σπάρτης, υπαγόταν οι επισκοπές Αττάλειας, Καστελόριζου, Μάκρης, Λειβησιού, Βουρδουρίου, Πάρλας, Ουλούμπορλου, Νησίου, Ελμαλού, Φοίνικος, Αντιφέλου, Μύρων, Καλαμακίου και Αλαΐας. Οι διατελέσαντες μητροπολίτες του 19^{ου} μέχρι τις αρχές το 1923 είναι: ο Ευγένιος ο Β' (μετέπειτα πατριάρχης), ο Γεράσιμος ο Β', ο Μελέτιος ο Α' (από τη Μακεδονία), ο Καισάριος, ο Παρθένιος, ο Βενέδικτος, ο Κωνσταντίνος (Βαλιούλης), ο Γεράσιμος ο Γ' Τανταλίδης και ο τελευταίος πριν τον ξε-

⁶ Σαπουντζάκης, *Οι Σπαρταλίδες*, 30-31 και Βογιατζόγλου, Ο ρόλος της Δημογεροντίας, 12-14

⁷ Σαπουντζάκης, *Οι Σπαρταλίδες*, 36-39 και Χ. Σαπουντζάκης, «Η ελληνική παιδεία», Καθημερινή, Επτά ημέρες, Μικρά Ασία. Η άγνωστη Πισιδία, (16-3-1997), 18-22 (στο εξής Σαπουντζάκης, *Η ελληνική παιδεία*).

ριζωμό, ο Πατάρων Μελέτιος. Ο αρχιερατικός επίτροπος Παπα-Ιωακείμ Πεσμαζόγλου οδήγησε τους Σπαρταλήδες στην Ελλάδα⁸.

Οι ενοριακές εκκλησίες ήταν το κέντρο της ζωής της πόλης. Ο ρόλος της εκκλησίας στη ζωή της ελληνορθόδοξης κοινότητας ήταν θεμελιώδης στην πολυεθνική και πολυθρησκευτική κοινωνία της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁹. Η ενοριακή εκκλησία αποτέλεσε ιδιαίτερα το θρησκευτικό, πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό κέντρο κάθε ορθόδοξης κοινότητας¹⁰. Με τα έσοδα της εκκλησίας¹¹ αντιμετώπιζαν, εκτός από τη γενναία οικονομική στήριξη του πατριαρχείου, των μητροπολιτών και των επισκόπων, που εκτελούσαν και διοικητικά χρέη, με όλη τη γραφειοκρατία και τη δικαστική λειτουργία, τα τρέχοντα έξοδα συντήρησης, αλλά και ανέγερσης νέων ναών. Ιδιαίτερα όμως υποστήριζαν την παιδεία, αναλαμβάνοντας σε μεγάλο ποσοστό την πληρωμή των δασκάλων, του εκπαιδευτικού υλικού και της κατασκευής των σχολείων¹². Δίπλα από την εκκλησία συνήθως έκτιζε η κοινότητα το σχολείο με τη μόνιμη συμπαράσταση και οικονομική ενίσχυση της εκκλησίας. Παράλληλα η εκκλησία βοηθούσε την κοινότητα σε κοινωνικά έργα, οδοποιίας, υγιεινής και οργάνωνε γιορτές.

⁸ Σαπουντζάκης, *Οι Σπαρταλήδες*, 28-30 και Βογιατζόγλου, *Θρησκευτικές εξελίξεις στην Πισιδία*, 23-25.

⁹ Η οργάνωσή της με το Πατριαρχείο και τις μητροπόλεις, που αποτελούσαν την επίσημη εκπροσώπηση των ορθόδοξων στην οθωμανική διοίκηση, συνέβαλε στη διαμόρφωση της κοινωνίας στην περίοδο της τουρκοκρατίας. Καθοριστικό ρόλο έπαιξε η προσωπικότητα του εκάστοτε ιεράρχη, που ήταν επικεφαλής του πατριαρχείου και των κατά τόπους μητροπόλεων και επισκοπών.

¹⁰ Εκεί εκτός από τις θρησκευτικές λειτουργίες και τελετές, συγκεντρώνονταν οι χριστιανοί για να εκλέξουν τους επιτρόπους της εκκλησίας, τους δημογέροντες, τους προκρίτους και τους προεστούς των Δημαρχιών. Ήταν ο χώρος με τις βασικότερες κοινωνικές, εκτός από θρησκευτικές, εκδηλώσεις με την πάνδημη συμμετοχή των χριστιανών στις γιορτές και τα πανηγύρια. Η αυλή της εκκλησίας πολλές φορές ταυτίζεται με την πλατεία της κοινότητας και εκεί γίνονται οι χοροί και τα κοινά γεύματα στις γιορτές.

¹¹ Οι κώδικες των λογαριασμών των ενοριακών ναών που έχουν βρεθεί σε εκκλησίες της Δωδεκανήσου και ιδιαίτερα της Ρόδου μας δίνουν πλούσιες και ακριβείς πολλές φορές πληροφορίες για τη δραστηριότητα των εκκλησιών, που προέρχονται οι περισσότεροι από το β' μισό του 19^{ου} και του α' μισού του 20^{ου} αιώνα. Το υλικό των περισσότερων δεν έχει δημοσιευτεί, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, όπως της Τήλου, Κώδικας Μικρού Χωριού Τήλου (1878), βλ. Χ. Κουτελάκης, «Το Μικρό Χωριό της Τήλου και ο ναός της Τίμιας Ζώνης», *Δωδεκανησιακόν Αρχεῖον* (1996), 159-162.

¹² Η αυξανόμενη περιουσία σε κτήματα, αλλά και κτίσματα, της εκκλησίας, δωρεές συνήθως πιστών, τον 18^ο και 19^ο αιώνα γίνεται σημαντική. Η χρηστή συνήθως διαχείριση και εκμετάλλυσή της από την εκλεγόμενη κατ' έτος επιτροπή με γεωργικές, βιοτεχνικές, εμπορικές, αλλά και χρηματιστηριακές δραστηριότητες, οδήγησε στην αύξησή της με μύλους, ελαιοτριβεία, καταστήματα, καφενεία και σπίτια για τον ιερέα, ή τους δασκάλους. Δανείζοντας και δανειζόμενη κεφάλαια για κοινωνικά έργα συνήθως σκοπούς, χειραφέτησε και ώθησε τις κοινότητες στην οργάνωση της εκπαίδευσης και της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Οι δυο εξεταζόμενες εκκλησίες είναι του 19^{ου} αιώνα.

Η ενοριακή εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου (Τσαβούζ) βρίσκεται σε μια ευρύχωρη αυλή στον Πάνω Μαχαλά (Γιοκάρ μελλεσί) στην Σπάρτη της Πισιδίας στην Τουρκία. Θεμελιώθηκε το 1857 με πρωτομάστορες τον μικρασιάτη Νισλή Χατζηνικόλα και τον Ρόδιο Ανδρέα Σουληνά και, μετά τον θάνατο του Χατζηνικόλα στις 20 Μαΐου 1858, αποπερατώθηκε το 1860 από τον πρωτομάστορα Ανδρέα¹³.

Η εκκλησία της Γενεσίου της Θεοτόκου (Κεμέρ), που ήταν η μητρόπολη της Σπάρτης βρίσκεται ερειπωμένη σε μία αυλή στα νότια προάστια, κοντά στο κέντρο της πόλης και κτίστηκε, «ανακαινίσθηκε» το 1868¹⁴. Είναι πολύ πιθανό πρωτομάστορας να ήταν ο ροδίτης Ανδρέας Σουληνάς, που έκτισε και τα Εισόδια της Θεοτόκου λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1857-1860, σύμφωνα με επιγραφή χαραγμένη στα καραμανλήδικα (τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες), που αντέγραψε ο Β. Βογιατζόγλου και μετέφρασε ο Αργύρης Πετρονώτης¹⁵. Ο Ανδρέας Σουληνάς εργάστηκε εκεί αρκετά χρόνια. Εξάλλου είναι γνωστή η περιοδική μετανάστευση των Δωδεκανησίων γεωργών και ιδιαίτερα των οικοδόμων, κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα στη Μικρά Ασία, για οικονομικούς λόγους¹⁶. Συνεργεία τεχνιτών περιόδευαν στη Μικρά Ασία.

¹³ Βογιατζόγλου, *Η Σπάρτη της Μικράς Ασίας*, 272 και Α. Πετρονώτης, «Μαϊστόρων Μικράς Ασίας και Καλφάδων Ανάστασις», *Μικρασιατικά Χρονικά* 22 (2007), 207-8 (στο εξής Πετρονώτης, *Μαϊστόρων Μικράς Ασίας*). Η μετάφραση της καραμανλίδικης επιγραφής αναφέρει: «Αυτός ο ιερός ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου, πρώτα ο θεός και έπειτα με τις πρεσβείες της Παναγίας, με την εύνοια του αγαπητού βασιλιά και αυθέντη μας Απτούλ Μετζήτ και επί εποχής του αρχιερέα μας κυρίου κυρ Μελετίου, με τη βοήθεια και τις προσπάθειες όλων των ορθοδόξων χριστιανών θεμελιώθηκε στις 5 Μαΐου 1857 με πρωτομάστορες το Νισλή Χατζηνικόλα και το ρόδιο Ανδρέα Σουληνά, μετά δε το θάνατο του πρωτομάστορα Χατζηνικόλα στις 20 Μαΐου 1858, αποπερατώθηκε στα 1860 από τον πρωτομάστορα Ανδρέα». Βογιατζόγλου, *Θρησκευτικές εξελίξεις στην Πισιδία*, 1-2, Κ. Χονδρός, *Η Μικρά Ασία των Δωδεκανησίων*, Ρόδος 2009, 222.

¹⁴ Βογιατζόγλου, *Η Σπάρτη της Μικράς Ασίας*, 272, Χονδρός, *Η Μικρά Ασία των Δωδεκανησίων*, 222

¹⁵ Βογιατζόγλου, *Η Σπάρτη της Μικράς Ασίας*, 272, Πετρονώτης, *Μαϊστόρων Μικράς Ασίας*, 207-8 και *Δωδεκανήσος*, *Τεύχ. Ζ'*, (2012), 80, (στο εξής Ντέλλας, *Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου*) βλέπε στο παράρτημα ΚΣΕΔ (Κατάλογος Σταυροθολιακών Εκκλησιών Δωδεκανήσου), Ρόδος, 131. Τα Εισόδια της Θεοτόκου (Τσαβούζ) στη Σπάρτη της Πισιδίας στην Τουρκία).

¹⁶ Χ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, Αθήνα 1994, 475, Π. Σαβοριανάκης, *Νησιωτικές κοινωνίες στο Αιγαίο. Η περίπτωση των Ελλήνων της Ρόδου και της Κω (18^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, Αθήνα 2000, 40 και 82-88. Μετανάστευση από Ρόδο προς Μικρά Ασία παρατηρήθηκε μετά τις θεσμικές μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ του 1840, η οποία οφειλόταν στην οικονομική δυσπραγία. Μεταξύ 1840-80, διακόσιες χιλιάδες Έλληνες μετανάστευσαν από τα νησιά του Αιγαίου στην ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης. Εποχιακή μετακίνηση αγροτών νησιωτών γινό-

Και οι δύο εκκλησίες έχουν κοινή τυπολογία, είναι τρίκλιτες που καλύπτονται από τρεις σειρές με έξι σταυροθόλια (Εικ. 3-4). Έχουν δύο κιονοστοιχίες από πέντε κολώνες και ημικίονες στους πλευρικούς τοίχους. Το μεσαίο κλίτος είναι υπερυψωμένο και φωτίζεται με φεγγίτες πάνω από την στέγη των πλαγίων κλιτών, που στη μητρόπολη είναι οξυκόρυφοι (Εικ. 5) και στα Εισόδια με σύνθετα ισλαμικά τόξα (Εικ. 6). Οι ναοί έχουν τα χαρακτηριστικά γοτθικά στοιχεία των σταυροθολιακών εκκλησιών της Δωδεκανήσου, με επί μέρους μορφολογικά νεοκλασικά στοιχεία¹⁷. Τα Εισόδια έχουν επί πλέον και στοιχεία της τουρκοκρατίας.

Οι μονόχωρες δρομικές αποτελούν τη μεγάλη πλειονότητα με εκατόν τριάντα πέντε γνωστές σταυροθολιακές εκκλησίες στα Δωδεκάνησα, κτισμένες μεταξύ του 1750 και 1924, ενώ μόνο δέκα είναι τρίκλιτες¹⁸. Μέχρι το 2011 ήταν καταγεγραμμένες εκατόν είκοσι οκτώ μονόχωρες¹⁹, αλλά πρόσφατα επισημάνθηκαν άλλες επτά²⁰. Εννιά σταυροθολιακές έχουν μέχρι στιγμής επισημανθεί στη Μικρά Ασία, από τις οποίες οι έξι ήταν καταγεγραμμένες μέχρι το 2011²¹ και άλλες τρεις έχουν επισημανθεί πρόσφατα. Εκτός από τις δύο τρίκλιτες στη Σπάρτη της Πισιδίας, οι υπόλοιπες μονόχωρες βρίσκονται μία στο Καλαμάκι (Καλκάν), μία στην Αντίφοιλο (Κας) και δύο στο Λιβίσι²² και άλλες τρεις, που πρόσφατα έχουν επισημανθεί, μία στο Μουρσαλί, δυτικά του Αϊ-

ταν κάθε χρόνο μετά τις γεωργικές εργασίες, στη Μικρά Ασία το χειμώνα, όπου εξασκούσαν τα επαγγέλματα του ξυλουργού, του σιδερά, του κτίστη, ενώ κάτοικοι από την Κάλυμνο, το Καστελλόριζο, τη Σύμη και την Τήλο είχαν δημιουργήσει παροικίες στη Μικρά Ασία, όπως την Αντίφελο, το Καλαμάκι και τη Μάκρη.

¹⁷ Ντέλλας, Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου, 19-474, βλέπε και στο παράρτημα ΚΣΕΔ (Κατάλογος Σταυροθολιακών Εκκλησιών Δωδεκανήσου, Ρόδος, 130. Η Μητρόπολη, Γενέσιο της Θεοτόκου (Κεμέρ) στη Σπάρτη της Πισιδίας στην Τουρκία και 131. Τα Εισόδια της Θεοτόκου (Τσαβούζ) στη Σπάρτη της Πισιδίας στην Τουρκία).

¹⁸ Ντέλλας, Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου, 198-210.

¹⁹ Ντέλλας, Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου, 172-194.

²⁰ Οι τρεις στο νησί της Ρόδου, δύο στο χωριό Καλαμών και μία στο Βάτι και μία στη Νίσυρο, καθώς και άλλες τρεις στην Τουρκία.

²¹ Ντέλλας, Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου, παράρτημα ΚΣΕΔ, 125. Τα Εισόδια της Θεοτόκου στο Λιβίσι (Καγιάκιοϊού) της Λυκίας στην Τουρκία, 126. Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ-Ταξιάρχης στο Λιβίσι (Καγιάκιοϊού) της Λυκίας στην Τουρκία, 127. Παναγία η Αντιφελιώτισσα στην Αντίφελλο της Λυκίας στην Τουρκία, 129. Η Παναγία, τα Εισόδια της Θεοτόκου, στο Καλαμάκι της Λυκίας στη Τουρκία.

²² Γ. Ντέλλας, «Οι εκκλησίες της Παναγίας της Πυργιώτισσας και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στο Λιβίσι της Μικράς Ασίας», *Πρακτικά του 3ου Συμποσίου «Τρεις χιλιετίες Μικρασιατικού Πολιτισμού, Επιστήμες-Γράμματα-Τέχνες, 23-24-25 Νοεμβρίου 2007»*, Αθήνα 2008, 141-156. Η επισκευή του 19^{ου} αιώνα του ναού του Αγίου Νικολάου στα Μύρα της Λυκίας έχει, επίσης, στέγαση από γοτθικά σταυροθόλια.

δινίου²³, μία στο Πεντζίκι της Καρίας κοντά στα Μούγλα²⁴ και μία στο Peksimet στη χερσόνησο της Αλικαρνασσού²⁵.

Οι μονόχωρες σταυροθολιακές εκκλησίες στα Δωδεκάνησα στεγάζονται από ένα, ή περισσότερα (μέχρι πέντε) γοτθικά πετρόκτιστα σταυροθόλια, ενώ οι τρίκλιτες μέχρι οκτώ, εν σειρά στον άξονα Α-Δ. Τα γοτθικά τους σταυροθόλια φέρονται από τους εξωτερικούς τοίχους με τη βοήθεια ημικιόνων ενταγμένων στην εσωτερική τους πλευρά, ενώ στις τρίκλιτες και από τους κίονες του μεσαίου κλίτους. Στα κιονόκρανα των κίωνων και των ημικιόνων καταλήγουν οι διαγώνιες νευρώσεις και τα εγκάρσια τόξα των σταυροθολίων. Η κατασκευαστική λύση της ανάληψης των πλάγιων ωθήσεων των σταυροθολίων με τη διαπλάτυνση προς τα έξω των τοίχων από τη γένεση περίπου των θόλων των τόξων και των διαγώνιων νευρώσεων και κάτω γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στις εξωτερικές όψεις.

Τα σταυροθόλια και τα τόξα των δύο εκκλησιών της Σπάρτης είναι οξυκόρυφα, χωρίς νευρώσεις (Εικ. 7-8). Οι εσωτερικές όψεις προς το μεσαίο κλίτος έχουν δύο ζώνες κιονόκρανα, όπου πάνω από αυτά των κίωνων, γωνιακές παραστάδες συνεχίζουν μέχρι τη γένεση των μεσαίων σταυροθολίων, που είναι ψηλότερα, με επίκρανα. Τα επίκρανα των Εισοδίων είναι από απλά γείσα, ενώ της μητρόπολης από σύνθετα γείσα με οδόντες, που συνδυάζονται με οριζόντια ανάλογη κορνίζα, η οποία διατρέχει όλο το μήκος των μακρών πλευρών της. Μεταλλικοί ελκυστήρες με σιδερένια αγκύρια στους πλευρικούς τοίχους, ενισχύουν στατικά το ναό και βοηθούν στην ανάληψη των πλάγιων ωθήσεων.

Εν τούτοις κάποιες διαφοροποιήσεις τις κάνουν αρκετά ξεχωριστές.

Η μητρόπολη της Σπάρτης, μέγιστων διαστάσεων 27.05x14.78 μ., συνδυάζει κατασκευαστικά στοιχεία, που απαντώνται ευρύτατα στην εκκλησιαστική αιγαιοπελαγίτικη αρχιτεκτονική του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα (Εικ. 9,10). Τα σταυροθόλια είναι αφ' ενός πετρόκτιστα στα χαμηλότερα τμήματα, όπως συνηθίζονται στα Δωδεκάνησα και τα παράλια της Μικράς Ασίας και αφ' ετέρου

²³ Πέτρος Στ. Μεχτίδης, Συνοπτική ιστορία του Μουρσαλί. Ο ελληνισμός περίξ του Αϊδινίου, από τον 15ο αιώνα ως το 1922, <http://www.kentyasam.com/bir-yudum-koy-mursalli-yhbrdy-3874.html>, 2019, 1-11. Το Μουρσαλί βρίσκεται δυτικά του Αϊδινίου και βόρεια του ποταμού Μαιάνδρου, τη δεκαετία του 1820 φτάνουν άποικοι από τα νησιά του Αιγαίου και μεταξύ τους Καρπάθιοι και Ροδίτες. Το 1864 οι κάτοικοι έχτισαν 'μεγαλοπρεπέστερον και ευρυχωρότερον' ναό, ίσως τον σωζόμενο σήμερα σταυροθολιακό ναό, όπου πιθανά εργάστηκαν οικοδόμοι από τα Δωδεκάνησα.

²⁴ Στη θέση Yayla koyu (Tarcan Oguz) βρίσκεται ερειπωμένος σταυροθολιακός ναός μονόχωρος με κόγχη ιερού, Πέτρος Στ. Μεχτίδης, Το Πεντζίκι της Καρίας 2019, 1-7. https://www.academia.edu/38564169/Το_Πεντζίκι_της_Καρίας

²⁵ Ergün Lafli, Sami Patacı, Peksimet Kilisesi, The church at Peksimet in Caria, August 2014, 1-12. https://www.researchgate.net/publication/272292262_Peksimet_KilisesiThe_Church_at_Peksimet_in_Caria.

έχουν ξύλινη στέγη ψηλότερα, καλυμμένη με κεραμίδια εξωτερικά και επιχρίσματα από μπαγδατί εσωτερικά, τεχνική που ακολουθείται στην Λέσβο²⁶, την Πόλη²⁷ και τα βόρεια παράλια της Μικράς Ασίας (Αϊβαλί κλπ.). Αρκετά παραδείγματα Λεσβιακών τρίκλιτων εκκλησιών παρουσιάζουν καλυμμένες τις ξύλινες στέγες εσωτερικά από ψευδοροφές με βυζαντινά σταυροθόλια πάνω σε επιχρισμένες επιφάνειες από μπαγδατί. Περισσότερο εφαρμόστηκαν στα πλάγια κλίτη, αλλά συχνά και στα τρία κλίτη, όπως στην Αγία Παρασκευή Πηγής του 1859, στην Κοίμηση της Θεοτόκου Κάτω Τρίτους, επίσης του 1859, αλλά και σε τρουλαίες τρίκλιτες βασιλικές, όπως στον Άγιο Αντώνιο Μυτιλήνης, του 1885, στον Άγιο Γεώργιο Σκοπέλου, του 1892 και στον Άγιο Αντώνιο Τριγώνα, του 1897²⁸. Ανάλογη τεχνική εφαρμόζεται και στη Λήμνο²⁹. Η σύζευξη των δύο τεχνικών κατασκευής σταυροθολίων που απαντώνται στο Αιγαίο είναι ιδιαίτερα επιτυχής και δείχνει την επινοητικότητα των άριστων μαστόρων της εποχής. Οι κίονες έχουν κορινθιακά, επιχρισμένα με σοβά, πάνω σε απλά, με καμπυλωμένες τις γωνίες, μαρμάρινα κιονόκρανα, ενώ οι ημικίονες είναι απλοί.

Το ιερό καταλαμβάνει την ανατολική σειρά των σταυροθολίων και έχει πρωτότυπη κόγχη ιερού (Εικ. 7,10). Η πεντάπλευρη εξωτερικά κόγχη του ιερού αγκαλιάζει όλο το πλάτος της τρίκλιτης βασιλικής χαμηλά, και ψηλότερα γίνεται τρίπλευρη με μικρότερο πλάτος. Το εσωτερικό ημικύκλιο καταλαμβάνει το πλάτος του μεσαίου κλίτους και στεγάζεται με τεταρτοσφαιρικό θόλο, ενώ το τόξο της όψης της είναι οξυκόρυφο με διακοσμητικό βεργίο. Οι ανατολικές γωνίες της εκκλησίας στην πρόθεση και το διακονικό αποκόπτονται για την πεντάπλευρη κόγχη δημιουργώντας έτσι πενταγωνικούς χώρους, ενώ τα σταυροθόλια διακόπτονται δημιουργώντας μια πρωτότυπη μορφή. Στις τρεις πλευρές των πενταγώνων διανοίγονται αντίστοιχες οξυκόρυφες κόγχες για τις λειτουργικές ανάγκες της πρόθεσης και του διακονικού (Εικ. 3, 7).

Η μητρόπολη διέθετε και μεγάλο καμπαναριό το οποίο δεν διατηρείται σήμερα³⁰.

²⁶ Μ. Τσιτιμάκη, *Παραδοσιακή Ναοδομία στη Λέσβο (18^{ος} & 19^{ος} αι.)*, διδακτορική διατριβή, (αδμ. δ.δ.), Αθήνα 2006 (στο εξής Τσιτιμάκη, *Παραδοσιακή Ναοδομία στη Λέσβο*).

²⁷ Μ. Τσιτιμάκη, «Παρατηρήσεις στις τρίκλιτες βασιλικές της αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως», *Δελτίο Εταιρείας Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής*, Α' (2004), 190-1 (στο εξής Τσιτιμάκη, *Παρατηρήσεις στις τρίκλιτες βασιλικές της αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως*).

²⁸ Τσιτιμάκη, *Παραδοσιακή Ναοδομία στη Λέσβο*, Πίνακας II.3.9, ναοί III.3.65, III.3.27, III.3.49.13, III.3.78 και III.3.86.

²⁹ Τσιτιμάκη, *Παρατηρήσεις στις τρίκλιτες βασιλικές της αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως*, 190-1 και σημείωση 25.

³⁰ Βογιατζόγλου, *Θρησκευτικές εξελίξεις στην Πισιδία*, 23

Τα Εισόδια της Θεοτόκου, μέγιστων διαστάσεων 35.40x16.60 μ., έχουν σταυροθόλια πετρόκτιστα και γενικότερα αρχιτεκτονικά στοιχεία ανάλογα με τις αντίστοιχες Δωδεκανησιακές εκκλησίες, που δείχνει ότι Δωδεκανήσιοι είναι ίσως οι κτίστες της (Εικ. 1,4,8). Διαθέτουν πρόναο και γυναικωνίτη σε πατάρι (Εικ. 4,12α), καμπαναριό με δύο εξωτερικές συμμετρικές σκάλες ενταγμένα στη δυτική σειρά των σταυροθολίων και πεντάπλευρη εξωτερικά κόγχη του ιερού (Εικ. 13). Οι κίονες έχουν απλά, με καμπυλωμένες τις γωνίες, κιονόκρανα, όπως και οι ημικίονες των πλάγιων κλιτών, που συνδυάζονται με την οριζόντια εσωτερική σύνθετη κορνίζα, που διατρέχει περιμετρικά τους εσωτερικούς τοίχους (Εικ. 8). Τα κλειδιά των νευρώσεων είχαν κωνική διακοσμητική απόληξη, που σήμερα είναι κατεστραμμένα, όπως δείχνουν οι μεταλλικοί γάντζοι, που διατηρούνται και χρησίμευαν επίσης για την ανάρτηση και των πολυελαίων.

Το ιερό στεγάζεται με οξυκόρυφες καμάρες, προέκταση των ανατολικών κεραίων των αντίστοιχων σταυροθολίων και η κόγχη του με τεταρτοσφαιρικό θόλο (Εικ. 4,8,11), η οποία πλαισιώνεται με διακοσμητικό κυμάτιο στο τόξο, που απολήγει στην οριζόντια κορνίζα. Η κόγχη στο νότιο τοίχο του διακονικού είναι τοξωτή, ενώ οι δύο κόγχες στον ανατολικό έχουν τόξα διπλής καμπυλότητας, αλλά με αντίστροφη σειρά (κοίλο στην κορυφή και κυρτό στα άκρα στο ένα, που δίνει τοξωτή μορφή και το αντίθετο στο άλλο, που το κάνει να είναι οξυκόρυφο). Αντίστοιχες κόγχες θα πρέπει να είχε και στην πρόθεση³¹.

Η δυτική σειρά των σταυροθολίων με τον πρόναο και το γυναικωνίτη στο πατάρι έχουν κατεστραμμένη σήμερα την στέγη και το ξύλινο μεσοπάτωμα και με υπολείμματα που μαρτυρούν την αρχική τους μορφή (Εικ. 12α). Τα σταυροθόλια είναι γκρεμισμένα και η πιθανά μεταγενέστερη συμπλήρωση από ξύλινη στέγη με κεραμίδια επίσης κατεστραμμένη. Τρία οξυκόρυφα τοξωτά ανοίγματα στην δυτική και από ένα στην βόρεια και την νότια πλευρά εξυπηρετούν την ημιυπαίθρια στοά του πρόναου. Η πρόσβαση στον γυναικωνίτη γίνεται από μνημειακό κλιμακοστάσιο. Διπλή και συμμετρική πετρόκτιστη σκάλα οδηγεί στο κεντρικό πλατύσκαλο της δυτικής όψης, που στηρίζεται σε οξυκόρυφο θόλο και φέρει το διώροφο διατηρημένο τμήμα του πολυώροφου πυραμιδοειδούς καμπαναριού (Εικ. 13). Ημικυκλική και κωνική βάση σε κτιστό πρόβολο προεξέχει στη δυτική πλευρά του πλατύσκαλου και πιθανά χρησίμευε ως προβεβλημένος εξώστης.

Το σωζόμενο τμήμα του καμπαναριού αποτελείται από γωνιακούς μαρμάρινους κίονες στο πρώτο και γωνιακές παραστάδες στο δεύτερο επίπεδο με βά-

³¹ Η περιγραφή των εσωτερικών αρχιτεκτονικών και μορφολογικών στοιχείων δεν είναι πλήρης, επειδή δεν κατέστη δυνατή, κατά την επίσκεψη στις 19-8-2007, η είσοδος στην εκκλησία, και η περιοχή της πρόθεσης δεν ήταν ορατή, γιατί ήταν πρόχειρα περιφραγμένη.

σεις και επίκρανα και οξυκόρυφα ανοίγματα πλαισιωμένα από παραστάδες με οριζόντια κορνίζα στην στέψη. Το μεσοπάτωμα καλύπτεται με μικρό σταυροθόλιο. Μεταλλικοί ελκυστήρες ενισχύουν στις γενέσεις των τόξων την κατασκευή. Το καμπαναριό είχε και άλλους ορόφους και «ήταν πανύψηλο», σύμφωνα με περιγραφές. Η όλη σύνθεση της δυτικής όψης είναι συμμετρική και θα πρέπει να ήταν ιδιαίτερα μνημειακή στην αρχική της μορφή. Οι προσθήκες στα δυτικά του πρόναου αφαιρέθηκαν προφανώς σε πρόσφατες εργασίες, όπως δείχνουν παλιές φωτογραφίες και διαμορφώθηκε η δυτική αυλή με μικρή πλατεία και σιντριβάνι για νερό (Εικ. 13).

Το γενικό σχήμα και η ογκοπλαστική διαμόρφωση των όψεων υπαγορεύεται από την ίδια την κατασκευή των γοθθικών σταυροθολίων που αποτελούν τα συστατικά στοιχεία των εκκλησιών αυτών³² (Εικ. 1-2). Η εξωτερική εμφάνιση της στέγης των σταυροθολίων αυτών των εκκλησιών είναι συνήθως η επικάλυψη των πέτρινων θόλων από κονίαμα με κουρασάνι. Σπάνια οι εξωτερικές επιφάνειες των σταυροθολίων διαμορφώνονται αργότερα σε δίρρηχτες, αλληλοτεμνόμενες στέγες με κεραμίδια και μικρές κλίσεις, κάνοντας χρήση κονιοδεμάτων πάνω από τους θόλους, όπως στις εκκλησίες της Σπάρτης της Πισιδίας και ειδικά στα Εισόδια της Θεοτόκου, είτε με ξύλινη στέγη, όπως στη μητρόπολη.

Η σταδιακή αύξηση της εξωστρέφειας του ορθόδοξου πληθυσμού από τον 18^ο μέχρι τον 20^ο αιώνα, σε συνδυασμό με τις καταλυτικές επιδράσεις της υστερογοθτικής αρχιτεκτονικής των Ιπποτών³³ και της οθωμανικής, κατά την τουρκοκρατία³⁴ στην Ρόδο, οδήγησε στη δημιουργία ιδιαίτερων μορφολογικών στοιχείων, που χρησιμοποιήθηκαν στις σταυροθολιακές μεταβυζαντινές εκκλησίες της Δωδεκανήσου και κατ' επέκταση της Μικράς Ασίας, όπου εφαρμόστηκαν. Σε κάθε όψη σταυροθολίου αντιστοιχεί ένα άνοιγμα, πόρτα, ή παράθυρο. Το ιερό φωτίζεται από παράθυρο στο μέσον της ανατολικής πλευράς της κόγχης. Στα μέτωπα των σταυροθολίων ανοίγονται φεγγίτες³⁵. Τα ανοίγματα, θυρώματα, τόξα, παράθυρα και φεγγίτες σε συνδυασμό με το μέγεθος,

³² Ο τρόπος κατασκευής των σταυροθολιακών μεταβυζαντινών εκκλησιών εκφράζεται και εξωτερικά και έτσι η μορφή των διασταυρούμενων οξυκόρυφων θόλων γίνεται σαφέστατα διακριτή.

³³ A. Gabriel, «La cité de Rhodes, Architecture civile et religieuse», τ. II, Paris 1923, 159-212, Γ. Ντέλλας, «Μορφολογικά στοιχεία των ιπποτικών εκκλησιών της Ρόδου», Γλυπτική και Λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή, Ηράκλειο 2007, 196-217, του ίδιου, «Η τυπολογία των εκκλησιών της Ρόδου κατά την Ιπποτοκρατία», ΔΧΑΕ 30 (2009), 81-94

³⁴ Γ. Ντέλλας, «Οι επιρροές της ιπποτικής και της οθωμανικής στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της πρώτης περιόδου της τουρκοκρατίας στα Δωδεκάνησα (1523-1750)», στις Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 7, υπό εκτύπωση.

³⁵ Γενικά οι εκκλησίες αυτές, όπως και οι αντίστοιχες γοθθικές, φωτίζονται ικανοποιητικά, σε αντίθεση με τις βυζαντινές, που χαρακτηρίζονται από τον χαμηλό φωτισμό.

τον αριθμό και τη θέση τους, συμπληρώνουν τα γενικά χαρακτηριστικά της εξωτερικής εμφάνισης των υπό εξέταση εκκλησιών. Η μορφή όμως και τα σχήματα των ανοιγμάτων και ιδιαίτερα η διακόσμησή τους από πλαίσια, υπέρθυρα τόξα, γείσα, με διάφορες διατομές και ανάγλυφα οθωμανικού μπαρόκ, σε συνδυασμό με την εν γένει διακόσμηση των όψεων με αντίστοιχες κορνίζες και προεξοχές δίνουν τα ειδικά χαρακτηριστικά τους. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της εξωτερικής τους εμφάνισης στις περισσότερες εκκλησίες περιλαμβάνουν στοιχεία της περιόδου της Τουρκοκρατίας του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, ανάλογα με αυτά που χρησιμοποιούνται σε όλα τα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία, τα οποία εμπλουτίζουν τη μορφή των γοθικών σταυροθολίων και δημιουργούν αυτόν τον ξεχωριστό τύπο της ελληνικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Ο νεοκλασικισμός επίσης επέδρασε καταλυτικά επίσης διαμορφώνοντας με αντίστοιχα κλασικιστικά στοιχεία τις όψεις και κυρίως τα ανοίγματα στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}.

Οι δυο αυτές εκκλησίες της Σπάρτης έχουν αντίστοιχα με τα τυπολογικά και κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά. Οι όψεις είναι από εμφανείς λιθοδομές με πωρόλιθο, εκτός της δυτικής, της μητρόπολης της Σπάρτης, που είναι επιχρισμένη και διαχωρίζονται σε δύο επιφάνειες από μεγάλη οριζόντια κορνίζα σύνθετης διατομής (Εικ. 1-4). Οι όψεις ωστόσο των Εισοδίων της Θεοτόκου είναι από πιο επιμελημένη λιθοδομή. Η κάτω ζώνη με τα παράθυρα είναι σε προεξοχή από το άνω τμήμα των σταυροθολίων, που καταλήγουν σε αετωματικές στέφεις, με κορνίζα από απλή ορθογώνια διατομή και στέγη από κοίλα και κυρτά κεραμίδια. Η κάτω ζώνη της μητρόπολης της Σπάρτης με τα παράθυρα ήταν από επιχρισμένη αργολιθοδομή, με εμφανή μόνο τα πλαίσια των ανοιγμάτων και τις κορνίζες, που σήμερα είναι ξεχρισμένη, ενώ μικρές παραστάδες με επίκρανα διαχωρίζουν τις αετωματικές στέγες (Εικ. 5). Το δάπεδο του κυρίως ναού είναι στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες και οι δίρρηχτες και αλληλοτεμνόμενες στέγες καλύπτονται από κοίλα και κυρτά κεραμίδια, που πρόσφατα επισκευάστηκαν στα Εισόδια της Θεοτόκου, όπως δείχνουν οι παλιότερες φωτογραφίες σε σύγκριση με τις σημερινές.

Παρόλα αυτά οι εκκλησίες έχουν διαφοροποιήσεις ιδιαίτερα στις στενές τους όψεις.

Η μητρόπολη της Σπάρτης έχει ενιαία πεντάπλευρη χαμηλά κόγχη του ιερού, που καταλαμβάνει όλη την ανατολική όψη, είναι ενταγμένη στην κάτω επιφάνεια σε προεξοχή, ενώ το άνω τμήμα της είναι σε εσοχή και περιορίζεται σε τρίπλευρη με απλούστερη κορνίζα (Εικ. 3,10). Η δυτική όψη της είναι απλούστερη και δεν διαχωρίζεται σε δύο ζώνες. Το μεσαίο κλίτος στις στενές πλευρές απολήγει σε αετωματική στέψη, ενώ τα πλάγια σε κεκλιμένες στέγες. Τα σωζόμενα ίχνη φουρουσιών στις πλάγιες και τη δυτική όψη υποδηλώνουν περιμετρική στοά, που πιθανά δεν ολοκληρώθηκε, ενώ δεν κατασκευά-

στηκε φαίνεται ποτέ πρόναος με πατάρι για γυναικωνίτη (Εικ. 2,5).

Οι στενές όψεις των Εισοδίων της Θεοτόκου είναι συμμετρικές και με τριγωνική μορφή. Το μεσαίο τμήμα τους επιστέφεται με αέτωμα και τα πλάγια κλίτη από χαμηλότερα κεκλιμένα επίπεδα. Η κόγχη του ιερού (Εικ. 11) επιστέφεται από κορνίζα που συνδυάζεται με της προεξοχής, ενώ στη δυτική όψη γωνιακές παραστάδες και κατακόρυφες αντηρίδες τονίζουν τον κάθετο άξονα και αντιστηρίζουν τις πλάγιες ωθήσεις των σταυροθολίων (Εικ. 1,13). Η οριζόντια κορνίζα της προεξοχής επιστέφει τις γωνιακές και καταλήγει μέχρι τις μεσαίες αντηρίδες.

Οι κύριες είσοδοι στον κυρίως ναό, η βόρεια (Εικ. 5) καθώς και η νότια της μητρόπολης της Σπάρτης από γκριζοπράσινα μάρμαρα, είναι τοξωτές (με χαμηλωμένα τόξα) πόρτες με περιθύρωμα από παραστάδες με βάσεις και επίκρανα στη γένεση του τόξου σύνθετης διατομής, ημικιονίσκους ψηλότερα και τριγωνικό αέτωμα, σύνθετης επίσης διατομής και προεξέχοντα τμήματα, ως επίκρανα, στο οριζόντιο γείσο, που αντιστοιχούν στους ημικιονίσκους. Συνοδεύονται και από ανακουφιστικά τόξα. Η κύρια δυτική είσοδος στο κεντρικό κλίτος του κυρίως ναού είναι ανάλογη χωρίς τους ημικιονίσκους (Εικ. 14α). Στα τύμπανα των θυρωμάτων υπάρχουν ορθογώνιες θέσεις με μαρμάρινες πλάκες για επιγραφές, που είτε αφαιρέθηκαν, είτε σβήστηκαν. Τα παράθυρα είναι όλα οξυκόρυφα με απλό πλαίσιο σε προεξοχή με οξυκόρυφα, ψηλότερα, ανακουφιστικά τόξα (Εικ. 5,10). Η κόγχη του ιερού είναι περισσότερο φωτισμένη έχοντας τρία παράθυρα, αντί του ενός, όπως συνηθίζεται, που αντιστοιχούν στις μεσαίες πλευρές της. Όλοι οι φεγγίτες των πλαγίων και του μεσαίου κλίτους είναι οξυκόρυφοι, ενώ της ανατολικής όψης του μεσαίου κλίτους δημιουργούν μια ενδιαφέρουσα σύνθεση από δύο συμμετρικούς αχλαδόσχημους, που συνοδεύουν τον κεντρικό οξυκόρυφο, αρχιτεκτονικής «art nouveau».

Η κύρια δυτική είσοδος από τον πρόναο στο μεσαίο κλίτος του κυρίως ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου είναι μαρμάρινη και αποτελείται από τοξωτή πόρτα με περιθύρωμα από κοιλόκυρτη και γείσο από σύνθετη διατομή. Οι θολίτες και μέρος των λευκών μαρμάρων του τυμπάνου, όπου ίσως υπήρχε και επιγραφή, έχουν αφαιρεθεί (Εικ. 12α). Συνοδεύεται από συμμετρικά ορθογώνια παράθυρα, με απλά κατώφλια, που αντιστοιχούν στα πλάγια κλίτη. Οι άλλες δύο κύριες είσοδοι στον κυρίως ναό, η νότια καθώς και η βόρεια (Εικ. 6,14β), είναι τοξωτές (με χαμηλωμένο τόξο) πόρτες με περιθύρωμα από παραστάδες με επίκρανα στη γένεση του τόξου και βάσεις κοιλόκυρτης διατομής, ημικιονίσκους ψηλότερα και οριζόντιο γείσο, με επίσης κοιλόκυρτη διατομή και προεξέχοντα τα τμήματα, ως επίκρανα, που αντιστοιχούν στους ημικιονίσκους. Η νότια είναι κατασκευασμένη από λευκά μάρμαρα. Το βόρειο θύρωμα συνοδεύεται και με αντίστοιχο προεξέχον διακοσμητικό τμήμα στο μέσον του γείσου, από σύνθετη διατομή. Στα τύμπανα των θυρωμάτων υπάρχουν ορθογώνιες

πλάκες σε προεξοχή με πλαίσιο από κυμάτιο, που προορίζονταν για επιγραφές. Την βόρεια είσοδο προστατεύει μικρό τετράπλευρο προστώ με δύο γωνιακούς κίονες, με βάσεις και κορινθιάζοντα κιονόκρανα, χωρίς την διακόσμηση από φύλλα ακάνθου, πάνω στους οποίους στηρίζονται οξυκόρυφα τόξα, καθώς και σε φουρούσια του τοίχου (Εικ. 6). Οριζόντια επίστεψη από σύνθετη κορνίζα επιστέφει τις όψεις του προστώου, που καλύπτεται με ημισφαιρικό θόλο. Η είσοδος στον γυναικωνίτη γίνεται από ορθογώνια πόρτα με πρέκι, που στηρίζεται σε προεξέχοντα φουρούσια, στο μέσον της δυτικής όψης και φωτίζεται και από δύο συμμετρικά ορθογώνια παράθυρα, που αντιστοιχούν στα πλάγια κλίτη (Εικ. 13). Τα μαρμάρινα παράθυρα της βόρειας και νότιας όψης και τα τρία της κόγχης του ιερού (Εικ. 6,11) είναι ορθογώνια με απλό πλαίσιο σε προεξοχή και έχουν τριγωνικά αετώματα και κατώφλια από κοιλόκυρτη διατομή. Οι φεγγίτες των μακρών και των ανατολικών πλευρών των πλαγίων κλιτών, καθώς και της δυτικής όψης του κεντρικού κλίτους είναι ελλειπτικοί (*œil de bœuf*), των μακρών του κεντρικού με σύνθετα μουσουλμανικά τόξα (Εικ. 6), ενώ της ανατολικής όψης του μεσαίου κλίτους δημιουργούν μια ενδιαφέρουσα σύνθεση από ένα ορθογώνιο στο μέσον και δύο συμμετρικούς αχλαδόσχημους, που θυμίζει αρχιτεκτονική «*art nouveau*» (Εικ. 11). Πάνω από την κόγχη του ιερού είχε κατασκευασθεί ξύλινη κατασκευή με ρολόι, αλλά κατέρρευσε με τον σεισμό του 1914³⁶.

Το τέμπλο της μητρόπολης της Σπάρτης δεν σώζεται και από τα ίχνη στο δάπεδο και τα οριζόντια ξύλινα δοκάρια μεταξύ των πρώτων από ανατολικά κίωνων και των πλαγίων τοίχων φαίνεται ότι ήταν ξύλινο. Ανάλογα ίχνη από εγχοπές και μεταλλικά στηρίγματα πάνω στην δεύτερη από δυτικά κολώνα της βόρειας κιονοστοιχίας δείχνουν ότι και ο άμβωνας πιθανά να ήταν ξύλινος, όπως και το δεσποτικό που θα πρέπει να ήταν στηριγμένο στην δεύτερη από ανατολικά κολώνα της νότιας κιονοστοιχίας.

Δεν διατηρείται δυστυχώς τίποτα από το τέμπλο, το δεσποτικό και τον άμβωνα των Εισοδίων της Θεοτόκου, αλλά ούτε κάτι από τον εξοπλισμό της εκκλησίας. Από τα ίχνη στον τοίχο και το δάπεδο του ιερού διακρίνονται υποδοχές και δοκοθήκες στήριξης του ξύλινου τέμπλου, ενώ διατηρείται μόνο η πέτρινη κωνική βάση με κοιλόκυρτα κυμάτια του άμβωνα ενταγμένη στους σπονδύλους του δεύτερου από δυτικά κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας του μεσαίου κλίτους (Εικ. 12β).

Υπολείμματα από χρώματα και ανάγλυφες γύψινες διακοσμήσεις στις επιφάνειες των τοίχων από ασπίδες, ανάμεσα στα παράθυρα και τους φεγγίτες, στα πλαίσια των ανοιγμάτων και στις εσωτερικές παρειές των τόξων, δείχνουν ότι και οι δύο εκκλησίες είχαν πλούσιο διάκοσμο (Εικ. 7, 9β).

³⁶ Σαπουντζάκης, *Οι Σπαρταλήδες*, 28-29.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να αναζητήσουμε ομοιότητες των Εισοδίων της Θεοτόκου με τις αντίστοιχες σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου και ιδιαίτερα με την τρίκλιτη του Αγίου Λουκά στη Σορωνή της Ρόδου. Δεν αποκλείεται ο κατασκευαστής του εντυπωσιακού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Σπάρτη της Πισιδίας να είχε κάποια σχέση με τον Άγιο Λουκά (1858-1872), που ήταν πιθανά ο Κωνσταντίνος Χατζήπαρασκευάς, σύμφωνα με τον κώδικα της εκκλησίας³⁷, που έχτισε και την επίσης τρίκλιτη σταυροθολιακή του Αγίου Αθανασίου της Σύμης (1854-5)³⁸. Χρονικά εξάλλου οι τρεις αυτές εκκλησίες κατασκευάστηκαν την ίδια περίοδο από το 1837 έως το 1872, ενώ, η συνήθεια των Δωδεκανησίων μαστόρων για μετανάστευση κατά τους θερινούς μήνες στη Μικρασία, δικαιολογούσε την παράλληλη απασχόληση και στις δύο περιοχές.

Είναι εμφανής η υψηλή ποιότητα της αρχιτεκτονικής και της διακόσμησης των δύο αυτών εκκλησιαστικών μνημείων, παρά την ερείπωση και την εγκατάλειψη και ξεχωρίζουν χαρακτηριστικά μέσα στον πολεοδομικό ιστό των παλιών συνοικιών του ορθόδοξου πληθυσμού της Σπάρτης. Είναι ένα σημαντικό δείγμα της ακμάζουσας, ιδιαίτερα τον 19^ο αιώνα, κοινωνίας του Μικρασιατικού ελληνισμού και μια απόδειξη της στενής και αλληλένδετης πορείας της νησιωτικής Ελλάδας και των περιοχών της Μικράς Ασίας.

Summary

GIORGOS NTELLAS

THE CHURCHES OF THE ASSUMPTION AND THE NATIVITY OF VIRGIN MARY, IN SPARTA OF PISIDIA

The rose and the carpet were the main professions in Sparta, while the Spartans distinguished themselves in trade, which resulted in strong economic growth, which led to the construction of two large three-aisled churches in the mid-19th century. The Church of the Nativity of the Virgin, the metropolis, was “renovated” in 1868. One of the two master builders was originally from Rhodes, Andreas Soulinas. The parish church of the Assumption of the Virgin was founded in 1837 and completed in 1860.

They have two colonnades and are covered in three rows with six cross vaults. The temples have the characteristics of gross-groined vaulted churches of Dodecanese (1750-1924), with some morphological elements of the Ottoman Empire and neoclassical. The metropolis combines stone cross vaults in the lower parts, as was used in the

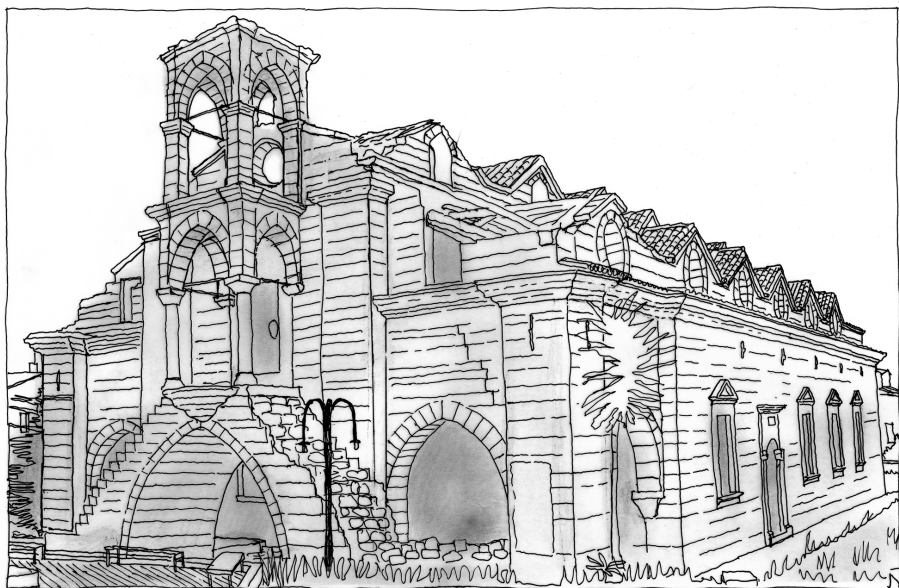
³⁷ Ντέλλας, Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου, παράρτημα ΚΣΕΔ 19. Ο Άγιος Λουκάς στη Σορωνή της Ρόδου.

³⁸ Ντέλλας, Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου, παράρτημα ΚΣΕΔ 90. Ο Άγιος Αθανάσιος στο Χωριό της Σύμης.

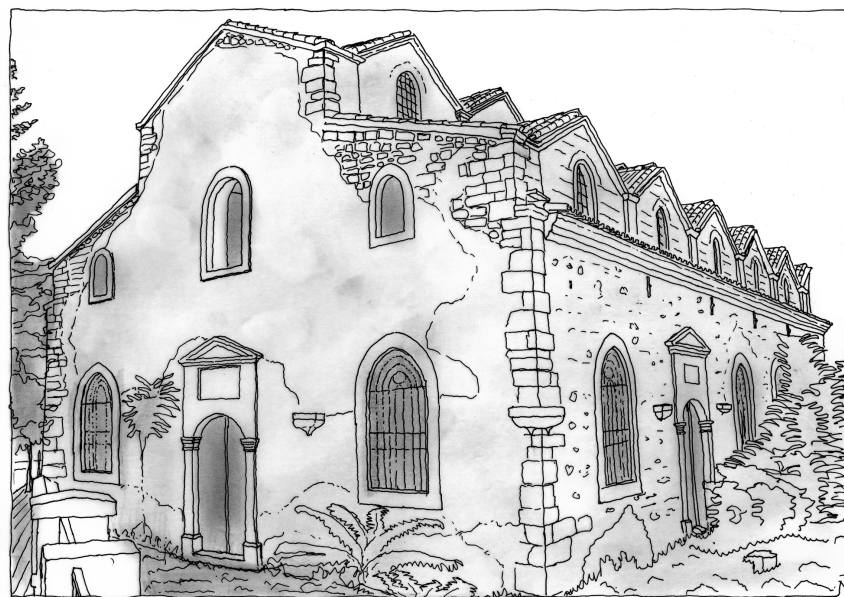
Dodecanese and the southern coasts of Asia Minor, and a taller wooden roof, covered internally with “bagdati”, an applied technique with plaster on wood in Lesbos, Constantinople and the northern coasts of Asia Minor. The Assumption Church has stone cross vaults and usually architectural elements from the respective churches of the Dodecanese. The western row of cross vaults forms the pronaos with the “gynaikonitis” in the attic. Access is via a double, symmetrical stone staircase with a multi-storey pyramidal bell tower.

The facades consist of apparent stone structures and are separated on two surfaces by a horizontal molding of complex section. The lower area with the windows is protruding from the upper part of the cross vaults, which end in a gable and a tiled roof. The entrances to the main church are arched doors with an orthogonal frame. The windows of the metropolis of Sparta are all pointed with equally pointed and taller relief arches. All the skylights of the lateral and central naves are pointed, while on the east side of the central nave they create an interesting composition of two symmetrical pear-shaped ones, which accompany the pointed central skylight. The northern entrance to the Assumption is protected by a small portico, covered with a dome. The windows are rectangular with a simple frame and have triangular gables. The skylights are elliptical and the central nave with complex muslim arches, while on the east side is two symmetrical pear-shaped skylights frame a rectangular in the middle. Remains of paintings and decorations in relief plaster show that they had a rich interior decoration. Only the conical stone base of the pulpit, included on a column of the Assumption, is preserved from the equipment of the two churches.

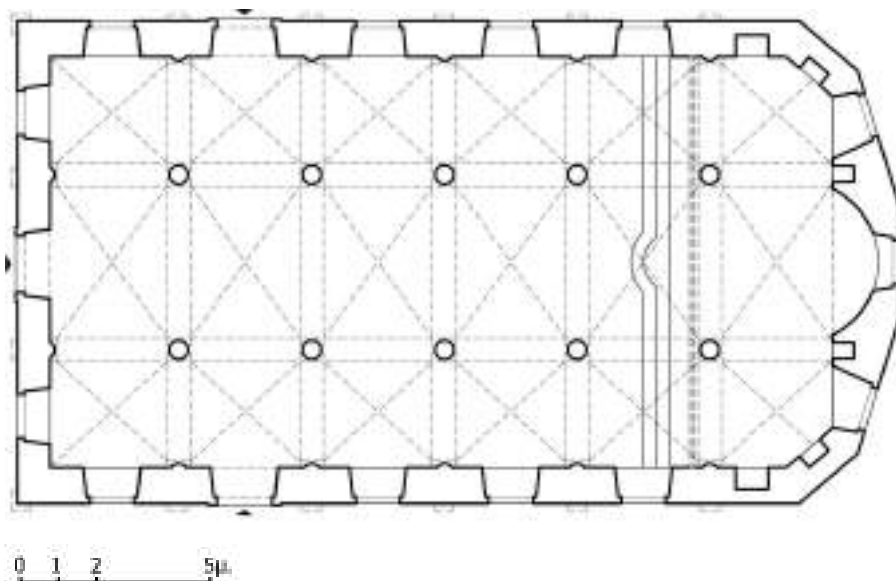
The high quality of the architecture and decoration of these two churches is an example of the flourishing society, especially in the 19th century, of the Hellenism of Asia Minor and Sparta and proof of the interconnected cultural route of the islands of the Aegean Sea and of Asia Minor area.

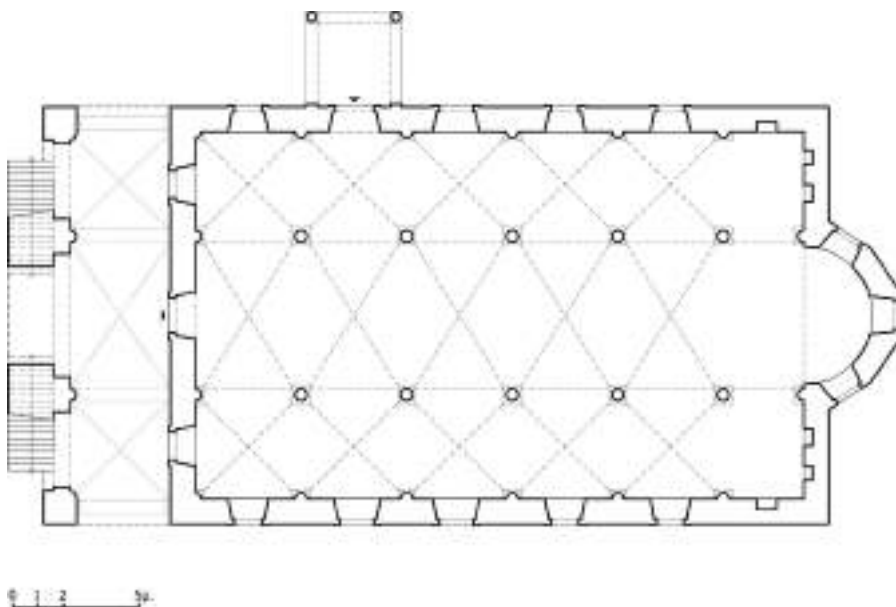
Εικ. 1. Σπάρτη Πισιδίας. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου (1860). Προοπτικό σχέδιο (Γ. Ντέλλας).

Εικ. 2. Σπάρτη Πισιδίας. Ναός Γενεσίου Θεοτόκου (Μητρόπολη) (1868)
Προοπτικό σχέδιο (Γ. Ντέλλας).

Εικ. 3. Σπάρτη Πισιδίας. Ναός Γενεσίου Θεοτόκου (Μητρόπολης) (1868) Κάτοψη.

Εικ. 4. Σπάρτη Πισιδίας. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου (1860). Κάτοψη.

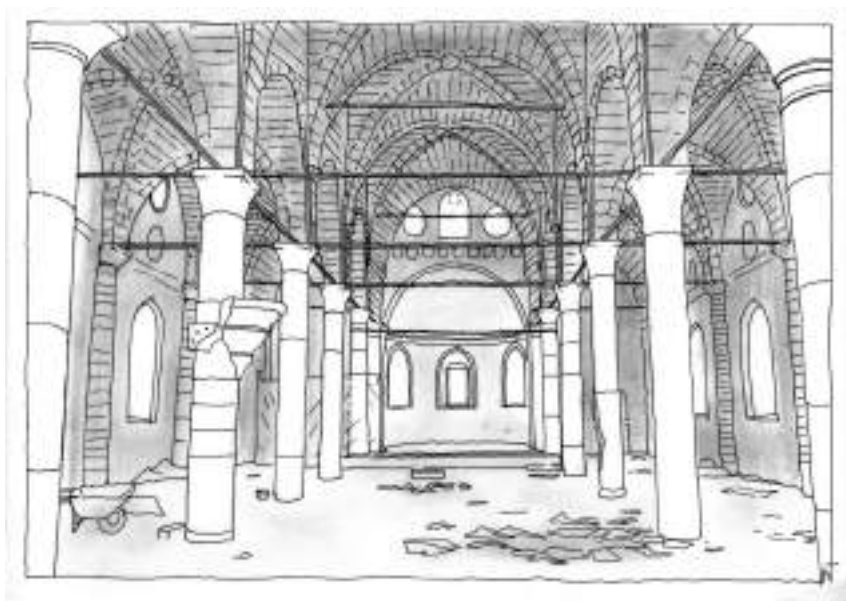
Εικ. 5. Σπάρτη Πισιδίας. Ναός Γενεσίου Θεοτόκου (Μητρόπολη) (1868).
Άποψη από τα βόρεια (Γ. Ντέλλας).

Εικ. 6. Σπάρτη Πισιδίας. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου (1860).
Άποψη από τα βόρεια (Γ. Ντέλλας).

Εικ. 7. Σπάρτη Πισιδίας. Ναός Γενεσίου Θεοτόκου (Μητρόπολη) (1868).
Άποψη του εσωτερικού προς ανατολάς (Γ. Ντέλλας).

Εικ. 8. Σπάρτη Πισιδίας. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου (1860).
Άποψη του εσωτερικού προς ανατολάς. Προοπτικό σχέδιο (Γ. Ντέλλας).

α

β

Εικ. 9. Σπάρτη Πισιδίας. Ναός Γενεσίου Θεοτόκου (Μητρόπολη) (1868).
Απόψεις της θολοδομίας (Γ. Ντέλλας).

Εικ. 10. Σπάρτη Πισιδίας. Ναός Γενεσίου Θεοτόκου (Μητρόπολη) (1868).
Άποψη από τα ανατολικά (Γ. Ντέλλας).

Εικ. 11. Σπάρτη Πισιδίας. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου (1860).
Άποψη από τα ανατολικά (Γ. Ντέλλας).

α

β

Εικ. 12. Σπάρτη Πισιδίας. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου (1860).
α) Πρόναος με τον γυναικωνίτη. β) Ο άμβωνας (Γ. Ντέλλας).

Εικ. 13. Σπάρτη Πισιδίας. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου (1860).
Άποψη από τα δυτικά (Γ. Ντέλλας).

α

β

Εικ. 14. α) Ναός Γενεσίου Θεοτόκου (Μητρόπολη) (1868), Δυτικό θύρωμα.
β) Ναός Εισοδίων Θεοτόκου (1860), Νότιο θύρωμα (Γ. Ντέλλας).

Αφροδίτη Πασαλή

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΗ ΜΕΛΙΒΟΙΑ ΑΓΙΑΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Α. Η Μελίβοια υπήρξε κατά την αρχαιότητα πόλη της παραλιακής περιοχής της Θεσσαλικής Μαγνησίας (Εικ. 1). Είναι γνωστή από κείμενα αρχαίων πηγών (Όμηρος, Ηρόδοτος, Πλούταρχος, Τίτος Λίβιος). Το 168 π.Χ. ο στρατηγός Γάιος Οκτάβιος την κατέλαβε και την κατέστρεψε. Από τότε φαίνεται ότι έπαψε να υπάρχει διότι δεν μνημονεύεται κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής κυριαρχίας στη Θεσσαλία. Ονόματα Μελιβοιέων αναφέρονται σε επιγραφές τους 4ο, 3ο και 2ο π.Χ. αιώνες¹. Για την ακριβή θέση της αρχαίας Μελίβοιας έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις².

Από τον 7ο μ.Χ. αιώνα οι αρχαίοι παραλιακοί οικισμοί της περιοχής ερημώθηκαν, διότι οι πληθυσμοί εγκαταστάθηκαν σε ορεινούς οικισμούς Καρύτσα, Μελίβοια³ Σκήτη, Σκλήθρο, προκειμένου να αποφύγουν τον κίνδυνο των

¹ Αρχιμ. Ν. Δρόσος, «Η αρχαία Μελίβοια», *Η ιστορική Μελίβοια*, Ημερίδα 6ης Αυγούστου 1996 Πρακτικά. Μελίβοια 2006, 16-17.

² W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835, IV, 411-417. Ν. Γεωργιάδης, «Ιατρός Θετταλομάγνης», *Θεσσαλία*, εν Βόλῳ 1894, σπορ. Fr. Stählin, *Das hellenische Thessalien. Landeskundliche und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenischen und römischen Zeit*, Stuttgart 1924, επανέκδοση Amsterdam 1967, μετάφρ. Τ. Αλεξόπουλος, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 16 (1989), 45-46. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*. Αθήνα 1960, 81-85. Αρχιμ. Ν. Δρόσος, «Η αρχαία Μελίβοια», ό.π., 17-27, όπου παρατίθενται οι απόψεις αρχαίων συγγραφέων, ιστορικών και περιηγητών, ακολουθούν κριτική και απόπειρα ταυτίσεως και διατυπώνονται συμπεράσματα για τη θέση της αρχαίας Μελίβοιας. Σ. Κανδηλάρης, «Αναφορές περιηγητών στη Θανάτου/ Αθανάτη (σημερινή Μελίβοια). Νύξεις τους για την αρχαία πόλη», *Η ιστορική Μελίβοια*, Ημερίδα 6ης Αυγούστου 1996. Πρακτικά. Μελίβοια 2006, 57-64. Bruno Helly, «Από τις Ευρυμενές στη Μελίβοια. Παραλιακές πόλεις της Θεσσαλίας: Προτάσεις επί αναλύσεως αρχαιολογικών δεδομένων και αρχαίων πηγών» (μτφρ. Σ. Σδρόλια), *Άγιος Δημήτριος Στομίου. Ιστορία – Τέχνη – Ιστορική Γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού*. Λάρισα 2010, 398-407.

³ Πρόκειται για το χωριό Θανάτου, ή Αθανάτη, ή Αθάνατον. Η μετονομασία έγινε με το ΦΕΚ 66/Β/1920. Η Μελίβοια αναφέρεται ως Αθανάτη στο φ. 103α στην πρόθεση 401 του Μεγ.

πειρατών⁴. Στο διάστημα από τον Θ' έως τον ΙΔ' αιώνα στην ανατολική πλευρά του Κισσάβου αναπτύχθηκε μοναστικό κέντρο με πλήθος μοναστηριών, το όρος των κελλιών⁵. Από τα τέλη του ΙΒ' και ιδιαιτέρως την περίοδο ΙΓ'-ΙΔ' αιώνα στην ανατολική Θεσσαλία ιδρύθηκαν πατριαρχικές σταυροπηγιακές μονές: Παναγίας Στομίου, Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Βελίκας, Αγίου Δημητρίου Μαρμαριανών, Εισοδίων Θεοτόκου Αγιάς⁶ Παναγίας Μεγαλοβρύσου⁷. Κατά την περίοδο 1340-1380 η μοναστική ζωή εκμηδενίστηκε και υπέστη οριστική ερήμωση, εξ αιτίας των συνεχών συγκρούσεων μεταξύ Καταλανών, Αλβανών και Φράγγων που βρίσκονταν στην περιοχή, αλλά και των πειρατικών επιθέσεων. Κατά τον ΙΣΤ' αιώνα η κατάσταση στην περιοχή διαφοροποιήθηκε. Ο χριστιανικός πληθυσμός της Αγιάς στο διάστημα ΙΕ'-ΙΣΤ' αι. αυξήθηκε. Την δημογραφική άνοδο ακολούθησε οικονομική ανάπτυξη, χάρη στην οποία διατέθηκαν χρήματα για συντήρηση μονών και ανέγερση νέων. Μολονότι οι κατακτητές είχαν θέσει απαγορευτικές διατάξεις όσον αφορά την ανέγερση νέων ναών και μονών, οι σχέσεις μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων ήταν ειρηνικές. Έτσι, χορηγήθηκαν προνόμια όσον αφορά την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και την ανέγερση εκκλησιαστικών κτιρίων, καθώς και φορολογικές διευκολύνσεις και απαλλαγές. Για την συντήρηση και επιβίωση των μονών παραχωρήθηκαν καλλιεργήσιμες εκτάσεις⁸.

Επειδή στην περιοχή η μοναστική ζωή ήταν έντονη, ολόκληρη η περιφέρεια της Αγιάς έχει πλήθος εκκλησιαστικών μνημείων, ιδιαιτέρως μάλιστα στις ανατολικές υπώρειες της Όσσας και του βορειοανατολικού τμήματος του

Μετεώρου (1520-1540) με 14 αφιερωτές της αρχικής γραφής και άλλους 2 μεταγενέστερης, Κ. Σπανός, «Θεσσαλικοί οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους στην πρόθεση 401 του Μεγάλου Μετεώρου (1520-1540)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 43 (2003), 108.

⁴ Σ. Σδρόλια, *Οι Αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία Αγιάς. Ανάδειξη και αξιοποίηση*, 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, <https://docplayer.gr/68105444-Stayroyla-sdrolia-7-i-eforeia-vyzantinon-arhaiotiton-arhaiologikoi-horoi-kai-mnimeia-agias-anadeixi-kai-axiopoii-si.html>, προσβάσιμη 14-6-2021.

⁵ Στ. Γουλούλης, «Όρος Κελλιών. Συμβολή τοπογραφική και ιστορική». Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημητρίου Ρ. Θεοχάρη. Πρακτικά. Αθήνα 1992, 473-498. Αρχιμ. Ν. Δρόσος, *Οι Επισκοπές Βεσαίνης, Χαρμένων και Κατρίας: Η εκκλησιαστική περιφέρεια Αγιάς κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2013, 177. Ο συγγραφέας, ερμηνεύοντας τις πηγές, εντοπίζει τη θέση της Επισκοπής Χαρμένων στην παράλια περιοχή της ανατολικής Θεσσαλίας, στις ανατολικές υπώρειες της Όσσας, με έδρα το διοικητικό κέντρο του Όρους των Κελλιών.

⁶ Η Αγία αναφέρεται ως Αγία στα φ. 81α-81β στην πρόθεση 401 του Μεγ. Μετεώρου (1520-1540) με 61 αφιερωτές της αρχικής γραφής και άλλους 25 μεταγενέστερων γραφών, στο φ. 126β με αφιερωτές του έτους 1538 και στο φ. 127α με 3 αφιερωτές του έτους 1538, Κ. Σπανός, «Θεσσαλικοί οικισμοί», ό.π., 107.

⁷ Αρχιμ. Ν. Δρόσος, *Επισκοπές*, ό.π., 438.

⁸ Αρχιμ. Ν. Δρόσος, *Επισκοπές*, ό.π., 382-385.

Μαυροβουνίου. Αιτία αυτής της έντονης μοναστικής ζωής ήταν η θρησκευτικότητα των κατοίκων, η οποία συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας⁹. Η οικονομική ευμάρεια των κατοίκων, που προερχόταν από την γεωργία και την παραγωγή νημάτων, βαμβακερών και μεταξωτών υφασμάτων και την εξαγωγή τους κατά τον ΙΗ' αιώνα στην κεντρική Ευρώπη, διαφαίνεται από τον πλούσιο διάκοσμο και τους εκκλησιαστικούς θησαυρούς των ναών και των μοναστηριών. Από τα μοναστήρια της ανατολικής πλευράς του Κισσάβου σήμερα λειτουργούν μόνον τρία, του Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο, του Αγίου Παντελεήμονος στην Αγιά και του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Μελίβοια. Η περιοχή ανέκαθεν εκκλησιαστικώς υπήγετο υπό τον Μητροπολίτην Δημητριάδος. Κατά τον ΙΣΤ' αιώνα μάλιστα η Αγιά υπήρξε εποχιακή έδρα του Μητροπολίτη¹⁰.

Β. Η Μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου Μελίβοιας βρίσκεται στις ανατολικές υπώρειες της Όσσας (Κισσάβου), απέναντι από το κάστρο της Βελίκας, σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα (Εικ. 2). Είναι κτισμένη σε ένα πλάτωμα στο πρόβουνο Κούτζιμπος. Η θέση της είναι σχετικώς ασφαλής, χαρακτηρίζεται από θέα προς τα βόρεια, ανατολικά και νότια, διαθέτει δε νερά, πλούσια βλάστηση και καλλιεργήσιμες εκτάσεις¹¹. Από την παλαιά μονή διατηρούνται

⁹ Για τις χριστιανικές αρχαιότητες της περιοχής βλ. A. Mezieres, *Memoire sur le Pelion et l' Ossa*, Paris 1853, W. M. Leak. *ό.π.*, 411-417. Ν. Γεωργιάδης, «Ιατρός Θετταλομάγνης», *ό.π.*, 144. Ν. Γ. Γιαννόπουλος, «Έρευναι ἐν τῇ Ἐπαρχίᾳ Ἀγιάς», *ΕΕΒΣ ΙΣΤ'* (1940), 376-383. Γ. Κορδάτος, *ό.π.* 496-506. Ν. Νικονάνος, *ΑΔ* 25 (1970) Β2, *Χρονικά*, 292. Ο ίδιος, «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας», *ΑΔ* 26 (1971) Β2 *Χρονικά*, 305, 307-309. Ν. Νικονάνος, «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας», *ΑΔ* 27 (1972) Β2 *Χρονικά*, 422, 425-427. Ο ίδιος, «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας», *ΑΔ* 28 (1973) Β2 *Χρονικά*, 376-377. Ν. Νικονάνος, «Έρευνες στην επαρχία Αγιάς Λαρίσης», *ΑΘΜ* 2 (1973), 39-59. Ν. Νικονάνος, «Έρευνες στην επαρχία Αγιάς Λαρίσης», *ΑΘΜ* 3 (1974), 163-177. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τον 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήναι 1997. Ε. Κουρκουτίδου, «Μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας», *ΑΔ* 22 (1967) Β2 *Χρονικά*, 310-312. Τζ. Κουμουλίδης, Λ. Δεριζιώτης, *Εκκλησίες της Αγιάς Λαρίσης*, Αθήνα 1985.

¹⁰ Για τη θέση της περιοχής της Αγιάς στη Μητρόπολη Δημητριάδος βλ. Αρχιμ. Ν. Δρόσος, *Επισκοπές*, *ό.π.*, 423.

¹¹ Για τη μονή αναφέρουν ο W. M. Leak, *ό.π.*, 414: *Meliboea therefore I take to have stood at a place called Kastri, not far beyond Dhémata, where now exists only a monastery of St. John Theologus. Above that situation, amidst a wood of beeches on the side of Mount Ossa, is Thanatou, a village of 400 houses...* Ο A. Mezieres, *ό.π.*, 93, που επισκέφθηκε την Αγιά το 1849: *La plus grande partie de la soie est portée à Salonique par des chevaux ou par des barques qui viennent aborder au monastère de Saint-Jean Theologos.* Ο Fr. Stählin, *Das hellenische Thessalien. Landeskundliche und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenischen und römischen Zeit*, Stuttgart 1924, επανέκδοση Amsterdam 1967, μετάφρ. Τ. Αλεξόπουλος, *ό.π.*, 45. Ο Ν. Γε-

μόνον το καθολικό (Εικ. 3) και ο περίβολος, ενώ τα υπόλοιπα κτίρια (κελλιά, πύργοι και παραρτήματα) έχουν καταστραφεί¹².

Γ. Το καθολικό, εξωτερικών διαστάσεων 12.35x8.60 μ. είναι ναός σταυροειδής εγγεγραμμένος της παραλλαγής των σύνθετων τετρακιδίων με θολοσκεπή νάρθηκα στα δυτικά, ισοπλατή με τον ναό (Εικ. 4, 5, 6). Στο ανατολικό τμήμα προσκολλώνται οι τρεις κόγχες του Ιερού που είναι εξωτερικώς πολυγωνικές και εσωτερικώς υπερημικυκλική του κυρίως Ιερού Βήματος και ημικυκλικές των παραβημάτων. Ο κυρίως ναός χωρίζεται από το Ιερό με ζεύγος πεσσών τετραγωνικής διατομής και με το τέμπλο. Τα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με χαμηλωμένες ασπίδες κυκλικής κατόψεως και τα παραβήματα με τρουλλίσκους. Ο νάρθηκας έχει μικρό μήκος (1.40 μ.). Χωρίζεται από τον κυρίως ναό χωρίς την παρεμβολή τοίχου, αλλά με ζεύγος πεσσών τετραγωνικής διατομής και διαφοροποιείται μόνον ως προς την κάλυψη. Είναι τριμερές κατά την ανωδομή. Το κεντρικό τμήμα καλύπτεται με ημικυλινδρικό θόλο-προέκταση της δυτικής κεραίας του σταυρού και τα ακραία με χαμηλωμένες ασπίδες κυκλικής κατόψεως. Οι κίονες και οι πεσσοί του ναού συνδέονται μεταξύ τους και με τους απέναντι τοίχους με τόξα. Οι κίονες είναι μονολιθικοί και φέρουν απλά κιονόκρανα σχήματος ανεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας, με λοξές αποτμήσεις στις γωνίες. Σύστημα διαμήκων και εγκάρσιων ξύλινων ελκυστήρων σε δύο στάθμες, στο ύψος των επιθημάτων των κιονοκράνων και στο ύψος των γενέσεων των τόξων, συμβάλλει στην ενίσχυση της αντισεισμικής επάρκειας του κτιρίου (Εικ. 7).

Ο τρούλλος έχει εσωτερικώς κάτοψη ελλειπτικού σχήματος με μεγάλη διάμετρο 1.80 και μικρή 1.65 μ., τύμπανο κυλινδρικό (ύψος κλειδιού από το δάπεδο του κυρίως ναού 9.00 μ.) και επικάλυψη κωνική. Φέρεται από τις τέσσερις κεραίες του σταυρού μέσω των τόξων που συνδέουν τους κίονες μεταξύ τους, με μείωση της διαμέτρου του σε σχέση με τον στεγαζόμενο χώρο. Οι δύο τρούλλοι που καλύπτουν τα παραβήματα είναι μικρότεροι, με διάμετρο 1.25 μ. και κυλινδρικά τύμπανα.

Ο ναός καλύπτεται με δύο αμφικλινείς στέγες, μία διαμήκη και μία εγκάρ-

ωργιάδης, «*Ιατρός Θετταλομάγνης*», ό.π., 144: *Τό μεγαλείτερον τῶν χωρίων... εἶναι ἡ Θανάτου (σημερινή Μελίβοια)... ἀπέχουσα μίαν ὥραν τῆς παραλίας. Παρ' αὐτὴν κεῖται μοναστήριον τοῦ Ἀγίου Θεολόγου, Βυζαντινὸν κτίσμα, καὶ πέραν τούτου ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τῆς Ὁσσης ἐρείπια πολλῶν μοναστηρίων, ἐρημωθέντων πρὸ χρόνων διὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν πειρατείαν.*

¹² Ν. Νικονάνος, «*Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας*», ΑΔ 26 (1971) Β2 Χρονικά, 307. Ν. Νικονάνος, «*Έρευνες στην επαρχία Αγιάς Λαρίσης*», ΑΘΜΒ', Βόλος 1973, 44-46, Δ. Αγραφιώτης, «*Η Μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Βελίκα της Μελίβοιας*». *Η ιστορική Μελίβοια*, Ημερίδα 6ης Αυγούστου 1996 Πρακτικά. Μελίβοια 2006, 28-49, Αρχιμ. Ν. Δρόσος, *Επισκοπές*, ό.π., 415-419.

σια. Στο σημείο διασταυρώσεως των δύο στεγών αναδύεται ο κεντρικός τρούλλος. Η κατά μήκος στέγη φέρει μερικώς λοξές αποτμήσεις στις στενές πλευρές και στο ανατολικό τμήμα της αναδύονται από αυτήν οι δύο τρουλλίσκοι των παραβημάτων. Η εγκάρσια στέγη σχηματίζει τριγωνικά αετώματα στη βόρεια και νότια όψεις αντιστοίχως (Εικ. 8).

Ο φωτισμός του ναού επιτυγχάνεται από παράθυρα που διατάσσονται σε τρεις καθ' ύψος ζώνες: Στην πρώτη εκ των κάτω ζώνη ανήκουν τρία ορθογωνικά παράθυρα στον βόρειο τοίχο και τέσσερα, επίσης ορθογωνικά στον νότιο σε μεγάλο ύψος από το δάπεδο, που διευρύνονται προς τα μέσα και κατά τις ποδιές και κατά τους σταθμούς σύμφωνα με την κατασκευαστική συνήθεια της εποχής, για την καλύτερη διάχυση του φωτός στο εσωτερικό. Στην δεύτερη ζώνη ανήκουν τέσσερις κυκλικοί φεγγίτες ψηλά, στα αετώματα των τεσσάρων όψεων, ακριβώς κάτω από τα γείσα των στεγών. Στην τρίτη ζώνη ανήκουν τα στενά, ορθογωνικά παράθυρα που διατρυπούν τα τύμπανα των τρούλλων, ανά τέσσερα σε κάθε τύμπανο. Τα παράθυρα του ναού, εκτός εκείνων των τρούλλων, είναι αρκετά και μεγάλων διαστάσεων, ώστε ο εσωτερικός χώρος να φωτίζεται ικανοποιητικώς.

Το κτίσμα είναι δομημένο με αργούς λίθους, οι τρούλλοι δε και οι κόγχες του Ιερού με ορθογωνισμένους πωρολίθους σε ισουΰφεις στρώσεις με παρεμβολή ζωνών από πλίνθους. Οι σταθμοί των παραθύρων είναι διαμορφωμένοι από το ίδιο το οικοδομικό υλικό, ενώ τα ανώφλια και τα κατωκάσια από πλακοειδείς μονολίθους. Οι παραστάδες της εισόδου είναι κτισμένες με μεγαλύτερους ορθογωνισμένους λίθους, δομημένους σε οριζόντιες στρώσεις, με ιδιαίτερη επιμέλεια σε σχέση με το υπόλοιπο κτίσμα (Εικ. 9). Επάνω στις παραστάδες πατά ημικυκλικό τόξο από λίθινους, λαξευμένους θολίτες, μέσω στοιχειωδώς διαμορφωμένων επικράνων. Το καμπύλο ανώφλι της εισόδου δεν προχωρεί σε όλο το πλάτος του τοίχου. Το μεγαλύτερο τμήμα του ανοίγματος προς τα μέσα γεφυρώνεται με οριζόντια τοποθετημένα καδρόνια.

Παντού στο εσωτερικό διατηρείται η παλαιά πλακόστρωση από μεγάλες και μικρές, λίθινες πλάκες με ακανόνιστα σχήματα. Στο κέντρο, κάτω από τον τρούλλο οι πλάκες σχηματίζουν απλοϊκής μορφής και κατασκευής ομφάλιο. Η στάθμη των δαπέδων νάρθηκα - κυρίως ναού είναι ενιαία, λίγα εκατοστά χαμηλότερη από τη στάθμη του εδάφους στην είσοδο. Γείσο από δύο σειρές λιθοπλάκων σε εκφορική διάταξη περιτρέχει τον ναό, ακολουθώντας τις εξάρσεις της στέγης. Οι τρούλλοι και οι κόγχες του Ιερού επιστέφονται με γείσο από πλίνθινη οδοντωτή ταινία εν μέσω δύο απλών, πλίνθινων ταινιών.

Ο ναός εσωτερικώς είναι επιχρισμένος. Στο Ιερό Βήμα διατηρούνται τοιχογραφίες του 1860, έργο του Σαμαριναίου Ιερέως Γεωργίου (Εικ. 10). Το τέμπλο, του 1865, είναι ξύλινο, σανιδωτό και φέρει ξυλόγλυπτο διάκοσμο με αβαθές, άτεχνο ανάγλυφο στους πεσσίσκους, την επίστεψη, το βημόθυρο και το

κουβούκλιο άνωθεν της Ωραίας Πύλης. Τα θωράκια φέρουν γραπτό, φυτικό διάκοσμο (Εικ. 11).

Στο ναό υπάρχουν οι παρακάτω επιγραφές¹³:

Η πρώτη επιγραφή είναι εγχάρακτη σε μαρμάρινη πλάκα εντοιχισμένη στον περίβολο της μονής στα δεξιά της εισόδου από τη νότια πλευρά. Η επιγραφή αναφέρει: ΔΙΑΣΙΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ/ΚΟΠΟΥ ΙΕΡΟΘΕΟΥ ΙΕΡΟ/ΜΟΝΑΧΟΥ 1776/ ΜΗΝΙ ΔΙΚΕΜΒΡΙΟΣ λ/Κώστας... Η επιγραφή ίσως αναφέρεται σε κάποιες εργασίες που έγιναν με δαπάνες και φροντίδα του Ιερομονάχου Ιεροθέου και αποπερατώθηκαν στις 30 Δεκεμβρίου 1776, ημερομηνία που εντοιχίστηκε η πλάκα.

Η δεύτερη επιγραφή αναγράφεται στην πίσω όψη της ίδιας πλάκας και αναπτύσσεται γύρω από ανάγλυφο σταυρό ανάμεσα στις κεραίες του οποίου αναγράφονται τα σύμβολα IC//XC και η χρονολογία 18//51. Η επιγραφή φαίνεται από το εξωτερικό του περιβόλου και αναφέρει: Δ(ΙΑ) ΣΙΝΔΡΟΜΗΣ//ΚΑΙ ΚωΠΟΥ ΣΕΡΑ/ΦΜ ΙΕΡΟΜω//ΝΑΧΟΥ ω ΠΑΤΗΡ/ΜΟΥ ΓΕΩΡΓΗΟΣ//Η ΜΗΤΗΡ ΜΟΥΦΑΝΗ/ΑΠω ΧΟΡΙΩΝ//ΑΘΑΝΑΤΟΥ Ι ΚΤΙΣΤΙΣ/ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ//ΖΟΥΠΙΑΝΟΤΙΣ/ΜΑΡΤΙΟΥ 2/ΜΗΣΤΟΥ ΤΟΥΤω/ΑΞΟΜΗΤΟΣ ΤΟΥ / Από την επιγραφή πληροφορούμεθα ότι ο περίβολος της μονής κτίσθηκε με δαπάνη και φροντίδα του Ιερομονάχου Σεραφείμ και των γονέων του Γεωργίου και Φανής από το χωριό Αθανάτη, με Ζουπανιώτη τεχνίτη στις 2 Μαρτίου 1851. Η πρώτη επιγραφή του 1776 ήταν η αρχική. Φαίνεται ότι το μάρμαρο επαναχρησιμοποιήθηκε το 1851, για την αναγραφή της δεύτερης επιγραφής, όταν Ζουπανιώτες τεχνίτες έκαναν εργασίες επισκευής μετά την πυρκαϊά του 1847.

Η τρίτη επιγραφή είναι εγχάρακτη και αρχικώς είχε αναγραφεί στο επάνω τμήμα του περιθωρίου του θωρακίου που είναι εντοιχισμένο στον δυτικό τοίχο του ναού, εξωτερικώς, επάνω από την είσοδο. Αργότερα όμως επαναλήφθηκε και στο κάτω τμήμα του περιθωρίου, σε ανεπιτυχή μίμηση των γραμμάτων¹⁴. ΣΤ(ΑΥ)ΡΩΠΗΓΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡ(ΧΟΥ)

Η τέταρτη επιγραφή είναι γραπτή, ευρίσκεται στο Ιερό Βήμα, στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου, νοτίως της κόγχης της προθέσεως (Εικ. 12) και αναφέρει: Ιστορήθη ό παρών θεϊός/καί ιερός (ναός) τοῦ ἁγίου ἰω(άννου) τοῦ θε/ολόγου δηα σηνδρομής τοῦ πα/νοσηοτάτου Κυρίου σεραφήμ/καί ηγουμένου τῆς μονῆς/ ταυτις ἱερατέυοτες τοῦ/πα ν(ο)σηοτάτου κυρίου/ ἥρακίμ ἱερομονάχου/ ἔν ἔτει 1860 μαΐου13/ ἐγγινηάστικεν ὁ θεϊός ναός/ ιουλήου 12 ἐπὶ ἔτους1857./ χεῖρ Γ.ω.γ.ου. ἱερέος/ σ.μ.ρ.ν.ου Από την επιγραφή πληροφορού-

¹³ Στ. Κανδηλάρης, «Ενθυμίσεις και επιγραφές από τη Μελίβοια της Αγιάς. 1732-1947», ΘΗ 27(1995), 217-221.

¹⁴ Ν. Νικονάνος, «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας», ΑΔ 26 (1971) Β2 Χρονικά, 307.

μεθα ότι ο ναός ιστορήθηκε με συνδρομή του Σεραφείμ, ηγουμένου της μονής και ιερατεύοντος του Ιερομονάχου Ιωακείμ. Η αγιογράφηση αποπερατώθηκε στις 13 Μαΐου 1860 και ο ναός εγκαινιάστηκε στις 12 Ιουλίου 1857. Αγιογράφος ήταν ο Σαμαριναίος ιερέυς Γεώργιος.

Στον ναό υπάρχουν λιθανάγλυφα, το σημαντικότερο από τα οποία είναι πλάκα από λευκό μάρμαρο, εντοιχισμένη στην ορθογωνική εκβάθυνση στον δυτικό τοίχο, επάνω από την είσοδο στον ναό. Πρόκειται για θωράκιο μεσοβυζαντινών χρόνων (Εικ. 13) με διάκοσμο πανομοιότυπο ως προς τα θέματα και την τεχνική με θωράκια του ΙΑ' αιώνας της Μονής Αγίου Δημητρίου στο γειτονικό Τσάγεζι (Εικ. 14)¹⁵. Το θωράκιο περιβάλλεται από ακόσμητο πλαίσιο πλάτους περίπου 10 εκατοστών. Στην επάνω πλαισίωση αναγράφεται η υπ' αριθ. 3 επιγραφή¹⁶ η οποία επαναλαμβάνεται και στην κάτω πλαισίωση. Η επιφάνεια του θωρακίου βρίσκεται σε εκβάθυνση μέσα στο πλαίσιο. Εδώ παριστάνεται υψίκορμος σταυρός με διπλή κεραία με ημικυκλικές απολήξεις, επάνω σε βάση από επτά βαθμίδες. Γύρω από την ανώτερη κεραία υπάρχουν τέσσερις έξεργοι, συμπαγείς, κυκλικοί δίσκοι με τα συμπλήματα Ι(ησού)C Χ(ριστός) N(ι) K(ά). Εκατέρωθεν του σταυρού αναπτύσσονται βλαστοί κληματίδας που ξεκινούν από κάλυκες στο επάνω μέρος της βαθμιδωτής βάσης και ελίσσονται καλύπτοντας όλη την επιφάνεια του θωρακίου. Από τους βλαστούς εκφύονται φύλλα αμπέλου με νευρώσεις και οφθαλμούς καθώς και τσαμπιά σταφύλια, θέματα όμοια με εκείνα των θωρακίων στη Μονή Τσάγεζι. Η σύνθεση και η τεχνική εκτελέσεως του διακόσμου στα θωράκια της Μονής του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στη Μελίβοια (Εικ. 13) και το πρώτο εκ των δύο της Μονής Τσάγεζι (Εικ. 14α), όπως έχει ήδη υποστηριχθεί, συνδέονται με τα εργαστήρια της Θεσσαλονίκης, των μέσων του 11ου αιώνα ενώ το δεύτερο της Μονής Τσάγεζι (Εικ. 14β) αποτελεί επαρχιακή μίμηση του πρωτοτύπου¹⁷. Ο Καθηγητής Ν. Νικονάνος, πιθανολογεί την προέλευση του θωρακίου της Μονής Αγίου Ιωάννη Θεολόγου από κάποιο βυζαντινό, σταυροπηγιακό μοναστήρι της περιοχής¹⁸, βασιζόμενος στα γραφόμενα από τον Ν. Γεωργιάδη περί υπάρξεως ερειπίων

¹⁵ Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας», *ΕΕΒΣ* 5(1928), 366 και εικ. 17, Ν. Νικονάνος, «Έρευνες στην επαρχία Αγίας Λαρίσης», *ό.π.*, 44-46, Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Τα γλυπτά του καθολικού της Μονής Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο (Τσάγεζι)», *Αγιος Δημήτριος Στομίου. Ιστορία – Τέχνη – Ιστορική γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού. Λάρισα 2010. Έκδ. Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λάρισας. Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία του Νομού Λάρισας, 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας*, 138, 158 Εικ. 29.

¹⁶ Βλ. ανωτέρω 3η επιγραφή.

¹⁷ Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Τα γλυπτά του καθολικού της Μονής Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο (Τσάγεζι)», *ό.π.*, 138, όπου και εμπεριστατωμένη τεκμηρίωση με αναφορές σε αντίστοιχα παράλληλα.

¹⁸ Ν. Νικονάνος, «Έρευνες στην επαρχία Αγίας Λαρίσης», *ό.π.*, 46-47.

πολλών μοναστηριών στη ανατολική πλευρά της Όσσας¹⁹. Για την άποψη αυτή διατήρησε επιφύλαξη ο Δ. Αγραφιώτης, θεωρώντας παρατυπία την απόδοση στη σύγχρονη μονή χαρακτήρα που δεν είχε, ή υποβιβασμό του θωρακίου σε καθαρό διακοσμητικό στοιχείο²⁰. Πάντως δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις εντοιχίσεως γλυπτού διακόσμου από παλαιότερα μνημεία σε νεώτερα εκκλησιαστικά κτίρια.

Δ. Το εσωτερικό του ναού εμφανίζει ενδιαφέρουσα διάρθρωση με την σύνθετη θολοδομία, τα τόξα και τους θόλους. Η διάρθρωση όμως αυτή υποδηλώνεται ελάχιστα στις όψεις. Η μορφή του ναού εξωτερικώς ανταποκρίνεται ελάχιστα στα παραδοσιακά πρότυπα. Το κτίριο έχει υψηλές αναλογίες λόγω του μεγάλου ύψους του. Οι αναλογίες αυτές τονίζονται ακόμη περισσότερο με τους τρεις τρούλλους (Εικ. 3, 15).

Δεν υπάρχει ομαλή κλιμάκωση των όγκων από τη βάση έως τους τρούλλους. Η απλοποιημένη στέγαση, χωρίς τη διάσπαση σε πολλά διαδοχικά επίπεδα των παλαιών προτύπων, έχει ως αποτέλεσμα τη βαρειά μορφή του κτιρίου, χαρακτηριστικό του β' μισού του ΙΖ' και των ΙΗ' και ΙΘ' αιώνων. Η εντύπωση της βαρύτητας μετριάζεται με την διαφοροποίηση των στεγών της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού και τα τριγωνικά τους αετώματα. Το σταυρικό σχήμα του ναού διακρίνεται ελάχιστα στη στέγη. Η διαμήκης κεραία του σταυρού κρύβεται κάτω από την ενιαία στέγη που επεκτείνεται και καλύπτει και τα γωνιαία διαμερίσματα. Στα άκρα της όμως το γέισο της διαμορφώνεται πολυγωνικό με τις λοξές αποτμήσεις, με οριζόντιο και κεκλιμένα τμήματα, προσδίδοντας κάποιο μορφολογικό ενδιαφέρον στις στενές όψεις. Σε γενικές γραμμές η διάθεση για μορφολογικές αναζητήσεις είναι μικρή και εντοπίζεται στην ανατολική όψη στα τυφλά, αβαθή, τοξωτά αψιδώματα στο τύμπανο της κόγχης του Ιερού και στις πλίνθινες οδοντωτές ταινίες που διαμορφώνουν τα γείσα των τριών κογχών (Εικ. 16), στην νότια όψη στην αβαθή, ορθογωνικής διατομής και όψεως κόγχη κάτω από το αέτωμα δυτικώς του φεγγίτη (Εικ. 3) και στη δυτική όψη στο ημικυκλικό υπέρθυρο της εισόδου, απαρτιζόμενο από έξι λαξευτούς θολίτες που εγγράφεται σε ορθογωνικού σχήματος υποχώρηση της τοιχοποιίας, στο υπερκείμενο τυφλό τοξωτό αψιδώμα που σχηματίζεται από λαξευτούς θολίτες και τονίζεται από απλή πλίνθινη περιβάλλουσα ταινία με πρόθεση την ανακούφιση του υποκείμενου υπερθύρου αλλά και μορφολογικής διαπλάσεως της επιφάνειας, στις τρεις, ορθογωνικού σχήματος εκβαθύνσεις στο πρόσωπο της τοιχοποιίας ψηλότερα, οι οποίες τονίζονται με απλή, πλίνθινη, περιβάλλουσα ταινία και φιλοξενούν λιθανάγλυφες πλάκες (Εικ. 9, 17).

¹⁹ Ν. Γεωργιάδης, *ό.π.*, 144.

²⁰ Δ. Αγραφιώτης, «Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου», *ό.π.*, 34.

Ακόμη, στην μορφολογική διάπλαση των όψεων συμβάλλουν οι κυκλικοί φεγγίτες κάτω από τα γείσα των τεσσάρων όψεων που εγγράφονται σε ρόμβους σχηματιζόμενους από τέσσερις λαξευμένους πυρολίθους ο καθένας και τονιζόμενους από περιβάλλουσα πλίνθινη ταινία (Εικ. 3, 15, 17)²¹, το γείσο του κτιρίου από διπλή σειρά λιθοπλακών, τα γείσα των τρούλλων από πλίνθινη οδοντωτή ταινία και τα τρία λιθανάγλυφα θωράκια που βρίσκονται εντειχισμένα στη δυτική όψη. Στην ογκοπλαστική διάρθρωση του συνόλου, η οποία κατά τα λοιπά είναι ατελής, συμβάλλουν οι τρεις τρούλλοι και οι εξάρσεις των στεγών (Εικ. 18).

Το μνημείο τυπολογικά ανήκει στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της παραλλαγής των σύνθετων τετρακιδίωνων²². Ο τύπος αυτός εμφανίζεται κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας σε ολόκληρο το Θεσσαλικό χώρο με κάποιες απλουστεύσεις ή αλλοιώσεις από τα παλαιά πρότυπα, η έκταση των οποίων προέκυψε από τοπικές επιδράσεις ή/και οικονομικές συνθήκες. Στο εξεταζόμενο μνημείο η εκλογή του τύπου και η διατήρηση των βασικών στοιχείων πιστοποιούν τη συνέχιση της βυζαντινής παράδοσης αυτή την όψιμη εποχή και αποδεικνύουν τον σεβασμό στην παράδοση, την τεχνογνωσία, αλλά και την οικονομική ευμάρεια τον χρόνο της ανεγέρσεως, δεδομένου ότι ο συγκεκριμένος τύπος είναι δαπανηρός αν συγκριθεί με τον τύπο της ξυλόστεγης βασιλικής. Στα βασικά στοιχεία του τύπου που διατηρούνται στο εξεταζόμενο μνημείο συγκαταλέγονται: Η ακριβής χάραξη του κτιρίου. Οι υψηλές αναλογίες χάρη στο μεγάλο ύψος του και την ύπαρξη τριών τρούλλων που τονίζουν ακόμη περισσότερο τον κατακόρυφο άξονα, σε αντιδιαστολή με τις χαμηλές αναλογίες για διακριτική εμφάνιση των ναών της Τουρκοκρατίας. Η τριμερής διάταξη του Ιερού Βήματος. Η σαφής διαφοροποίηση των γωνιαίων διαμερισμάτων από το Ιερό Βήμα με τον διαχωρισμό τους με τόξα. Η διαφοροποίηση των παραβημάτων από το κυρίως Ιερό με τον διαχωρισμό τους από αυτό με τόξα που στηρίζονται στους πεσσούς και στον ανατολικό τοίχο. Η προβολή των κογχών προθέσεως και διακονικού από το ορθογώνιο της κατόψεως. Ο ασυνήθιστος τρόπος καλύψεως των παραβημάτων με τρουλλίσκους. Έχουμε επιβίωση και ανάπλαση του παραδοσιακού προτύπου με μερικές απλουστεύσεις, δικαιολογημένες λόγω του όψιμου της εποχής, στις οποίες ανήκουν: Η παράλειψη των παρεκκλησίων στα πλάγια. Η σύμπτυξη της λιτής σε θολοσκεπή νάρθηκα με μικρές διαστάσεις, μήκος 1.40 μ., ενώ στα παλαιά παραδείγματα

²¹ Βλ. Γ. Καρατζόγλου, «Ο ναός της Κοιμήσεως στο Πορτί Καρδίτσας», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, 4(1993), 89 εικ. 3, 91-92, 93 εικ. 8, όπου υποστηρίζεται ότι η μορφή αυτών των φεγγιτών είναι ξένη προς την βυζαντινή παράδοση και προδίδει δυτική επίδραση.

²² Για την παραλλαγή του τύπου βλ. Α. Πασαλή, «Η Αγία Παρασκευή στο Νεραϊδοχώρι Τρικάλων», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, 5(1998), 197 και σημ. 47 όπου σχετική βιβλιογραφία.

η λιτή είναι ευρύχωρος κιονοστήρικτος χώρος με πολυμερή στέγαση²³. Η απόκρυψη της ανωδομής κάτω από τη στέγη, από την οποία εξέχουν οι τρούλλοι και οι στέγες των εγκάρσιων κεραίων του σταυρού. Η παράλειψη των πλάγιων χορών, μολονότι ο ναός είναι καθολικό μονής²⁴.

Οι κίονες είναι απομακρυσμένοι από τους πλάγιους τοίχους, πράγμα που δημιουργεί προϋπόθεση για τη στήριξη τρούλλου μικρής διατομής και φανερώνει αδυναμία γεφυρώσεως μεγάλων ανοιγμάτων²⁵. Η τετράγωνη κάτοψη των γωνιαίων διαμερισμάτων οδηγεί πάντα στην κάλυψη με ασπίδες ή σταυροθόλια²⁶. Εδώ έγινε επιλογή της καλύψεως με ασπίδες.

Ε. Τυπολογική ιδιαιτερότητα που απαντά σε μνημεία στο Θεσσαλικό χώρο είναι η υπαρξη νάρθηκα που χωρίζεται από τον κυρίως ναό χωρίς την παρεμβολή τοίχου, αλλά με ζεύγος πεσσών και διαφοροποιείται μόνον ως προς την κάλυψη²⁷.

²³ Ανάλογα παραδείγματα συμπτύξεως της λιτής σε μικρών διαστάσεων θολοσκεπή νάρθηκα στον Θεσσαλικό χώρο αναφέρουμε: το καθολικό της Μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Ζάρκο Τρικάλων (περί το 1700) (Α. Πασαλή, «Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Ζάρκο Τρικάλων», ΔΧΑΕ, περ. Δ' 20(1998), 135 εικ. 2), το καθολικό της Μονής Κλεινού Καλαμπάκας (μέσα ΙΗ' αι.) με δίτρουλλο νάρθηκα που χωρίζεται και αυτός από τον κυρίως ναό χωρίς παρεμβολή τοίχου, αλλά μέσω δύο κιόνων (Α. Πασαλή, «Το καθολικό της Μονής Κλεινού Καλαμπάκας», ΔΧΑΕ, περ. Δ' ΚΑ' (2000), 71 εικ. 2), το καθολικό της Μονής Αγίου Γεωργίου Νεραΐδας στη Στυλίδα Φθιώτιδας με τρουλλαίο νάρθηκα (μέσων ΙΗ' αι.) (Α. Πασαλή, «Το καθολικό της μονής Αγίου Γεωργίου Νεραΐδας. Στυλίδα Φθιώτιδας», Βυζαντινά 23 (20002-2003), 357 εικ. 3), το καθολικό της Μονής Αγίας Τριάδας στη Δέση Τρικάλων (1798) (Α. Πασαλή, «Το καθολικό της Μονής Αγίας Τριάδας στη Δέση Τρικάλων», ΔΧΑΕ, περ. Δ', ΚΕ' (2004), 178 εικ. 2), το καθολικό της Μονής Σιαμάδων Τρικάλων (1807) (Α. Πασαλή, «Επιβιώσεις της βυζαντινής αρχιτεκτονικής τον ΙΘ' αιώνα στον Νομό Τρικάλων», Ήως Κτίστης, μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα, ΙΙ, Αθήνα 2018, 437 εικ. 16) και το νέο καθολικό της Μονής Λαγκαδιάς (Κόρμποβο) Τρικάλων (1809) (Α. Πασαλή, «Επιβιώσεις της βυζαντινής αρχιτεκτονικής τον ΙΘ' αιώνα στον Νομό Τρικάλων», ό.π., 437 εικ. 17).

²⁴ Παράλειψη χορών σε καθολικό μονής, σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό, συναντήσαμε στην Μονή Αγίας Τριάδας στη Δέση Τρικάλων (Α. Πασαλή, «Το καθολικό της Μονής Αγίας Τριάδας στη Δέση Τρικάλων», ό.π., 178 εικ. 2).

²⁵ Α. Πασαλή, «Το καθολικό της Μονής Αγίας Τριάδας στη Δέση Τρικάλων», ό.π., 188, όπου δίνονται διάμετροι τρούλλων άλλων μνημείων για σύγκριση.

²⁶ Ήδη από τη βυζαντινή εποχή τα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με ασπίδες επί λοφίων σε σύνθετους τετρακίονιους ναούς, G. Millet, *L' Ecole Greque dans l' Architecture Byzantine*, Paris 1916, 66, Ν. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας*, εν Αθήναις 1956, 108. Ο τρόπος αυτός καλύψεως των γωνιαίων διαμερισμάτων υπό την επίδραση της σχολής της Πρωτεύουσας εξακολουθεί να εφαρμόζεται σε ναούς της κυρίως Ελλάδος και κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας.

²⁷ Για σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς με νάρθηκα στα δυτικά χωρίς την παρεμβολή τοίχου βλ. Α. Πασαλή, Ναοί της Επισκοπής Δομενίκου και Ελασσόνας. Συμβολή στη μετα-

Μία ασυνήθιστη τυπολογική και μορφολογική συνάμα λεπτομέρεια στο εξεταζόμενο μνημείο είναι τα τρουλλαία παραβήματα. Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα τυπολογικά χαρακτηριστικά που απαντούν στα καθολικά του Αγίου Όρους κατά την μεταβυζαντινή εποχή, αποκλειστικά σε ναούς αθωνικού τύπου, δηλαδή σε σταυροειδείς εγγεγραμμένους, σύνθετους τετρακίονιους ναούς με πλάγιους χορούς, που απουσιάζουν κατά την μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο, απαντούν όμως σε ναούς άλλων τύπων εκτός Αγίου Όρους κατά την μεσοβυζαντινή εποχή²⁸. Τα αγιορείτικα μεταβυζαντινά τρουλλαία παραβήματα θα μπορούσαν να χωρισθούν σε δύο επί μέρους ομάδες, τα απλά και τα παραβήματα με προβάλλουσα κόγχη. Ο Π. Μυλωνάς χαρακτήρισε τα παραβήματα και των δύο τύπων ως τυπικαριά, τα πρώτα ως εντεταγμένα και τα δεύτερα ως τυπικαριά με συνεπτυγμένη μορφή²⁹, άποψη για την οποία ο Β. Μεσσής, πρότεινε αναθεώρηση³⁰.

Τα αγιορείτικα καθολικά με τρουλλαία παραβήματα είναι της Μονής Κασταμονίτου (1433) όπως το περιέγραψε και το σχεδίασε ο Μπάρσκι, της Μονής Δοχειαρίου (1562-1563), της Μονής Ξηροποτάμου (1763), της Μονής Ζωγράφου (1801), ενδεχομένως το παλαιό καθολικό της ίδιας μονής (1506) στην ίδια θέση, της Μονής Εσφιγμένου (1806), της Μονής Παντελεήμονος (μεταξύ 1812-1821), και με προβάλλουσα πλευρική κόγχη της Μονής Αγίου Παύλου (εγκαίνια 1817 - ολοκλήρωση 1839-1844) και της Μονής Ξενοφώντος (1871-1837) με τους τρούλλους όχι στο κέντρο του πυρήνα των παραβημάτων, αλλά στο κέντρο του τεταρτοσφαιρίου της πλευρικής κόγχης. Το παρεκκλήσιο της Τιμίας Ζώνης της Μονής Βατοπεδίου (1794) είναι ο μοναδικός ναός στο Άγιον Όρος με τρουλλαία παραβήματα χωρίς να είναι καθολικό μονής³¹.

Στον χώρο της Κεντρικής Ελλάδος, τρουλλαία παραβήματα έχουν τα κα-

βυζαντινή αρχιτεκτονική (διδακτ. διατρ.). Θεσσαλονίκη 2003, 371.

²⁸ Β. Μεσσής, «Τρουλλαία παραβήματα σε ναούς του Αγίου Όρους», *Αθωνικά Τετράδια* 1, Θεσσαλονίκη 2014, 51-66.

²⁹ P. Mylonas, «Le catholicon de Kutlumus (Athos). Le dernière etape de la formation du catholicon athonite: l' apparition des typicaria», *CahArch* 42 (1994), 77-78, 81-85.

³⁰ Β. Μεσσής, *Ναοί αθωνικού τύπου* (διδακτ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2010, 77-82, 294-299. Β. Μεσσής, «Τρουλλαία παραβήματα σε ναούς του Αγίου Όρους», *ό.π.*, 52-54. Ο συγγραφέας τεκμηρίωσε την πρόταση αναθεώρησης της απόψεως του Π. Μυλωνά με την αιτιολόγηση ότι τα παραβήματα έχουν συγκεκριμένη θέση, μέγεθος και λειτουργικότητα, ενώ τα τυπικαριά είναι ανεξάρτητα διαμερίσματα, πολύπλευρα και προβεβλημένα εξωτερικά, προσκολλημένα στην ανατολική πλευρά του αθωνικού και μόνον τύπου ναών, εκατέρωθεν των παραβημάτων. Σημείωσε επί πλέον ότι ο ίδιος ο Π. Μυλωνάς υποστήριζε ότι τα εντεταγμένα τυπικαριά δεν είναι στην πραγματικότητα τυπικαριά αλλά τρουλλαία παραβήματα.

³¹ Για όλα τα προαναφερθέντα μνημεία του Αγίου Όρους, βλ. Β. Μεσσής, «Τρουλλαία παραβήματα» σε ναούς του Αγίου Όρους, *ό.π.*, 51-66, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

θολικά της Μονής Δουσίκου (1544)³², της Μονής Αγίου Παντελεήμονος Αγιάς (προ 1567-1568)³³, της Μονής Φλαμουρίου στο Πήλιο (τέλη ΙΣΤ' αι.)³⁴, της Μονής Γαλατάκη στην Εύβοια (3ο τέταρτο ΙΣΤ' αι.)³⁵ (κάλυψη με φουρνικά), της Μονής Αγίου Στεφάνου Μετεώρων (νέο καθολικό) (1798)³⁶ με υψηλά τύμπανα τρούλλων, της Μονής Αγίας Τριάδας στο Ζουπάνι (1800)³⁷ με επίσης υψηλά τύμπανα τρούλλων, το καθολικό της Μονής Δολιανών στην Κρανιά Ασπροποτάμου (1848) με λεπτομέρεια τοποθετήσεως των τρούλλων στα τεταρτοσφαίρια των κογχών³⁸ παρόμοια με εκείνη της Μονής Ξενοφώντος και το καθολικό της Μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Μελίβοια Αγιάς (1851).

Όπως έχει ήδη υποστηριχθεί για τα αγιορείτικα καθολικά, εκείνα μεν που έχουν απλά απλά τρουλλαία παραβήματα δέχθηκαν επιρροές από πεντάτρουλους ναούς του Μοράβα και της Ρουμανικής ναοδομίας, ενώ εκείνα που έχουν τρουλλαία παραβήματα με προέχουσες κόγχες είχαν μία τάση μορφολογικής

³² Σ. Βογιατζής, *Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της κεντρικής Ελλάδος κατά τον 16ο αιώνα. Οι Μονές του Αγίου Βησσαρίωνος (Δούσικο) και του Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδα)*, Αθήνα 2000, (διδασκ. διατρ.), Πίν. 4-6, 9α, 10. Τα παραβήματα καλύπτουν συνεπτυγμένοι ψηλοτύμπανοι τρούλλοι που στηρίζονται σε σύστημα διαδοχικών λοφίων και ημιχωνίων (ή αποτετμημένων λοφίων) που στηρίζονται με τη σειρά τους απ' ευθείας στους τοίχους, σελ. 35. Ο συγγραφέας δέχεται την επιρροή από Μολδαβικούς ναούς και θεωρεί πιθανόν να χρησιμοποιήθηκε συνεργείο που είχε εργασθεί στη Μολδαβία και μετέφερε την εμπειρία του στην Ελλάδα, σελ. 111.

³³ J. Koumoulides - Ch. Walter, *Byzantine and Post-Byzantine monuments at Aghia in Thessaly, Greece. The art and architecture of the Monastery of Saint Panteleimon*, London 1975. Δ. Αγραφιώτης, «Η Μονή του Αγίου Παντελεήμονα της Αγιάς, από τα τέλη του 13ου αι. μέχρι σήμερα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 15 (1989), 65-80.

³⁴ Γ. Κίζης, «Η Μονή Φλαμουρίου στο Πήλιο», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 2 (1982), 151-166 και ειδικότερα 153 εικ. 6, 154 εικ. 7, 156 εικ. 12. Εδώ προβάλλεται τμήμα του πυρήνα των παραβημάτων (πιθανή μίμηση των τυπικαριών), βλ. Β. Μεσσής, «Τρουλλαία παραβήματα σε ναούς του Αγίου Όρους», *ό.π.*, 6-63.

³⁵ Ι. Διάπης, *Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας*, Αθήνα 1971, 67-89. Β. Μεσσής, «Ναοί αθωνικού τύπου», *ό.π.*, 292-297. Και εδώ προβάλλεται τμήμα του πυρήνα των παραβημάτων (πιθανή μίμηση των τυπικαριών), όπως και στο καθολικό της Μονής Φλαμουρίου, βλ. ανωτ. υποσημ. 34.

³⁶ Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας», *ΕΕΒΣ* Θ' (1932), 401, 402 εικ. 19. Τα πρότυπα είναι μάλλον Ρουμανικά λόγω των σχέσεων των Μονών των Μετεώρων με παραδουνάβιες περιοχές.

³⁷ Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού, «Το καθολικό της Μονής της Αγίας Τριάδας στο Ζουπάνι», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 1 (1979), 65-82, ειδικότερα 69 εικ. 3 και 4, 71 εικ. 6, 74 εικ. 10. Και εδώ τα πρότυπα είναι Ρουμανικά.

³⁸ Π. Μυλωνάς, «Η Μονή Δολιανών ή Κρανιάς στην Πίνδο», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 1 (1979), 92-110 και ειδικώς 95 εικ. 3, 96 εικ. 4-5.

διαπλάσεως των όψεων και όχι μιμήσεως προγενέστερων ναών³⁹. Όσον αφορά τα καθολικά της Κεντρικής Ελλάδας, το καθολικό της Μονής Δουσίκου δέχθηκε επιρροή από την ναοδομία της Μολδαβίας, τα καθολικά των Μονών του Αγίου Στεφάνου Μετεώρων, του κατά δύο χρόνια νεώτερου της Αγίας Τριάδας στο Ζουπάνι και της Μονής Δολιανών δέχθηκαν επιρροή από την Ρουμανική ναοδομία. Στο καθολικό της Μονής Φλαμουρίου στο Πήλιο όπως και σε εκείνο της Μονής Γαλατάκη Ευβοίας η προβολή του πυρήνα των παραβημάτων οφείλεται σε πιθανή μίμηση των τυπικαριών.

Το καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννη στη Μελίβοια κτίσθηκε το έτος 1851, εγκαινιάσθηκε στις 12 Ιουλίου του 1857 και τοιχογραφήθηκε το έτος 1860. Ο ναός διατηρεί τις αναμνήσεις από τα παραδοσιακά πρότυπα χάρη στον σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο. Μολονότι όμως είναι καθολικό μονής, στερείται πλάγιων χορών. Όσον αφορά την επιλογή της ιδιότυπης καλύψεως των παραβημάτων με τρουλλίσκους, είναι σχεδόν βέβαιο ότι αυτή οφείλεται σε επιρροή από ανάλογη τυπολογική λεπτομέρεια που απαντά στο καθολικό της Μονής Αγίου Παντελεήμονα Αγιάς (προ του 1567/8) (Εικ. 19)⁴⁰, σχετιζόμενη με την παρουσία τυπικαριών στο καθολικό της Μονής Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο (Τσάγεζι) του Κισσάβου (α' μισό ΙΣΤ' αι.) (Εικ. 20)⁴¹ που βρίσκεται πολύ κοντά στα δύο προαναφερόμενα μνημεία.

³⁹ Β. Μεσσής, «Τρουλλαία παραβήματα σε ναούς του Αγίου Όρους», ό.π., 65-66.

⁴⁰ J. Koumoulides - Ch. Walter, ό.π., σελ. 23 Εικ. 2-3, σελ. 58 σχ. III.6, σελ. 60 σχ. III.10, σελ. 61 σχ. III.11 και III.12, σελ. 62 σχ. III.13.

⁴¹ Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας. Η Μονή της Παναγίας και του Αγίου Δημητρίου παρά το Τσάγεζι (Κομνήνγειο - Κονομειό)», *ΕΕΒΣΕ'* (1928), 348-375. Χ. Μπούρας, «Η αρχιτεκτονική του καθολικού της Μονής Αγίου Δημητρίου Στομίου (τ. Τσάγεζι)», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', ΚΔ' (2003), 145-162. Σ. Μαμαλούκος - Σ. Σδρόλια, «Το αρχικό καθολικό και ο παλαιός περίβολος της Μονής Στομίου», *Άγιος Δημήτριος Στομίου. Ιστορία - Τέχνη - Ιστορική γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού*, επιμ. Στ. Γουλούλης - Στ. Σδρόλια, Λάρισα 2010. Έκδ. Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λάρισας. Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία του Νομού Λάρισας, 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας, 93-106. Β. Μεσσής, «Σκέψεις και στοιχεία σχετικά με την οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική του καθολικού της Μονής του Αγίου Δημητρίου στο Τσάγεζι», *Άγιος Δημήτριος Στομίου. Ιστορία - Τέχνη - Ιστορική γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού*, επιμ. Στ. Γουλούλης - Στ. Σδρόλια, Λάρισα 2010. Έκδ. Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λάρισας. Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία του Νομού Λάρισας, 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας, 83-92. Β. Μεσσής, *Ναοί αθωνικού τύπου (διδακτορική διατριβή)*, Θεσσαλονίκη 2010, 131-132.

Summary

THE KATHOLIKON OF THE MONASTERY OF SAINT JOHN THE THEOLOGIAN AT MELIVOIA, AGIA NEAR LARISSA

The monastery of Saint John the Theologian at Melivoia is located on the east foot of Mount Ossa (Kissavos), opposite the castle of Velika. The katholikon, which measures 12.35 x 8.60 m. on the exterior, is a cross-in-square church-complex four-column type with a barrel-vaulted narthex to the west; the width of the narthex equals that of the naos. To the east are attached the three polygonal niches of the sanctuary. The naos is separated from the sanctuary by a pair of square piers and by the templon. The corner compartments are covered by low domical vaults and the parabemata by small domes. The central part of the narthex is covered by a barrel vault – an extension of the west arm of the cross and the lateral parts by domical vaults. The naos is covered by two perpendicular gable roofs and the central dome is raised above the intersection. The two small domes of the parabemata are set above the long arm of the cruciform roof.

The articulation of the façades is minimal. The three domes and the projections of the roofs contribute to the volumetric configuration of the whole, which is otherwise imprecise.

The katholikon was built in the year 1851 and consecrated on 12 July 1857. Wall paintings made in the year 1860 by the priest Georgios from Samarina are preserved in the sanctuary.

The church preserves echoes of traditional models thanks to the cross-in-square type. However, although it is the main church of a monastery, it lacks lateral niches. Regarding the choice of the particular roofing system of the parabemata with small domes, it is almost certain that it is due to influence from an analogous typological detail in the katholikon of the nearby monastery of Saint Panteleemon at Agia (before 1567/68), which is related to the presence of *typikaria* in the katholikon of the monastery of Saint Demetrios at Stomio (Tsagezi) at Kissavos (1st half of the 16th century), which is at a short distance from the two above-mentioned monuments.

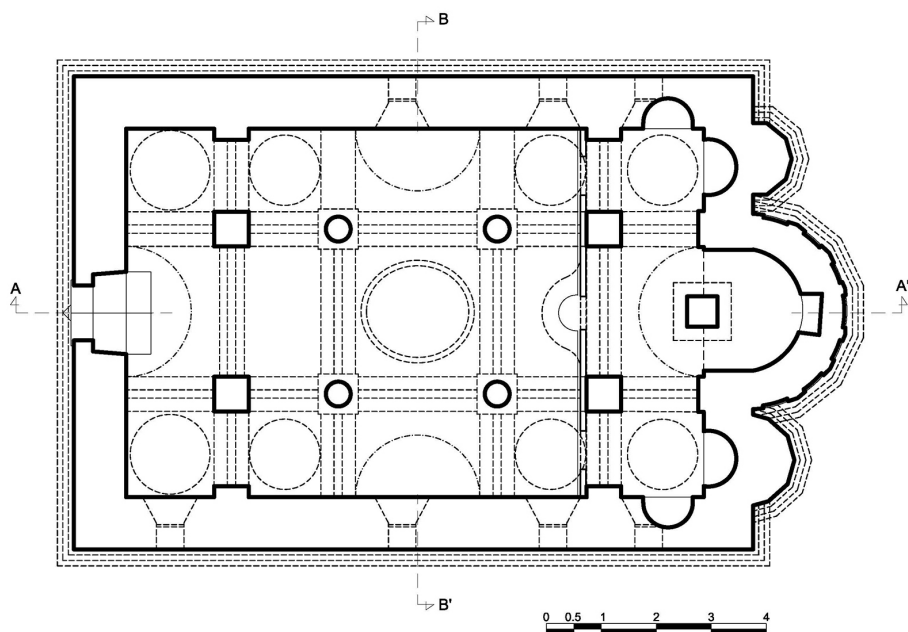
Εικ. 1. Χάρτης
της Θεσσαλικής Μαγνησίας
(Γ. Κορδάτος, *Ιστορία
της επαρχίας
Βόλου και Αγιάς*)

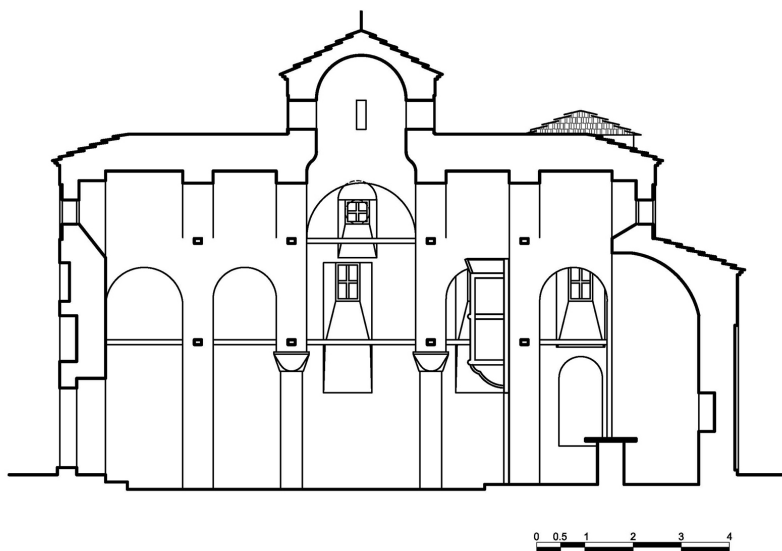
Εικ. 2. Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Μελίβοιας. Η θέση της μονής
(Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*)

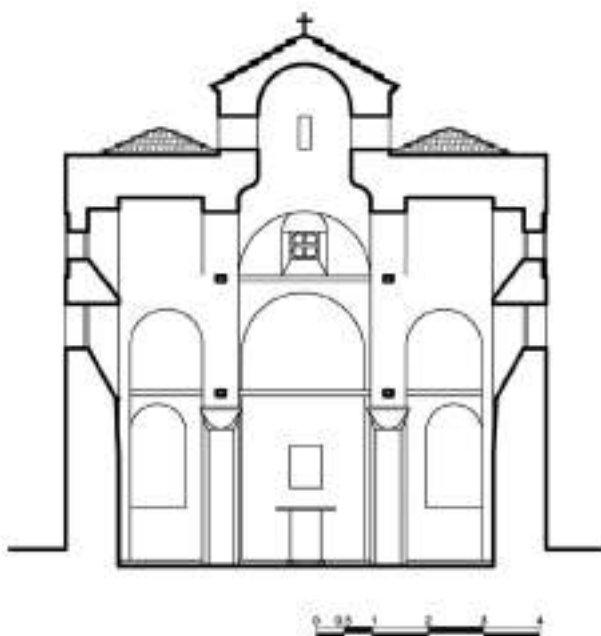
Εικ. 3. Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Μελίβοιας. Καθολικό (1851).
Άποψη από τα νοτιοανατολικά (Α. Πασαλή, 1 Φεβρουαρίου 2020)

Εικ. 4. Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Μελίβοιας. Καθολικό (1851). Κάτοψη

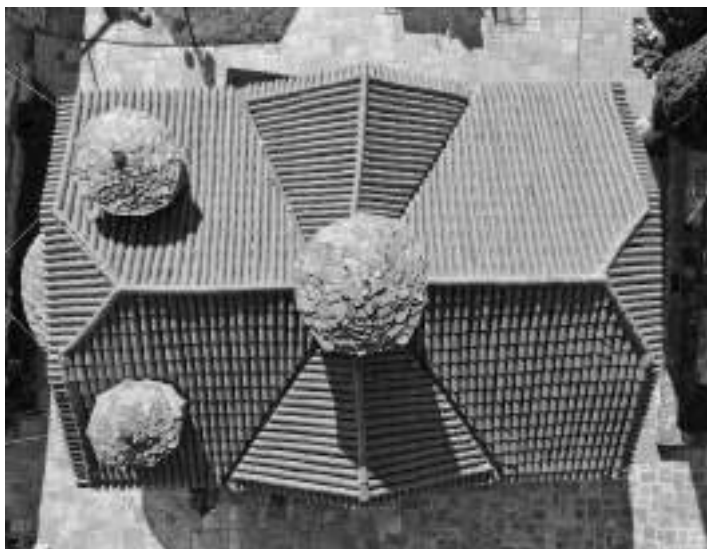
Εικ. 5. Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Μελίσβοιας. Καθολικό (1851). Διαμήκης τομή

Εικ. 6. Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Μελίσβοιας. Καθολικό (1851). Εγκάρσια τομή

Εικ. 7. Μονή Αγίου Ιωάννου
Θεολόγου Μελίβοιας.
Καθολικό (1851).
Εσωτερική άποψη.
Το σύστημα
των ελκυστήρων
(Α. Πασαλή,
1 Φεβρουαρίου 2020)

Εικ. 8. Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Μελίβοιας. Καθολικό (1851).
Η στέγη του καθολικού (Α. Πασαλή, 1 Φεβρουαρίου 2020)

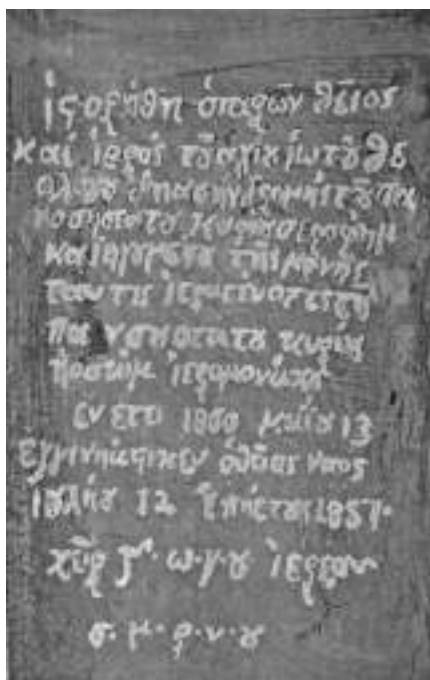
Εικ. 9. Μονή Αγίου Ιωάννου
Θεολόγου Μελίβοιας.
Καθολικό (1851).
Δυτική θύρα (Α. Πασαλή,
1 Φεβρουαρίου 2020)

Εικ. 10. Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Μελίβοιας. Καθολικό (1851).
Η Πλατυτέρα (τοιχογρ. 1860) (Α. Πασαλή, 1 Φεβρουαρίου 2020)

Εικ. 11. Μονή Αγίου Ιωάννου
Θεολόγου Μελίβοιας.
Καθολικό (1851).
Το Τέμπλο. Λεπτομέρεια
(Α. Πασαλή,
1 Φεβρουαρίου 2020)

Εικ. 12. Μονή Αγίου Ιωάννου
Θεολόγου Μελίβοιας.
Καθολικό (1851).
Η επιγραφή στο Ιερό Βήμα
(Α. Πασαλή,
1 Φεβρουαρίου 2020)

Εικ. 13. Μονή Αγίου
Ιωάννου Θεολόγου
Μελίβοιας. Καθολικό
(1851). Θωράκιο
(Α. Πασαλή,
1 Φεβρουαρίου 2020)

Εικ. 14. Στόμιο Λάρισας. Μονή Αγίου Δημητρίου Τσάγκεζι. Θωράκια (Κ. Πιστόλης, 2015)

Εικ. 15. Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Μελίβοιας. Καθολικό (1851).
Άποψη από τα βορειοδυτικά (Α. Πασαλή, 1 Φεβρουαρίου 2020)

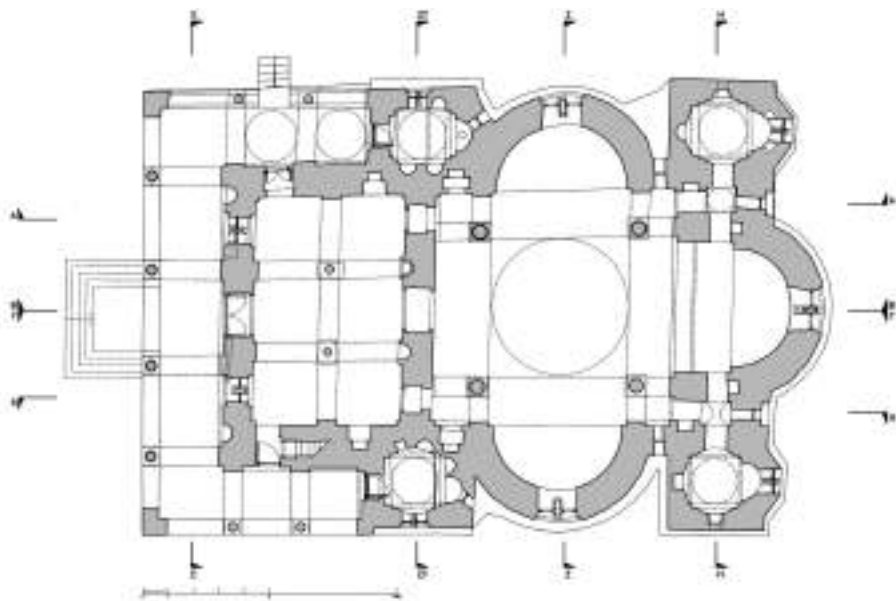
Εικ. 16. Μονή Αγίου Ιωάννου
Θεολόγου Μελίβοιας.
Καθολικό (1851).
Οι κόγχες του Ιερού. Άποψη
από τα βορειοανατολικά
(Α. Πασαλή,
1 Φεβρουαρίου 2020)

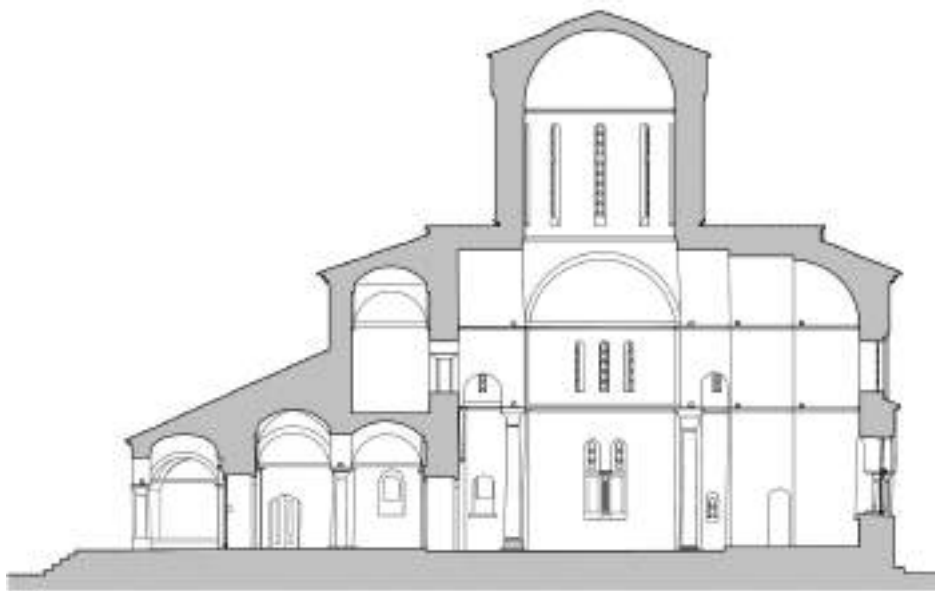
Εικ. 17. Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Μελίβοιας. Καθολικό (1851).
Άποψη από τα δυτικά (Α. Πασαλή, 1 Φεβρουαρίου 2020)

Εικ. 18. Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Μελίβοιας. Καθολικό (1851).
Μερική άποψη από τα ανατολικά. (Α. Πασαλή, 1 Φεβρουαρίου 2020)

Εικ. 19. Αγιά Λάρισας. Το καθολικό της Μονής Αγίου Παντελεήμονα (πρo του 1567/8)
(J. Koumoulides - Ch. Walter, *Monuments at Aghia in Thessaly*)

Εικ. 20. Στόμιο Λάρισας. Μονή Αγίου Δημητρίου Τσάγεζι (α' μισό 16ου αι.). Καθολικό
Αναπαράσταση (Χ. Μπούρας, *Αρχιτεκτονική καθολικού Μονής Στομίου*, ό.π. εικ.12)

Ελευθέριος Π. Περρωτής

Η ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΗ
ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΝΑΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΚΟΡΩΝΗΣ*

Ο μητροπολιτικός ναός του Αγίου Δημητρίου Κορώνης βρίσκεται στο κέντρο της ομώνυμης πλατείας της πόλης. Τα παλαιότερα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας σχετικά με το ναό συνδέονται με την περίοδο της δεύτερης βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο (1685-1715). Στη σύντομη αυτή περίοδο, που χαρακτηρίστηκε από καινοφανείς κοινωνικές πραγματικότητες και την ανάδυση νέων συλλογικών ταυτοτήτων¹, η ενεργή βοήθεια του ντόπιου χριστιανικού στοιχείου στους Βενετούς κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της πόλης είχε ως αποτέλεσμα την έμπρακτη ανταπόκριση των τελευταίων σε αιτήματα των κατοίκων της Κορώνης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι Βενετοί θα ενισχύσουν με γαίες και χρηματικά ποσά όχι μόνο τα φυσικά πρόσωπα των ορθόδοξων ιερωμένων, αλλά και ιερών τους καθιδρυμάτων, ναών και μοναστηριών, με τρόπο που θα αναδείκνυαν την κοινότητα σε έμμεσο διαχειριστή της εκκλησιαστικής περιουσίας και κύριο όργανο της τοπικής διοίκησης.²

Στη διάρκεια της πολιορκίας, ο χώρος του ναού θα περιοριστεί εξαιτίας των πολλών ταφών, που έγιναν στο εσωτερικό του μετά τη μάχη στο φρούριο. Για το λόγο αυτό, η ορθόδοξη χριστιανική κοινότητα που κατοικούσε μαζί με τον

* Θερμές ευχαριστίες στην προϊσταμένη των ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, κα Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, η οποία μου εμπιστεύθηκε το παρόν αρχειακό υλικό με πλήρη συναίσθηση, ως προς το αδημοσίευτο του χαρακτήρα του, αλλά και στον μέχρι πρότινος γραμματέα του Δικτύου Φίλων Κάστρου Κορώνης, Δημήτρη Κυριαζή, για την πολύτιμη βοήθειά του, ως προς τη φωτογράφιση μέρους της εκκλησίας και των εικόνων της. Επίσης, οφείλω να ευχαριστήσω τον μέχρι πρότινος εφημέριο του μητροπολιτικού ναού Αγίου Δημητρίου Κορώνης, οσιολογιώτατο ιερομόναχο Σεβαστιανό Βογιατζή, καθώς και τον αρχιερατικό επίτροπο Κορώνης, αιδεσιμώτατο πρωτοπρεσβύτερο Παναγιώτη Τσιριγώτη και νυν εφημέριο του ναού.

¹ Α. Παπαδία-Λάλα, «Κοινωνία και κοινότητες στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο της Β' Βενετοκρατίας», στο: *Βενετικοί χάρτες της Πελοποννήσου τέλη 17ου - αρχές 18ου αιώνα. Από τη συλλογή του Πολεμικού Αρχείου της Αυστρίας*, Αθήνα 2018, 59.

² Αυτ., 65.

επίσκοπό της εκτός του φρουρίου³, στο Βαρώσι, με αίτημά της προς τους νέους κυριάρχους θα ζητήσει την ανοικοδόμηση νέου ναού στην ίδια θέση όπου βρισκόταν ο μέχρι πρότινος παλαιός ναός. Το αίτημα θα γίνει δεκτό, όπως πληροφορούμαστε τόσο από την απογραφή του 1689 (Corner) όσο και από την αντίστοιχη του 1700 (Grimani).⁴ Ενώ, θα «προικοδοτηθεί» και με εκτάσεις εκτός της πόλης (7.4.1686), αλλά και με 1500 ελαιόδεντρα στην ευρύτερη περιοχή.⁵ Εντυπωσιακός αριθμός αν σκεφτούμε ότι χρειάστηκε η περιουσία 20 ναών στην περιοχή της Καλαμάτας και της Ζαρνάτας, για να συγκεντρωθούν μόλις 130 ρίζες ελιές.⁶

Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν τις μόνες πληροφορίες που διαθέτουμε για το ναό έως την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους. Θα χρειαστεί να φτάσουμε στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν ένα μέρος από τα πιο δυναμικά στοιχεία του κοινωνικού ιστού της πόλης, έμποροι και κτηματίες, θα αναλάβουν την εκ βάθρων ανακαίνισή του, όχι ως έργο της κοινότητας ή του εκκλησιαστικού συμβουλίου, αλλά με τη μορφή χορηγίας. Με τον τρόπο αυτό, ο ναός του Αγίου Δημητρίου θα αποκτήσει ιδιαίτερη ταυτότητα και θα μας «αποκαλύψει» ότι η εκκλησία δεν ήταν μόνο χώρος άσκησης και διαφύλαξης της ορθόδοξης πνευματικότητας, αλλά και πυρήνας κοινωνικής ζωής και συντεχνιακής δραστηριότητας.⁷

Το υλικό που μελετάμε εδώ, μας μεταφέρει στην περίοδο της πληθυσμιακής και οικονομικής ανανέωσης της πόλης, στη διάρκεια της συνταγματικής μοναρχίας του Όθωνα (1844-1862), όταν ήδη είχαν τεθεί και εφαρμόζονταν οι καινούργιες αρχές σύνθεσης και τα μορφολογικά στοιχεία, όχι μόνο για τα κοσμικά κτίρια, αλλά και για τους κλάδους της εκκλησιαστικής τέχνης.

Διερευνώντας το Αρχείο Συμβολαιογραφούντων Ειρηνοδικών Κορώνης (1836-1857), που απόκειται στα ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Μεσσηνίας και ανήκει στο αρχειακό σώμα της περιφέρειας του τέως ειρηνοδικείου Κορώνης, νυν Παμίσου με έδρα την Κορώνη, που καλύπτει την περίοδο 1836-1936⁸, εντοπίσαμε μια συμβολαιογραφική πράξη, στο φάκελο επτά, που αποτελεί την πρώτη πληροφορία τεκμηρίωσης του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Δημητρίου τόσο για το 19ο

³ Δ. Μιχάλαγα, *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη Β' Βενετοκρατία (1685-1715)*, Αθήνα 2008, 161.

⁴ Κ. Ντόκος, «Η εν Πελοποννήσω εκκλησιαστική περιουσία κατά την περίοδον της Β' Ενετοκρατίας. Ανέκδοτα έγγραφα εκ των Αρχείων Ενετίας», Β – ΝJ 21 (1976), 122.

⁵ Μιχάλαγα, *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη Β' Βενετοκρατία (1685-1715)*, 239, 418-419.

⁶ Αυτ., 358.

⁷ Α. Χαραλαμπίδης, *Συμβολή στη μελέτη της εφτανησιώτικης ζωγραφικής του 18ου και του 19ου αιώνα*, Ιωάννινα 1978, 21.

⁸ Κεφαλαιώδης αναγραφή αρχειακού υλικού ΓΑΚ/Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 1997, 50.

αιώνα όσο και για την εκ βάθρων ανακαίνισή του. Συμπληρωματικά σε αυτό θα εξετάσουμε και το εικονογραφικό πρόγραμμα του τέμπλου, έργο του Ιωάννη Γ. Ταμβάκη, καθώς και την ανυπόγραφη φορητή εικόνα, «Ο Άγιος Πέτρος Μετανοών», μια δογματικά φορτισμένη δυτική παράσταση που βρίσκεται θέση κατά κύριο λόγο στα τέμπλα των ναών της Ζακύνθου. Τα στοιχεία αυτά σε συνδυασμό με το συμβόλαιο-συμφωνία μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια πρώτη εικόνα για το ιδιαίτερα μεγαλεπήβολο, ίσως και δαπανηρό έργο της ανακαίνισης που διήρκεσε πάνω από μια δεκαετία και τελικά έμεινε ανολοκλήρωτο.

Η επιβλητικών διαστάσεων ξυλόστεγη μονόχωρη βασιλική, επανησιακού τύπου, του Αγίου Δημητρίου θα λάβει εν μέρει τη σημερινή της μορφή, στο πλαίσιο ενός οικοδομικού προγράμματος, που θα ξεκινήσει στα μέσα του 19ου αιώνα. Με το Β. Δ. της 27ης Μαΐου 1836, «Περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων», το δικαίωμα ανέγερσης νέων ναών παραχωρήθηκε στο δήμο⁹, ενώ λίγο νωρίτερα με το αντίστοιχο διάταγμα της 10ης (22) Ιανουαρίου 1834, «Νόμος περὶ συστάσεως τῶν Δήμων», είχε εκχωρηθεί στους δήμους και η διοίκησή τους.¹⁰ Οι δήμοι, υπό την τυπική δέσμευση του σεβασμού των λατρευτικών αναγκών των πιστών, αποφάσιζαν για την ανέγερση, τη συντήρηση και τη διακόσμηση των ναών, θέτοντας και τις προϋποθέσεις για τη χορήγηση οικοδομικής άδειας, με κριτήρια την αρτιότητα και την ορθογώνια διάταξη του οικοπέδου σε σχέση με τη ρυμοτομική γραμμή του σχεδίου.¹¹ Οι άδειες οικοδόμησης δεν περιλάμβαναν στοιχεία μορφολογικής οργάνωσης των όψεων, με εξαίρεση τις οικοδομικές άδειες των Επτανήσων, αλλά και της τοπικής περίπτωσης που διερευνούμε, όπου διατηρήθηκε η παράδοση της περιγραφής των στοιχείων των προσόψεων. Με τον τρόπο αυτό, οι ναοί και τα αντικείμενα λατρείας δεν αντιμετώπιστηκαν μόνο ως μνημεία και έργα τέχνης, αλλά και ως ζώντες οργανισμοί¹², που επέβαλαν τα δικά τους μέτρα. Με βάση τα δεδομένα αυτά, η συμμετρία και ο κανονικός σχεδιασμός της κάτοψης και των όψεων θα αποτελέσουν δομικά στοιχεία των «οθωνικών» ναών. Η υπακοή στη συμμετρία και την κανονικότητα, τουλάχιστον στα μεγάλα αστικά κέντρα, στάθηκε η αφορμή για τη σχετική προσαρμογή στα δεδομένα της κάθε πόλης. Η γεωμετρική οργάνωση ήταν απόλυτα σχετική, αφού διατηρείτο σε κάποιο βαθμό η προϋπάρχουσα κατάσταση παρά τις σχεδιαστικές παρεμβάσεις. Σε αυτή την κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε και τον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Δημητρίου.

⁹ Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 22/Α/27-05-1836), 89.

¹⁰ Η. Μαυρομούστακου, «Το ελληνικό κράτος 1833-1871. Β. Πολιτικοί θεσμοί και διοικητική οργάνωση», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4ος, Αθήνα 2003, 31.

¹¹ Δ. Μονιούδη-Γαβαλά, *Πολεοδομία στο ελληνικό κράτος, 1833-1890*. Αθήνα – Ερμούπολη – Μεσολόγγι – Αγρίνιο – Αίγιο – Σπάρτη, Αγρίνιο 2012, 64.

¹² Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Τέχνη και Λατρεία. Κείμενα για τη ζωγραφική στην ορθόδοξη εκκλησία*, Αθήνα 2001, 74.

Πρωταρχικός στόχος υπήρξε η αύξηση του όγκου διατηρώντας όμως το υπάρχον εμβαδόν μέσω της κατασκευής νέας στέγης και διώροφου γυναικωνίτη, που θα προσέδιδαν μεγαλοπρέπεια και εντυπωσιακά «ανοίγματα». Επίσης, θα γίνονταν επεμβάσεις τόσο στην εξωτερική όψη όσο και στο εσωτερικό. Για το λόγο αυτό, θα δοθεί ιδιαίτερο βάρος στη διαμόρφωση και τη διακόσμηση της δυτικής όψης, από την οποία εισέρχονταν οι προσκυνητές στο ναό, στην υιοθέτηση νεοκλασικών στοιχείων στη διακόσμηση της οροφής, των πλευρικών τοίχων και των παραθύρων του ιερού βήματος, καθώς και στην κατασκευή εσωτερικών κιόνων, ώστε από μονόχωρη να μετατραπεί σε τρίκλιτη βασιλική. Παράλληλα, στο πλαίσιο των επιταγών της πρώιμης ελλαδικής ναοδομίας για συμβολική αναπροσαρμογή του ναού θα υιοθετηθεί πολύκογχο ασύμμετρο ιερό βήμα, με σκοπό την τιμή περισσότερων αγίων. Με τον τρόπο αυτό, ο ναός από δισυπόστατος, αφιερωμένος στον άγιο Δημήτριο και τον άγιο Σπυρίδωνα, θα μεταβληθεί σε τρισυπόστατο, με την προσθήκη και του αγίου Διονυσίου. Η προσθήκη αυτή δεν είναι εμφανής εξωτερικά αλλά μόνο εσωτερικά, όπου στη νότια πλευρά εκτός από την κόγχη της πρόθεσης υπάρχει και μια ακόμη αψιδόμορφη κόγχη.

Η συμφωνία που συνάφθηκε μεταξύ των επιτρόπων και των εργολάβων, πέραν των όρων της εκτέλεσης του έργου, της πληρωμής του συνεργείου και των υποχρεώσεων και των δύο πλευρών απέναντι σε αυτό, συμπληρώνεται με το εντυπωσιακό στοιχείο των σχεδιαστικών αποτυπώσεων τόσο της δυτικής εξωτερικής όψης όσο και του εσωτερικού διακοσμητικού μοτίβου. Στα σχέδια αυτά, παρατηρούμε ότι χρησιμοποιούνται νεοκλασικιστικά στοιχεία εκλεκτικιστικής προέλευσης, όπως είναι τα φύλλα άκανθας, τα ανθέμια και τα γεωμετρικά μοτίβα.

Στις 22 Μαρτίου 1853, στο ειρηνοδικείο Κορώνης παρουσιάστηκαν οι επιτροπικοί του ναού, Πανάγος Παυλάκης, Νικόλαος Περιβολαράκης και Ηλίας Σακκόπουλος και ζήτησαν από τον ειρηνοδίκη Ιωάννη Ν. Πατρώνα, που εκτελούσε και χρέη συμβολαιογράφου, να προχωρήσει στη σύνταξη «συμβολαίου», με τους αδελφούς, Γεώργιο και Ιωάννη Πετρόπουλο. Οι τελευταίοι ήταν «άσβεστοχτίσται» και κάτοικοι του χωριού «*Μαζέηκα τοῦ Δήμου Κλητωρίας τῆς ἐπαρχίας Καλαβρύτων*», μιας περιοχής που ήταν τόπος αναφοράς, στο ευρύ χερσαίο χώρο, όχι μόνο για τους μαστορες της πέτρας, αλλά και για τους μαρμαροχτιστάδες. Η ευρύτερη περιοχή των Καλαβρύτων αποτελούσε ονομαστό χώρο οικοδομικών εργαστηρίων, που δραστηριοποιούνταν κυρίως στην Κορινθία, το Άργος, το Ναύπλιο και την Ερμιονίδα, γνωστοί ως «Βαρβαρίτες» ή «Κλουκινιώτες».¹³ Όμως, τα «τοπικά οικοδομικά εργαστήρια» της Πελοποννήσου – από καταγωγή ή διαμονή – δεν ήταν πάντοτε πελοποννησιακά και αυτό

¹³ Α. Πετρονώτης, «Τα τοπικά οικοδομικά εργαστήρια της νεοελληνικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής στην Πελοπόννησο», *Αρμολόγ* 10 (1980), 57.

είναι ένα κοινωνικο-οικονομικό φαινόμενο, που συνδέεται τόσο με τα όρια των περιοχών δράσης όσο και με τη δραστηριότητα των εργαστηρίων τους.

Το πρόγραμμα ανακαίνισης του ναού προέβλεπε την κατασκευή στο «μέσον τοῦ ταβανίου ὅπου ἡ θέσις τό καλεῖ ἐπτάν κοινῶς λεγομένης κορνίζας γλυπτὰς εἰς γήψον καὶ γύρωθεν δέ εἰς τό περβάζιν τοῦ ταβανίου κατ' αὐτόν τόν τρόπον ἐν κόσμημα λεγόμενον κοινῶς, ἄμπελος, ἐξαιρουμένων δέ τῶν ταβανίων τοῦ γυναικονίτου καὶ τοῦ // ἱεροῦ // τὰ ὁποῖα ὀφείλουν μόνον // νὰ ἐπιχρήσῃσι δι' ἁσβέστου καὶ γήψου ἁπλῶς χωρὶς σκαλισμάτων καὶ κατασκευῆς κορνιζῶν κατὰ τό ἐπισυναπτόμενον ἐν τῷ παρόντι σχέδιον». Με τον τρόπο αυτό, στις μακρές πλευρές του ναού από το ὕψος των παραθύρων και πάνω, διανοίγονται τρεις ταινίες που περιτρέχουν την βόρεια και τη νότια πλευρά μέσω του τέμπλου και του γυναικωνίτη. Οι δύο κοσμούνται με επιχρυσωμένα γλυπτὰ φυτικά μοτίβα, ενώ, η τρίτη αποτελεί το γείσο από το οποίο αρχίζει να «ξεδιπλώνεται» η βάση της ουρανίας, δηλαδή της οροφής του ναού, η οποία κοσμεῖται με τις ολόσωμες παραστάσεις των προφητῶν της Παλαιάς Διαθήκης και στο κέντρο της μέσα σε ελλειπτικό πλαίσιο βρίσκεται η εικόνα του Παντοκράτορα. Στην προκειμένη περίπτωση έχουμε σκαφοειδή οροφή με ημικυλινδρικές καμάρες, στοιχείο που έχει τις ρίζες του σε παλαιότερα αρχιτεκτονικά πρότυπα θολοδομίας.

Προχωρώντας, σύμφωνα με τους όρους της συμφωνίας, οι μαρμαροχτιστάδες θα έπρεπε να επιχρίσουν όλες τις εσωτερικές πλευρές του τοίχου, καθώς και τις αντίστοιχες του γυναικωνίτη και του ιεροῦ, «δι' ἁσβέστου καὶ γήψου στιλπνοθέντως ... διὰ μαρμαροκονίας καὶ σχηματίζοντως ἐπ' αὐτῶν τετράγωνα διὰ γραμμῶν», με τη διαφορά ότι οι εσωτερικές πλευρές του γυναικωνίτη και του ιεροῦ δε θα έφεραν το κόσμημα του επισυναπτόμενου σχεδίου, σε αντιδιαστολή με τις αντίστοιχες πλευρές «τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ ἀπὸ τῶν στασημάτων μέχρι ἐπίσης τοῦ (sic) ὀροφῆς». Το στοιχείο του γυναικωνίτη μας προβληματίζει γιατί πιθανότατα δεν αναφέρεται στον υπάρχον αλλά κάποιον παλαιότερο, που δεν είναι σε εμάς σήμερα γνωστός, παρά μόνο από τη συγκεκριμένη αναφορά. Από την άλλη πλευρά, οι δύο θύρες του ναοῦ θα έφεραν εσωτερικά «περικοσμήματα // καὶ τόξα// κατασκευασθῆσόμενα διὰ γήψου ὡς ἔχει τό αὐτό σχέδιον». Ο όρος αυτός υποθέτουμε ότι αναφέρεται στη δυτική και όχι στη νότια είσοδο και αυτό γιατί στους ναούς που ακολουθούν τις επτανησιακές επιδράσεις, το σχήμα της ενιαίας οξυκόρυφης διαμόρφωσης θα κυριαρχήσει στη δυτική όψη, αν και κατὰ κανόνα η όψη αυτή δεν είναι η κύρια όψη του ναοῦ και για το λόγο αυτό μένει συνήθως αδιάθρονη.¹⁴ Στις περιπτώσεις, όπως και στη δική μας, που η όψη αυτή αποτελεί την πρόσοψη, η όλη σύνθεση οργανώνεται γύρω από μια κεντρική αψιδωτή διάταξη που περικλείει τους φεγγίτες και τη θύρα. Για το λόγο αυτό, στην οργάνωση αυτής της όψης δινόταν ιδιαί-

¹⁴ Γ. Πουλημένος, *Η ελληνική ναοδομία στην περίοδο του νεοκλασικισμού (1830-1912)*, Αθήνα 1997 (στο εξής: Πουλημένος, *Ελληνική ναοδομία*), 126.

τερη προσοχή με την προσθήκη πολύτοξης στοάς / εξωνάρθηκα, όμοιας με εκείνη που απαντάται στο ναό του Αγίου Δημητρίου.

Τα διακοσμητικά χαρακτηριστικά και οι γλυπτές πλαισιώσεις, με τους φεγγίτες να προσδίδουν συμβολικό ή αποτρεπτικό χαρακτήρα¹⁵ ξεκινούσαν από το θύρωμα και κατόπιν προσαρμόζονταν στα πλαίσια των παραθύρων.¹⁶ Γεγονός, που φανερώνεται και από το συμπληρωματικό στοιχείο του δεύτερου όρου της κατασκευαστικής συμφωνίας, ότι «κατά τό αὐτό δέ σχῆμα τῶν θυρῶν θέλουν τοιοιτοτρόπως κατασκεβάσει ἐσωτερικῶς καί τὰ δύο ἐμπροσθινά παράθυρα τοῦ ναοῦ τὰ ὑπάρχοντα κατά τό ἱερόν ἥτοι ἐκείνα τῶν μεσιμβρινῶν καί τὰ ἄλλα τῶν ἀρκητικῶν πλευρῶν». Τα δύο αυτά παράθυρα έφεραν εσωτερικό κορνίζωμα, με μικρές παραστάδες, που στέφονταν από ένα οριζόντιο περιστύλιο. Ενώ, τα υπόλοιπα παράθυρα θα κατασκευάζονταν «ὅπως ἡ θέσης καί ἡ τέχνη αὐτῶν τό καλέσει». Δυστυχώς, σήμερα, τόσο το σχέδιο των θυρών όσο και των παραθύρων έχει αλλοιωθεί σε πολύ μεγάλο βαθμό, ώστε να διασώζονται εν μέρει οι επιζωγραφισμένες λευκού χρώματος παραστάδες και το ένα από δύο παράθυρα της δυτικής εισόδου και συγκεκριμένα αυτό στα δεξιά. Το συγκεκριμένο είναι ορατό μόνο από το εσωτερικό του ναού, λόγω μιας προσθήκης που πραγματοποιήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970 και είχε ως αποτέλεσμα να χαθεί το σχέδιο των μέσων του 19ου αιώνα.

Μεταξύ των υποχρεώσεων του οικοδομικού συνεργείου ήταν και το να «[[κατασκεβάσουν]] //σχηματίσουν// δι' ἀσβέστου καί γήψου ἕξ στήλας ἥτοι κύονας», που θα χώριζαν «ἀνά τρεῖς ἐφ' ἑκατέρας» το εσωτερικό του ναού δημιουργώντας τρία κλίτη, που θα έφεραν «τά ἀναγκαῖα ποικήλματα» και θα εκτείνονταν «ἀπό τῶν στασιδίων μέχρι τοῦ (sic) ὀροφῆς». Για τους κίονες, η χρήση του ασβέστη κρίνονταν άκρως επιβεβλημένη, όπως και για τις μεγάλες εσωτερικές και εξωτερικές επιφάνειες, καθώς έπρεπε να είναι επιχρισμένοι για να δεχθούν με την τεχνική του τραβηχτού σοβά, όλα εκείνα τα διακοσμητικά στοιχεία που απαιτούσε η κλασικιστική διακοσμητική.¹⁷ Στην κατεύθυνση αυτή θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και την επιμελημένη εξωτερική τοιχοποιία που διασώζεται έως σήμερα, καθώς ακολουθεί τα σχεδιαστικά πρότυπα της συμφωνίας του 1853. Εκτός από τις δεσμεύσεις του οικοδομικού εργαστηρίου υπήρχαν και οι υποχρεώσεις των επιτρόπων-χορηγών, οι οποίοι θα κάλυπταν με δικά τους έξοδα την κατασκευή της ουρανίας, μέσω της χορήγησης των

¹⁵ Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Νεωτεριστικά στοιχεία στις τρίκλιτες βασιλικές του 19ου αιώνα στον Ελλαδικό χώρο», στο: *Α' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης (Β' Αμφιθ. Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, 14-15 Μαρτίου 2008)*. Πρακτικά, Αθήνα 2009, 195.

¹⁶ Α. Καπανδρίτη, *Η εκκλησιαστική λιθογλυπτική στα Επτάνησα (τέλη 16^{ου} - 19^{ου} αι.)*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 2013, 58.

¹⁷ Πουλημένος, *Ελλαδική ναοδομία*, 118.

υλικών, «σανίδια, καρφιά καὶ λοιπά ἀναγκαῖα», προς τους τέκτονες, ενώ παράλληλα, θα εξασφάλιζαν τις σκαλωσιές και τα αντίστοιχα υλικά προς το συννεργείο των ασβεστάδων.

Ως επιστέγασμα των παραπάνω δεσμεύσεων καθορίστηκε η αμοιβή του συννεργείου με την «ἀντιμισθία τῶν ἐργολάβων», που προέβλεπε όχι μόνο την καταβολή χρημάτων, αλλά και την κάλυψη της διατροφής τους για όσο διάστημα θα εργάζονταν στο εν λόγω έργο. Σύμφωνα με αυτή θα λάμβαναν συνολικά 1400 δρχ., σε τρεις ίσες δόσεις, που θα καθορίζονταν από την εξέλιξη του έργου, ενώ είχαν ήδη λάβει ως προκαταβολή το ποσό των 180 δρχ. Η διατροφή τους θα αποτελείτο από «ἐξακοσίας ὀκάδας σίτου, ἐξακοσίας σμιγοῦ, χιλίας ὀκάδας οἴνου, δυακοσίας ὀκάδας κρέατος» και «ὀγδοήκοντα ὀκάδας ἐλαίου». Από τις ποσότητες που διατέθηκαν υποθέτουμε ότι πρόκειται πιθανόν για πολυπληθές οικοδομικό εργαστήριο, αν σκεφτούμε ότι η ενδοχώρα της Κορώνης μπορούσε να καλύψει σε αρκετά μεγάλο βαθμό τις επισιτιστικές ανάγκες των κατοίκων της ίδιας της πόλης, αλλά και ότι 1 οκά αντιστοιχούσε σε 1.282 γρ.

Από την άλλη πλευρά, η κομπανία των ασβεστάδων υποσχόταν να επανέλθει στην Κορώνη τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, ώστε να «ὑποδείξωσι τό σχέδιον καθ' ὃ θέλουν οἱ τέκτονες» και «μετά τήν ἀποπεράτωσιν τοῦ ταβανίου νά κάμωσιν ἕναρξιν τοῦ ἔργου τό ὅποῖον ἀναλαμβάνωσι». Η δέσμευση των εργολάβων συμπληρώθηκε και με την υπόσχεση ότι η ανακατασκευή του ναού θα γινόταν σύμφωνα με το επισυναπτόμενο σχέδιο και ότι θα ήταν υπόλογοι για οποιαδήποτε επιδιόρθωση του έργου εάν αυτό δεν ήταν «στερεόν καὶ κατὰ τά συμφωνηθέντα». Με την υπόσχεση αυτή ολοκληρώνεται η συμφωνία για την ανακαίνιση του ναού, με τα οικονομικά μέσα να αποτελούν το μοχλό πίεσης, που θα έθεταν τα όρια τόσο για την εξέλιξη όσο και για την ολοκλήρωσή του. Η πράξη της συμφωνίας κλείνει με την κοστολόγηση του έργου από τον ειρηνοδίκη συμβολαιογραφούντα, στο ποσό των 1010 δρχ., με σκοπό «τόν ὑπολογισμόν τοῦ τέλους τοῦ χαρτοσήμου». Στοιχείο, που ίσως μας φανερώνει ότι δεν είχε πραγματοποιηθεί μέχρι τότε αντίστοιχο έργο είτε σε επίπεδο δήμου είτε ως χορηγία, γεγονός που δημιουργούσε διαδικαστικές δυσκολίες.

Ο δεύτερος άξονας του προγράμματος ανακαίνισης του ναού συνδέεται με την εκκλησιαστική ζωγραφική και συγκεκριμένα με τις εικόνες του τέμπλου, έργο του αγιογράφου Ιωάννη Ταμβάκη και την ανυπόγραφη φορητή εικόνα, ο «Άγιος Πέτρος Μετανοών». Πρόκειται για μια δογματικά φορτισμένη δυτική παράσταση, που μαζί με την απεικόνιση της Παναγίας στον εικονογραφικό τύπο της Mater Dolorosa ήταν πολύ δημοφιλής στις χώρες που είχαν δεχθεί την επίδραση του μπαρόκ και απαντά συχνά στη ζακυνθινή τέχνη από τα τέλη του 18ου αιώνα, κυρίως ως μέρος συνόλων με θέμα το Πάθος του Χριστού.¹⁸ Το

¹⁸ Ζ. Μυλωνά, «Η Στέψη της Θεοτόκου και άλλα δυτικά θέματα σε εικόνες του 17ου και

θέμα του μετανοημένου Πέτρου, ως αποτέλεσμα της τριπλής άρνησής του, το συναντάμε πολύ πιο σπάνια στον ηπειρωτικό χώρο σε σχέση με τον αντίστοιχο των Επτανήσων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν το εντοπίζουμε σε παράλιες θέσεις της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου, με βενετσιάνικο παρελθόν. Με κάθε επιφύλαξη θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί τμήμα μιας μεγαλύτερης σύνθεσης, που δεν είναι σε εμάς σήμερα γνωστή, καθώς το μόνο στοιχείο που διαθέτουμε συνδέεται με την τοπική λαϊκή θρησκευτικότητα της απόδοσης τιμής προς το πρόσωπό του την τελευταία εβδομάδα πριν από την Αγία και Μεγάλη Εβδομάδα.

Το ξύλινο τέμπλο του Αγ. Δημητρίου ακολουθεί τα μοτίβα της επτανησιακής τέχνης σε συνδυασμό με τον κλασικιστικό διάκοσμο (άμπελος, επίκρανα, ανθέμια, αψιδώματα). Κοσμείται εξ ολοκλήρου με έργα του Ιωάννη Ταμβάκη, ενός αγιογράφου που εργαζόταν με έδρα τη Ζάκυνθο και φιλοτέχνησε εικόνες για πολλούς ναούς στην Ελλάδα και το εξωτερικό (Βραΐλα Ρουμανίας).¹⁹ Στο συγκεκριμένο τέμπλο υπάρχουν δυο ιδιαιτερότητες, που η μία απαντάται και στο ναό της Αγίας Κυριακής του Πύργου Ηλείας (1860-1862).²⁰ Εκεί, στις δύο πύλες του ιερού βήματος (νότια και βόρεια) δεν υπάρχουν οι κατά παράδοση εικόνες των Αρχαγγέλων, αλλά των ιεραρχών Μ. Βασιλείου και Γρηγορίου του Θεολόγου.²¹ Το ίδιο εικονογραφικό μοτίβο μαρτυρείται και στον μητροπολιτικό ναό της Κορώνης, όπου όμως εντοπίζονται ορίσμενες διαφορές ως προς την κατεύθυνση των μορφών και των σωμάτων, τον τρόπο απεικόνισης και κατεύθυνσης των ευαγγελίων που κρατούν, καθώς και του χρωματικού βάθους. Το θέμα των ιεραρχών στις θύρες του τέμπλου ολοκληρώνεται με την απεικόνιση του Ιωάννη του Χρυσοστόμου, ως επισκόπου σε στάση ευλογίας στο παραπέτασμα της Ωραίας Πύλης, σύνηθες αγιογραφικό πρότυπο των επτανησιακών ζωγραφικών πρακτικών.

Η δεύτερη ιδιαιτερότητα συνδέεται με την παρουσία του ίδιου του ζωγράφου στην πόλη της Κορώνης, γεγονός που μαρτυρείται από τις δεσποτικές εικόνες του τέμπλου. Σύμφωνα με αυτές, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το ακριβώς επόμενο έργο που ανέλαβε στην Πελοπόννησο μετά τον Πύργο ήταν αυτό στην Κορώνη (1862-1864), και αυτό γιατί η εικόνα του Χριστού, φέρει την υπογραφή «Έγγραφε υπό Ίωάννου Γ. Ταμβάκη, ἐν Κορώνῃ τῇ ΚΕ' Ἰουλίου αὐξβ'». Στηρίζουμε αυτή την υπόθεση εργασίας στη δεύτερη κατά σειρά εικόνα, που είναι

του 18ου αιώνα στη Ζάκυνθο», ΔΧΑΕ ΚΒ' (2001), 255-256.

¹⁹ Ν. Γραϊκος, *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα. Πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα*, Θεσσαλονίκη 2011, 538.

²⁰ Α. Μπάχος, «Το σωζόμενον αγιογραφικόν έργον του Ιωάννου Ταμπάκη εις την Ι. Μητρόπολιν Ηλείας», στο: *Ηλειακό Πνευματικό Συμπόσιο (Πύργος – Γαστούνη 26-28 Νοεμβρίου 1993)*. Πρακτικά, Αθήνα 1994 (στο εξής: Μπάχος, Έργο Ταμπάκη), 190.

²¹ Μπάχος, Έργο Ταμπάκη, 191.

της Θεοτόκου και φέρει λίγο διαφορετική υπογραφή, «*Ἐγράφη ὑπὸ Ἰωάννου Γ. Ταμβάκη Ζακυνθίου, ἐν Κορώνη, τῇ Κβ' Αὐγ. αὐξβ'*», ενώ με τον ίδιο τρόπο υπογράφονται και οι εικόνες του Ιωάννη του Προδρόμου, στις «... *ΙΑ' Σεπτ.^{ου} αὐξβ'*» και του τιμώμενου αγίου, στις «... *α' Ὀκτωβρίου αὐξβ'*». Ακολουθούν κατά χρονολογική σειρά οι υπόλοιπες εικόνες του τέμπλου, με πρώτη αυτή του αγ. Ιωάννη του Χρυσοστόμου, στις «... *λ' Ἰανουαρίου αὐξγ'*», στη συνέχεια του αγ. Σπυρίδωνα, στις «... *ΚΖ' Φεβρουαρίου αὐξγ'*», του αγ. Διονυσίου, στις «... *Κ' Μαρτίου αὐξγ'*», του Μ. Βασιλείου, στις «... *Ιδ' Μαΐου αὐξγ'*» και τέλος του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου, στις «... *Ε' Ἰουνίου αὐξγ'*». Μετά την ολοκλήρωση του πρώτου τμήματος ακολουθεί επιστύλιο που κοσμεῖται με δώδεκα μικρά μετάλλια, που απεικονίζουν τους μαθητές του Χριστού και τον ίδιο μέσα στο επίχρυσο διακοσμητικό βάθος της αμπέλου. Ακολουθεί η ζώνη του Δωδεκαόρτου, όπου ξεχωρίζουν τα μετάλλια του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, του Μυστικού Δείπνου και της Πεντηκοστής, για να ολοκληρωθεί με δύο ακόμη διακοσμητικά επιστύλια και να κλείσει με τη στέψη. Εδώ, λόγω του ιδιαίτερου ύψους, το τέμπλο επιστέφεται από αέτωμα που φτάνει μέχρι την ουρανία. Φέρει ως επιγραφή, τη φράση «*ΑΓΑΠΑΤΕ ΑΛΛΗΛΟΥΣ*», και τον αξονικά τοποθετημένο, μεγαλοπρεπή Εσταυρωμένο με τα Λυπηρά μέσα σε μετάλλια.

Κλείνοντας, θα ήθελα να επισημάνω ότι η έρευνα στην ιστορική πραγματικότητα μας αποκαλύπτει ότι όλα είναι αλληλένδετα και αλληλοεξαρτώμενα με την έννοια της ενοποιημένης και παράλληλης δράσης, σε όλους τους τομείς της οικονομικής, κοινωνικής, και πολιτιστικής ζωής.²² Γεγονός, που ερμηνεύεται είτε από το αρχαιακό υλικό είτε από το ίδιο το μνημείο ως υλική πραγματικότητα προσώπων ή κοινωνιών του παρελθόντος, που αναπτύσσονται ως δεδομένα διαμόρφωσης των τεχμαρτών αφηγήσεων. Στο πλαίσιο αυτό, η περίπτωση της κατασκευαστικής συμφωνίας για την ανακαίνιση του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Δημητρίου, το τέμπλο του Ιωάννη Γ. Ταμβάκη και η ανυπόγραφη φορητή εικόνα, ο «*Άγιος Πέτρος Μετανοών*», μας αποκαλύπτουν την επιβίωση της επτανησιακής τέχνης σε συνδυασμό με τον μορφολογικό και ιδεολογικό προσανατολισμό των κλασικιστικών προτύπων της οθωνικής περιόδου. Παράλληλα, μας βοηθούν να εκτιμήσουμε το πώς ένα έργο χορηγίας «άνοιξε» το δρόμο για την υιοθέτηση νέων πολεοδομικών προτύπων, μέσω του συνδυασμού «λαϊκών» στοιχείων και κλασικιστικού εκλεκτικισμού, καθώς μας αποκαλύπτει τη δυναμική των περιφερειακών αστικών κέντρων, ως πόλων εδραίωσης και αφομοίωσης των επιταγών της νεωτερικότητας. Γεγονός, που μας βοηθάει να εκτιμήσουμε γιατί στον 19ο αιώνα, ο τύπος ενός έργου δεν είχε άμεση σχέση με το μέγεθός του, αλλά με το ερώτημα ποιοι τύποι θεωρούνταν αρμοδιότεροι να εκφράσουν τις μεγάλες ή τις μικρές προθέσεις των χορηγών.²³

²² Χ. Μπαμπούνης – Σ. Τουλιάτος, *Μεθοδολογία και ερμηνεία της Ιστορίας*, Αθήνα 2017, 91.

²³ Πουλημένος, *Ελλαδική ναοδομία*, 134.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ²⁴

ΓΑΚ – Αρχαία Ν. Μεσσηνίας

Αρχαίο Συμβολαιογραφούντων Ειρηνοδικών Κορώνης (1836-1857)

Αριθ. 2122·

Ἐνεφανήσθησαν αὐτοπροσώπως ἐνώπιον ἐμοῦ τοῦ συμβολαιογραφούντος εἰρηνοδίκου Κορώνης, Ἰωάννου Ν. Πατρῶνα, ἐδρεύοντος ἐν τῇ πόλει Κορώνης, ἐν τῷ ἐπὶ τῆς οἰκίας τοῦ Γήπαρη Μουδάκη, κειμένης ἐκ τῆ μεσημβρινῇ πλευρᾷ τῆς ἄνω ἀγορᾶς τῆς πόλεως ταύτης, πρὸς τὸ δυτικόν μέρος αὐτῆς, καταστήματος τοῦ ὁμωνύμου εἰρηνοδικείου ὅπου ἔχω καὶ τὸ Συμβολαιογραφεῖόν μου, οἱ Πανάγος Παυλάκης κτηματίας, Νικόλαος Περιβολαράκης καὶ Ἡλίας Σακκόπουλος ἔμποροι, ἅπαντες ἐπίτροποι τοῦ ἐνταῦθα ναοῦ ὁ Ἅγιος Δημήτριος, κάτοικοι τῆς πόλεως Κορώνης τοῦ Δήμου Κολωνίδων, ἀφ' ἑνός, καὶ ἐξάλλου οἱ Γεώργιος καὶ Ἰωάννης ἀδελφοὶ Πετρόπουλοι ἀσβεστοχτίσται τὸ ἐπάγγελμα καὶ κάτοικοι τοῦ χωρίου Μαζέχηκα τοῦ Δήμου Κλητωρίας τῆς ἐπαρχίας Καλαβρυτῶν, ἅπαντες γνωστοὶ μοι καὶ ἄσχετοι μετ' ἐμοῦ συγγενεῖς καὶ ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν κάτοθι μνημονευομένων μαρτύρων ἐζήτησαν τήν σύνταξιν τοῦ παρόντος συμβολαίου δι' οὗ συνομολογοῦν τὰ ἀκόλουθα. Οἱ ῥηθέντες ἐπίτροποι τοῦ εἰρημένου ναοῦ συνήψαν μέ τούς Γεώργιον καὶ Ἰωάννην ἀδελφούς Πετροπούλους τήν ἐξῆς συμφωνίαν. Πρῶτον, οἱ Πετρόπουλοι οὗτοι ὑποχρεοῦνται νὰ ἐπιχρήσωσι τὸ κατασκευασθησόμενον ταβάνιον τοῦ εἰρημένου ναοῦ ὁ Ἅγιος Δημήτριος δι' ἀσβέστου καὶ γήψου, κατασκεβάζοντες εἰς μέν τὸ μέσον τοῦ ταβανίου ὅπου ἡ θέσις τὸ καλεῖ ἐπὶ τὴν κοινῶς λεγομένην κορνίζαν γλυπτὰς εἰς γῆψον καὶ γύρωθεν δέ εἰς τὸ περβάζιν τοῦ ταβανίου κατ' αὐτόν τὸν τρόπον ἐν κόσμημα λεγόμενον κοινῶς, ἄμπελος, ἐξαιρουμένων δέ τῶν ταβανίων τοῦ γυναικονίτου καὶ τοῦ // ἱεροῦ || τὰ ὅποια ὀφείλουν μόνον || νὰ ἐπιχρήσωσι δι' ἀσβέστου καὶ γήψου ἀπλῶς χωρὶς σκαλισμάτων καὶ κατασκεβῆς κορνιζῶν κατὰ τὸ ἐπισυναπτόμενον ἐν τῷ παρόντι σχέδιον τὸ ὅποιον ὑπογεγραμμένον ἀπὸ τούς συμβαλλομένους ἐπαρουσιάσθη παρ' αὐτῶν. Ἐπίσης δέ, νὰ ἐπιχρήσωσι καὶ ὅλας τὰς ἐσωτερικὰς πλευράς τοῦ τοίχου τοῦ αὐτοῦ ναοῦ καὶ ἐν γένει ὅλας τὰς ἐσωτερικὰς πλευράς τοῦ τε γυναικωνίτου καὶ τοῦ ἱεροῦ δι' ἀσβέστου καὶ γήψου στιλπνοθέντως αὐτὰς διὰ μαρμαροκονίας καὶ σχηματίζοντως ἐπ' αὐτῶν τετράγωνα διὰ γραμμῶν, καὶ τὰς μέν ἐσωτερικὰς πλευράς τοῦ γυναικωνίτου καὶ τοῦ ἱεροῦ θέλουν ἐπιχρήσει τοιουτρόπως καὶ

²⁴ Κατὰ τὴν ἐκδοσὴν τηρεῖται ἡ γραφὴ τῶν εγγράφων. Αναλύθηκαν σιωπηρὰ οἱ βραχυγραφίες, ἀποκαταστάθηκαν τὰ κεφαλαία γράμματα, ὁ τονισμὸς καὶ ἡ στίξη. Τυχόν διττογραφίες ἐξοβελίστηκαν σιωπηρὰ, οἱ προσθήκες καὶ οἱ διαγραφές προστέθηκαν στο ρέον κείμενο.

στιλπνώσει διὰ μαρμαροκονίας ἀπὸ τὴν βάσιν μέχρι τῆς ὀροφῆς, τὰς δὲ πλευράς τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ ἀπὸ τῶν στασημάτων μέχρι ἐπίσης τοῦ ὀροφῆς κατὰ τὸ ἐπισυναπτόμενον ἐπίσης σχέδιον. Δεύτερον, οἱ αὐτοὶ ὑπόσχονται νὰ κατασκεβάσουν τὰς δύο θύρας τοῦ αὐτοῦ ναοῦ ἐσωτερικῶς ἐχούσας περικοσμήματα ||καὶ τόξα|| κατασκεβασθησόμενα διὰ γήψου ὡς ἔχει τὸ αὐτὸ σχέδιον κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ σχῆμα τῶν θυρῶν θέλουν τοιουτοτρόπως κατασκεβάσει ἐσωτερικῶς καὶ τὰ δύο ἐμπροσθινὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ τὰ ὑπάρχοντα κατὰ τὸ ἱερόν ἤτοι ἐκεῖνα τῶν μεσιμβρινῶν καὶ τὰ ἄλλα τῶν ἀρκητῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ αὐτοῦ, τὰ δὲ λοιπὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ θέλουν κατασκεβάσει ὅπως ἡ θέσης καὶ ἡ τέχνη αὐτῶν τὸ καλέσει καθὼς καὶ τὴν θύραν τοῦ γυναικονίτου, χωρὶς νὰ εἶναι ὅμως ὑπόχρεοι νὰ κατασκεβάσουν τὰ σχήματα τὰ ὁποῖα θέλουν ἔχει τὰ λοιπὰ παράθυρα καὶ αἱ λοιπαὶ θύραι. Τρίτον, // οἱ αὐτοὶ ἐργολάβοι εἶναι ὑπόχρεοι ἐπίσης νὰ [[κατασκεβάσουν]] ||σχηματίσουν|| δι' ἁσβέστου καὶ γήψου ἔξ' στήλας ἤτοι κύονας [[τρεῖς μὲν ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου]] ἀνά τρεῖς ἐφ' ἑκατέρας τῶν δύο ἐσωτερικῶν πλευρῶν τοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ ἐχούσας τὰ ἀναγκαῖα ποικήλματα καὶ ἐστιλπνωμένας διὰ μαρμαροκονίας ἐκτεινομένας δὲ ἀπὸ τῶν στασιδίων μέχρι τοῦ ὀροφῆς. Τέταρτον, οἱ δὲ εἰρημένοι ἐπίτροποι ὑποχρεοῦνται δι' ἰδίων των ἐξόδων νὰ κατασκεβάσουν τὸ ταβάνι ὅλου τοῦ ναοῦ διὰ τεκτόνων τοὺς ὁποίους θέλουν μισθώσει αὐτοί, ὥστε οἱ εἰρημένοι ἐργολάβοι, ἀφοῦ τελειώσει τὸ ταβάνι νὰ ἀρχίσωσι τὴν ἐργασίαν των, ἐννοεῖται δὲ ὅτι ὅλον τὸ ἀναγκαῖον ὑλικόν ἤτοι σανίδια, καρφιὰ καὶ λοιπὰ ἀναγκαῖα εἰς τὸ ταβάνι εἶναι εἰς βάρος τῶν ἐπιτρόπων. Πέμπτον, οἱ αὐτοὶ ἐπίτροποι εἶναι ὑπόχρεοι δι' ἰδίων των ἐξόδων, πρὶν τῆς ἐνάρξεως τοῦ ἔργου νὰ κάμουν τὰς ἀναγκαῖας σκαλωσάς. Ἐκτον, ὀφείλουν οἱ ἴδιοι νὰ προμηθεύσωσι δι' ἰδίων των ἐξόδων εἰς τοὺς εἰρημένους ἐργολάβους ὅλην τὴν ὕλην τὴν ἀναγκαῖαν εἰς τὸ ἔργον τὸ ὁποῖον οἱ ἐργολάβοι οὗτοι ἔχουν νὰ κάμωσι, ἤτοι τὸν ἄσβεστον γύψον καὶ ὅ,τι ἄλλο ἀπαιτεῖ ἐν γένει τὸ ἔργον αὐτὸ. Ἑβδομον, ἡ ἀντιμισθία τῶν ἐργολάβων αὐτῶν διὰ τὸ εἰρημένον ἔργον συνεφωνήθη διὰ δραχμὰς χιλίας τετρακοσίας ἐξ ὧν ἔδωκαν εἰς αὐτοὺς οἱ ἴδιοι κατὰ λόγον ἀραβῶνος δραχμὰς ἑκατὸν τὰς ὁποίας ὠμολόγησαν οὗτοι ὅτι τὰς ἔλαβον, τὰς δὲ ὑπολοίπους χιλίας τριακοσίας ὑπόσχονται νὰ πληρώσουν εἰς αὐτοῖς εἰς τρεῖς ἴσας δώσεις πληρωτέας τὴν μὲν πρώτην ἅμα ἀρχίσουν τὴν ἐργασίαν των, τὴν δὲ δευτέραν ἀφοῦ φθάσουν εἰς τὸ μέσον τοῦ ἔργου καὶ τὴν τελευταίαν ἅμα μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν αὐτοῦ, πρὸς δὲ νὰ τοὺς δώσωσι διὰ τροφήν των ἑξακοσίας ὀκάδας σίτου, ἑξακοσίας σμιγοῦ, χιλίας ὀκάδας οἴνου, δυακοσίας ὀκάδας κρέατος, ὀγδοήκοντα ὀκάδας ἐλαίου καὶ ὀγδοήκοντα δραχμὰς εἰς μετρητάς, // θέλουν δὲ δίδει ταῦτα ὡςάκις λαμβάνουν ἀνάγκην οἱ ἐργολάβοι. Ὅγδοον, οἱ ῥηθέντες ἐργολάβοι ὀφείλουν κατὰ τὸν μῆνα Ὀκτώμβριον τοῦ τρέχοντος ἔτους νὰ ἔλθουν ἐνταῦθα καὶ ὑποδείξωσι τὸ σχέδιον καθ' ὃ θέλουν οἱ τέκτονες, τοὺς ὁποίους οἱ ῥηθέντες ἐπίτροποι εἶναι ὑπόχρεοι νὰ μισθώσωσι, κατασκεβάσει τὸ ταβάνιον τοῦ ναοῦ καὶ ἅμα μετὰ τὴν ἀποπερά-

τωσιν τοῦ ταβανίου νὰ κάμωσιν ἑναρξιν τοῦ ἔργου τό ὅποιον ἀναλαμβάνωσι. Ὑπόσχονται δέ οὗτοι ὥστε τό ἔργον τοῦτο ὅχι μόνον νὰ γίνει κατὰ τόν προε-
κτεθέντα τρόπον καί κατὰ τό ἐπισυναπτόμενον σχέδιον ἀλλά καί νὰ εἶναι στε-
ρεόν, ὑποκείμενοι εἰς πᾶσαν ἀποζημίωσιν τοῦ ναοῦ διὰ τήν ἐπιδιόρθωσιν τοῦ
ἔργου καί τήν τελειοποίησιν αὐτοῦ ἐάν τοῦτο δέν ᾔθελε γίνεαι στερεόν καί κατὰ
τά συμφωνηθέντα. Ταῦτα συνεφώνησαν οἱ συμβαλλόμενοι ὑποσχόμενοι τήν
πλήρη αὐτῶν διατήρησιν. Ἐξετιμήθησαν δέ παρ' ἐμοῦ τὰ εἶδη τὰ ὅποια θέλουν
δωθεῖ εἰς τούς ἐργολάβους διὰ τροφήν των διὰ δραχμάς χιλίας δέκα συμπερι-
λαμβανομένων καί τῶν ἀποδοτέων ὀγδοήκοντα δραχμῶν καί τοῦτο ὅχι δι'
ἄλλον σκοπόν εἰμὴ διὰ τόν ὑπολογισμόν τοῦ τέλους τοῦ χαρτοσήμου. Διό κατ'
αἰτησίν των συνετάχθη τό παρόν συμβόλαιον, ὅπερ ἀναγνωσθέν εὐκρινῶς καί
μεγαλοφώνως εἰς εὐήκοον τῶν συμβαλλομένων καί τῶν μαρτύρων Νικολάου
Λαχανᾶ κτηματίου καί Γήπαρη Μουδάκη κτίστου, γνωστῶν μοι, πολιτῶν
Ἑλλήνων, κατοίκων τῆς πόλεως Κορώνης τοῦ Δήμου Κολωνίδων καί μή
ἐξαιρουμένων παρὰ τοῦ νόμου ὑπεγράφη παρ' ὅλων αὐτῶν καί ἐμοῦ. Ἐγένετο
ἐν τῇ πόλει Κορώνης, ἐν τῷ ἐπὶ τῆς εἰρημένης οἰκίας κατὰστημαν τοῦ ὁμωνύ-
μου Εἰρηνοδικείου ἡμέραν Κυριακὴν, εἰκοστήν δευτέραν τοῦ μηνός Μαρτίου τοῦ
χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ πεντηχοστοῦ τρίτου ἔτους.

Γ: Πετρόπουλος
Ἴον Πετρόπουλος
Π. Παυλάκης
Ἡλίας Κ. Σακόπουλος
Ν. Περβολαράκης
Νικόλαος Κ. Λαχανᾶς
Κύπαρης Μουδάκης

ὁ Συμβολαιογραφῶν
εἰρηνοδίκης Κορώνης
ΙΝ Πατρώνας

Summary

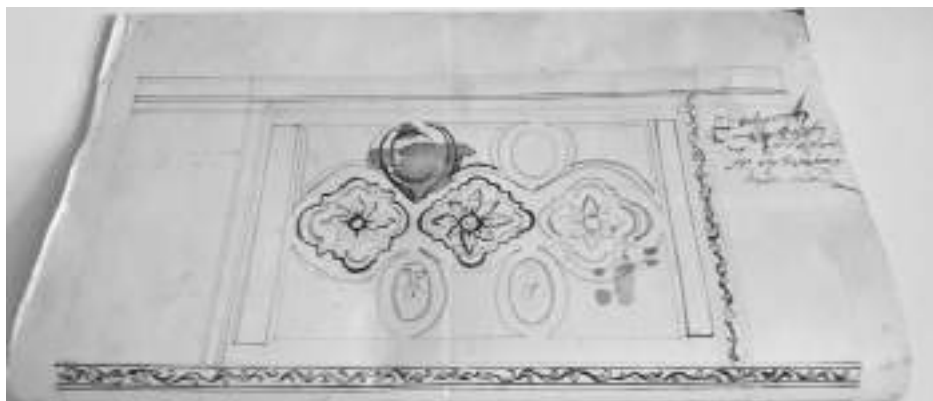
ELEFThERIOS P. PERROTIS

THE RADICAL RENOVATION OF THE CHURCH OF AGIOS DIMITRIOS, CATHEDRAL OF KORONI

As a result of the economic and commercial prosperity of Koroni during the first period of the Modern Greek state (1830-1870) will stand the radical renovation of the metropolitan church of the city, a building of the second Venetian rule. The imposing wooden-roofed one-room basilica of the Ionian type took part of its current form, as part of an artistic program that, although it lasted more than ten years, was eventually left unfinished. According to anecdotal archival testimonies, this work began in 1853, when the ecclesiastical council proceeded to conclude an agreement with Kalavrita limes, in the form of a sponsorship. The purpose of the thorough renovation was to increase the volume while maintaining the existing area through the construction of a new roof and two-storey gynaeceum, as well as a series of interventions both on the outside and inside. The program continued with the construction of the wooden, Russian type, iconostasis, Ionian art, which is adorned entirely with works of the hagiographer Ioannis G. Tamvakis, who acted shortly after the middle of the 19th century. From the initial program, a part of the interior was finally implemented, such as the construction of the ceiling, the plaster side walls, the configuration and the decoration of the west side, which today has been altered for the most part, while the conversion of the interior remained unfinished of the church and the external marble revetment with the corresponding plan of the main entrance.

Εικ. 1. Κορώνη. Μητροπολιτικός ναός Αγίου Δημητρίου. Σκαρίφημα δυτικής όψης (1853).

Εικ. 2. Κορώνη. Μητροπολιτικός ναός Αγίου Δημητρίου.
Σχεδιαστικό μοτίβο του εσωτερικού (1853).

Εικ. 3. Κορώνη.
Μητροπολιτικός ναός
Αγίου Δημητρίου.
Άποψη από τα νοτιοδυτικά
(Ε. Περρωτής,
12 Ιουλίου 2017).

Εικ. 4. Κορώνη. Μητροπολιτικός ναός Αγίου Δημητρίου.
Άποψη από τα νοτιοανατολικά (Ε. Περρωτής, 12 Ιουλίου 2017).

Εικ. 5. Κορώνη.
Μητροπολιτικός ναός
Αγίου Δημητρίου.
Άποψη του εσωτερικού του
ιερού προς τα
βορειοανατολικά.
(Δ. Κυριαζής,
1 Μαρτίου 2020).

Εικ. 6. Κορώνη. Μητροπολιτικός ναός Αγίου Δημητρίου.
Άποψη του εσωτερικού προς τα βορειοανατολικά (Ε. Περρωτής, 28 Αυγούστου 2019).

Εικ. 7. Κορώνη. Μητροπολιτικός ναός Αγίου Δημητρίου.
Άποψη του εσωτερικού προς τα δυτικά (Ε. Περρωτής, 24 Σεπτεμβρίου 2019).

Εικ. 8. Κορώνη. Μητροπολιτικός ναός Αγίου Δημητρίου.
Το τέμπλο (Ε. Περρωτής, 24 Σεπτεμβρίου 2019).

Εικ. 9. Κορώνη. Ναός
Αγίου Γεωργίου, παρεκκλήσι
μητροπολιτικού ναού
Αγίου Δημητρίου.
Άγιος Πέτρος ο Μετανοών
(Δ. Κυριαζής,
9 Μαρτίου 2020).

Κωνσταντίνος Γ. Πιστόλης

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΑΝΑΛΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΡΥΑ ΕΛΑΣΣΩΝΟΣ

Στην περιφερειακή ενότητα Λάρισας, στη νοτιοανατολική πλαγιά του Ολύμπου, σε απόσταση 45 χιλιομέτρων βορειοανατολικά της Ελασσώνας και σε υψόμετρο 850 μέτρων βρίσκεται η Μονή Κανάλων που υπάγεται στην Μητρόπολη Ελασσώνας¹. Η μονή κατά το παρελθόν αποτέλεσε πολιτιστικό κέντρο της περιοχής, στήριξε τον υπόδουλο ελληνισμό και τους αγωνιστές για την απελευθέρωση της Μακεδονίας (Εικ. 1).

Η ίδρυση της μονής τοποθετείται στην όψιμη περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (μέσα 17ου - αρχές 19ου αι.) με βάση την χρονολόγηση των κτιρίων, ενώ από το πρωτόκολλο παράδοσης της περιουσίας της μονής στην μονή Αγ. Διονυσίου του Ολύμπου², αναφέρεται συγκεκριμένα ως έτος ιδρύσεως το 1055, με κτήτορες τους ιερομονάχους Ιωακείμ και Δαμιανό³. Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες από επιγραφές του 17ου αιώνα που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η μονή άκμασε τον αιώνα αυτό επί Ηγουμένων Καλλινίκου και Συμεώνος⁴. Τότε η μονή είχε περίπου είκοσι μοναχούς, ενώ αργότερα ο αριθμός τους περιορίστηκε στους πέντε⁵ και τελικά σε τέσσερις⁶. Η περίοδος ακμής της συνεχίστηκε μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα και αυτό αποδεικνύεται από την κατάκτηση προνομίων που σέβονταν οι Τούρκοι.

Η πρώτη αναφορά του ονόματος της μονής απαντά σε μονόγραμμα του

¹ Κ. Πιστόλης, *Ιερά Μονή Κανάλων Καρυάς Ελασσώνας. Αρχιτεκτονική αποτύπωση, Ιστορική καταγραφή και φωτογραφική τεκμηρίωση, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία*, Α.ΔΟ.ΑΠ., Τρίκαλα 2019.

² Α. Δαραράς – Β. Κουκουσάς, Το πρωτόκολλο παράδοσης της περιουσίας της Μονής των Κανάλων στη Μονή του Αγίου Διονυσίου του Ολύμπου, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 40, Λάρισα 2001, 225-227.

³ L. Heuzey, *Le Mont Olympe et L'Acarnanie*, Paris 1860, 66-67.

⁴ Ν. Παπαδημητρίου, *Η επισκοπή Πλαταμώνος και Λυκοστομίου, Διδακτορική Διατριβή*, Αθήνα 1984, 168-169.

⁵ L. Heuzey, *ό.π.*, 67.

⁶ H. Tozer, *Researches in Highlands of Turkey*, 2, London 1869, 33.

Σουλτάνου Μουσταφά Β' (1695-1703) του έτους 1699 που διατάζει τους ιεροδικαστές της Λάρισας να επισκέπτονται την μονή μόνο μετά από πρόσκληση⁷. Η μονή, όπως φαίνεται και από το μονόγραμμα του Σουλτάνου, προϋπήρχε ήδη την εποχή που κτίστηκε η μικρή παρακείμενη εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στα 1696, διοικούμενη από τον Επίσκοπο του Πλαταμώνα Μελέτιο⁸. Ο Porphyrius Uspenskiy⁹, που επισκέφθηκε την μονή το 1859, λέγει ότι το καθολικό παρόλο που δεν είναι μικρό, είναι χαμηλό και σκοτεινό. Αναφέρει ακόμη ότι στον τρούλο του καθολικού εικονίζεται ο Άγιος Γρηγόριος ο Νεοκαισαρείας. Από τις περιγραφές του, αλλά και την χρονολογία επισκέψεώς του προκύπτει ότι αναφέρεται στο παλαιό καθολικό.

Σήμερα από την παλαιά μονή (Εικ. 2) σώζεται το καθολικό, το παρεκκλήσιο του Αγίου Δημητρίου, τμήμα της βόρειας πτέρυγας που στεγάζει την τράπεζα και τα κελιά, ο λίθινος μαντρότοιχος που παλαιότερα αποτελούσε τον τοίχο της ανατολικής πτέρυγας των κελιών και ερειπωμένος ο κοιμητηριακός ναός των Αγίων Πάντων εκτός του περιβόλου της μονής. Η κυρία είσοδος του συγκροτήματος βρίσκεται στην βόρεια πλευρά του, κάτω από το παλαιό ηγουμενείο (Εικ. 3).

Το καθολικό, αφιερωμένο στο Γενέσιο της Θεοτόκου, είναι κτισμένο στο κέντρο του μοναστηριακού συγκροτήματος. Είναι ναός σταυροειδής εγγεγραμμένος της παραλλαγής των σύνθετων τετρακλόνιων (Εικ. 4). Το σχήμα της κατόψεως αποκλίνει ελάχιστα του ορθογωνίου και έχει μέσες εξωτερικές διαστάσεις 16,10x10,00 μ. χωρίς την κόγχη του Ιερού. Ο κατά μήκος άξονας του ναού έχει απόκλιση 40° προς τα βορειοανατολικά. Σε παλαιότερη δημοσίευση επισημαίνεται η ύπαρξη υπερυψωμένου γυναικωνίτη¹⁰. Ο γυναικωνίτης δεν σώζεται σήμερα, η ύπαρξή του όμως, έως το 1995, επιβεβαιώνεται από φωτογραφίες του Αρχείου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λάρισας.

⁷ Δ. Κασαπίδης, *Η Ιστορία της Ιεράς Μονής της Παναγίας των Κανάλων (Καρυά) μέσα από τα έγγραφα του Αρχείου της, Ο Όλυμπος στους αιώνες, Ανακοινώσεις Γ' και Δ' Συνεδρίων, Ελασσόνα 1994, 191.*

⁸ Σύμφωνα με επιγραφή του ναού του Αγίου Δημητρίου η μονή κτίστηκε το Νοέμβριο του 1696, την εποχή που επίσκοπος Πλαταμώνας ήταν ο Μελέτιος. Με βάση αυτή την υπέρθυρη επιγραφή, σύμφωνα με τον Δ. Κασαπίδη (ό.π.) η πρώτη αναφορά του ονόματος του Μελετίου στον Επισκοπικό θρόνο Πλαταμώνας θα πρέπει να μετατοπισθεί από το 1702 στα 1696, ή με βάση την Ν. Παπαδημητρίου, *Η επισκοπή Πλαταμώνας και Λυκοστομίου*, Αθήνα 2007², 179-180 η επιγραφή αναφέρεται στον Μελέτιο Β'.

⁹ Porf. Uspenskiy, *Περιήγηση στις μονές της Όσσας και του Ολύμπου το 1859*, (μετάφραση από τα Ρωσικά Τέσσα Λεβέντη, σχόλια Κώστας Σπανός), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 36, Λάρισα 1999, 32.

¹⁰ Σπ. Κουγιουμτζόγλου, *Η Ιερά Μονή Κανάλων Καρυάς Ολύμπου. Σελίδες Από την Ιστορία της Καρυάς, Πρακτικά Α' Ημερίδας Καρυωτικής Ιστορίας, Σύλλογος των αποδήμων Καρυωτών της Λάρισας και Περιχώρων «Ο ΖΕΥΣ», Λάρισα 1995, 9-22.*

Το Ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ζεύγος πεσσών, μπροστά από τους οποίους υψώνεται το χτιστό τέμπλο και είναι τριμερές. Παλαιότερα υπήρχε ξύλινο τέμπλο το οποίο καταστράφηκε όταν κάηκε το καθολικό πριν από το 1980⁴¹. Ο χωρισμός του σε τρία μέρη επιτυγχάνεται μέσω της θολοδομίας και μέσω δύο τόξων, εγκάρσιων στη μεγάλη διάστασή του, που στηρίζονται προς τα δυτικά στους πεσσούς και προς τα ανατολικά στον ανατολικό τοίχο του Ιερού. Το κυρίως Ιερό Βήμα καλύπτεται με διαμήκη ημικυλινδρικό θόλο, ο οποίος αποτελεί και την προέκταση της ανατολικής κεραίας του σταυρού (Εικ. 5). Τα παραβήματα, διαστάσεων 1,60x1,60 μ. το βόρειο και 1,50x1,70 μ. το νότιο, καλύπτονται με ασπίδες επί λοφίων κυκλικές σε κάτοψη. Οι κόγχες των παραβημάτων είναι ημικυκλικές διαμέτρου 1,05 μ. της προθέσεως και 1,10 μ. του διακονικού. Η κόγχη του Ιερού Βήματος είναι περίπου ημικυκλικής διαμέτρου σε κάτοψη με χορδή 3,28 μ. και βέλος 1,40 μ., ενώ εξωτερικά είναι επτάπλευρη. Στον βόρειο και νότιο τοίχο του Ιερού Βήματος υπάρχουν εγγεγραμμένες κόγχες με διαμέτρους 0,88 μ. και 0,85 μ. αντίστοιχα. Στον βόρειο τοίχο η κόγχη έχει ύψος 2,00 μ. και ποδιά 0,91 μ. Στον νότιο τοίχο η κόγχη είχε ίδιες διαστάσεις αλλά, επειδή κατά την συντήρηση διανοιχθηκε θύρα, παρέμεινε η κόγχη πάνω από το πρέκι της θύρας με ύψος 0,81 μέτρα. Το δάπεδο του Ιερού είναι υπερυψωμένο κατά 20 εκατοστά από το δάπεδο του κυρίως ναού. Ο φωτισμός του Ιερού Βήματος επιτυγχάνεται με τρία παράθυρα στον ανατολικό τοίχο και από ένα στον βόρειο και στον νότιο τοίχο. Τα δύο παράθυρα του ανατολικού τοίχου βρίσκονται πάνω από τις κόγχες των παραβημάτων και έχουν διαστάσεις 0,55x0,95 μ. Το παράθυρο του κυρίως Ιερού Βήματος είναι ελλειψοειδούς σχήματος με διαμέτρους 0,55 και 0,95 μέτρων (Εικ. 6,7).

Ο κυρίως ναός είναι ορθογωνικός σε κάτοψη με εσωτερικές διαστάσεις 11,70x8,20 μ. Η κάλυψη του κυρίως ναού γίνεται με κατά μήκος ημικυλινδρική καμάρα και μία εγκάρσια, που διασταυρώνονται καθέτως, αποτελώντας τις κεραίες του σταυρού. Οι κεραίες του σταυρού έχουν τις κλείδες τους σε ύψος 7,08 μ. και τις γενέσεις σε ύψος 5,40 μ. από το δάπεδο. Στο σημείο διασταυρώσεως των κεραιών του σταυρού υψώνεται ο τρούλος με παρεμβολή ατελούς βάρους που διαμορφώνεται μόνο κατά τις τέσσερις γωνίες (Εικ. 8). Φέρεται από τις τέσσερις κεραίες του σταυρού μέσω των σφαιρικών τριγώνων με την παρεμβολή στεφάνης πλάτους 12 και ύψους 15 εκατοστών. Στο κατώτερο σημείο των σφαιρικών τριγώνων διακρίνονται κυκλικές οπές, που οφείλονται πιθανότατα στην ύπαρξη εντοιχισμένων ηχητικών αγγείων. Ο τρούλος έχει χαμηλό τύμπανο ύψους 40 εκατοστών και διαμέτρου 3,05 μέτρων, κυλινδρικό

⁴¹ Η πληροφορία προέρχεται από τον π. Ελευθέριο Παπαϊωάννου, επί χρόνια εφημέριο στην Καρύα και την Μονή Κανάλων, που θυμάται το παλαιό τέμπλο, αλλά και το περιστατικό της πυρκαγιάς.

εσωτερικά και εξωτερικά. Άλλοτε είχε δεκαέξι αβαθή τυφλά αψιδώματα από τα οποία τα τέσσερα είχαν μικρά, στενά παράθυρα - σχισμές διαστάσεων 30x50 εκατοστών, τοποθετημένα χαμηλά. Σήμερα τα τυφλά αψιδώματα στο τύμπανο του τρούλου έχουν τοιχισθεί. Το τύμπανο επενδύθηκε με ακανόνιστες σχιστόπλακες. Στην τελευταία αποκατάσταση έγινε πάλι διάνοιξη των παραθύρων και το τύμπανο σοβατίστηκε (Εικ. 9). Ο τρούλος εσωτερικά κορυφώνεται σε ύψος 9,85 μ. και εξωτερικά στα 10,80 μ. από το δάπεδο. Εσωτερικά υπάρχουν ελκυστήρες σε δύο στάθμες που παραλαμβάνουν τις οριζόντιες ωθήσεις που ασκεί ο ημισφαιρικός θόλος.

Το σύστημα διαμήκων και εγκάρσιων ελκυστήρων αναπτύσσεται σε πέντε στάθμες: στο ύψος των επιτημάτων των κιονοκράνων, των γενέσεων των ημικυλινδρικών θόλων των κεραίων του σταυρού, στο μέσον των ημικυλινδρικών θόλων του σταυρού, στην βάση του τρούλου και λίγο ψηλότερα. Οι περισσότεροι ελκυστήρες του καθολικού είναι μεταλλικοί, ενώ ξύλινοι υπάρχουν μόνο στις κεραίες του σταυρού και στους ημικυλινδρικούς θόλους του νάρθηκα. Όλοι οι μεταλλικοί ελκυστήρες έχουν επενδυθεί κατά την αποκατάσταση, ώστε να φαίνονται ξύλινοι, για βελτίωση της αισθητικής, παρόλα αυτά δημιουργούν έντονα οπτικά εμπόδια στη θέαση της τοιχογραφίας του Παντοκράτορα, της θολοδομίας και των υπόλοιπων τοιχογραφιών.

Οι κίονες είναι επιχρισμένοι και συντίθενται από ανισοϋφείς σπονδύλους μέσης διαμέτρου 58 εκατοστών, χωρίς βάσεις, με απλά τεκτονικά κιονόκρανα. Η μετάβαση από τον κυκλικής διατομής κίονα στο τετράγωνης διατομής κιονόκρανο γίνεται με λοξές αποτμήσεις των γωνιών. Οι κίονες και οι πεσσοί ενώνονται με τους απέναντι τοίχους με τόξα πλάτους 70 εκ. Όλες οι απολήξεις των τόξων στους τοίχους γίνονται με παρεμβολή μικρών προβόλων, πλάτους λίγων εκατοστών.

Τα γωνιαία διαμερίσματα του κυρίως ναού καλύπτονται με ασπίδες (φουρνικά), οι οποίες έχουν σε κάτοψη ελλειψοειδές σχήμα και μέσο ύψος κλειδών 5,60 μ. από το δάπεδο του κυρίως ναού, δηλαδή 20 εκ. χαμηλότερα από τις κλείδες των παραβημάτων του Ιερού Βήματος.

Κατά τις εργασίες συντήρησης που έγιναν περίπου το 2012, παρατηρήθηκε ότι το δυτικό τμήμα δεν είχε καθόλου ελκυστήρες και είχε υπερυψωμένο γυναικωνίτη με ξύλινο δάπεδο. Ο νάρθηκας καλύπτεται, κατά το κεντρικό τμήμα με ημικύλινδρο που αποτελεί προέκταση της δυτικής κεραίας του σταυρού με παρεμβολή εγκάρσιου ενισχυτικού τόξου (Εικ. 4), ενώ κατά τα πλαϊνά τμήματα με διαμήκεις ημικυλινδρούς που έχουν τις κλείδες τους σε ύψος 5,70 μ. από το δάπεδο.

Ο φωτισμός του κυρίως ναού εκτός από τα τέσσερα μικρά παράθυρα του τρούλλου επιτυγχάνεται και με δέκα παράθυρα τοποθετημένα ψηλά, ανά πέντε στον βόρειο και στον νότιο τοίχο (Εικ. 10). Από αυτά δύο αντιστοιχούν σε ξε-

χωριστή ανώτερη στάθμη στο μέσον της βόρειας και νότιας κεραίας του σταυρού. Όλα τα παράθυρα του ναού εξωτερικώς έχουν ορθογωνικό σχήμα (πλην του άνωθεν της κόγχης του Ιερού) και διαστάσεις 0,55x0,95 μ., ενώ εσωτερικώς τοξωτή διαμόρφωση στην επάνω πλευρά και λοξή απότμηση προς τα μέσα κατά την ποδιά, για την καλύτερη διάχυση του φωτός (Εικ. 7, 10).

Ο ναός καλύπτεται με ενιαία δίρριχτη στέγη, με λοξές αποτμήσεις στην ανατολική και δυτική πλευρά υπό την οποία περιλαμβάνονται η ανατολική και η δυτική κεραία του σταυρού, καθώς και τα χαμηλότερα γωνιαία διαμερίσματα, ο νάρθηκας και τα παραβήματα (Εικ. 11). Το σταυρικό σχήμα όμως, υποδηλώνεται και εξωτερικώς με μία άλλη δίρριχτη στέγη, που καλύπτει τις εγχάρσιες κεραίες, φέροντας λοξές αποτμήσεις στη βόρεια και νότια όψη. Στη στέγη δεν είναι εμφανής η διάταξη των θόλων της ανωδομής, παρόλα αυτά διατηρείται η τυπική μορφή των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών με τα αετώματα των κεραιών του σταυρού να διαγράφονται στις μακρές όψεις, χωρίς όμως να διαφοροποιούνται τα γωνιαία διαμερίσματα και τα παραβήματα. Η επικάλυψη των στεγών του ναού, γίνεται με σχιστολιθικές πλάκες. Γείσο από έξι σειρές σχιστοπλακών σε προέχουσα βαθμιδωτή διάταξη και προεξοχή 35 εκατοστών από το πρόσωπο της τοιχοποιίας επιστέφει όλες τις τοιχοποιίες, εκτός από την κόγχη του Ιερού Βήματος και τον τρούλο, όπου το γείσο αποτελείται από τέσσερις σειρές σχιστοπλακών με προεξοχή 20 εκατοστών (Εικ. 11).

Η τοιχοποιία έχει πάχος 0,85-0,95 μέτρων. Οι λίθοι στις τοιχοποιίες είναι τοποθετημένοι σε ακανόνιστες στρώσεις με χρήση παχέος κονιάματος. Η δόμηση σε όλες τις όψεις εκτός από την κόγχη του Ιερού, που πιθανώς ανακατασκευάστηκε λόγω της έντονης εμφάνισης υγρασίας, είναι αμελέστερη με ακανόνιστη αργολιθοδομή και παρεμβολή παχέος κονιάματος. Το κονίαμα που κάλυπτε σε ορισμένα σημεία τις εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων έχει αφαιρεθεί. Στις γωνίες έγινε χρήση μεγαλύτερων, λαξευμένων και πλήρως ορθογωνισμένων λίθων. Χαρακτηριστικό της τοιχοποιίας εξωτερικώς είναι και η ύπαρξη έξι μεταλλικών συνδέσμων (κλειδιά ελκυστήρων), στα αντίστοιχα σημεία των εσωτερικών τοξοστοιχιών και στις τομές των τοίχων (Εικ. 11-12).

Τυπολογικά το καθολικό ανήκει στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της παραλλαγής των σύνθετων τετρακίονιων όπου, κατά τα γνωστά, τα δύο βασικά στοιχεία, το σταυρικό τετράγωνο και το τριμερές Ιερό Βήμα παρατίθενται πλήρη (Εικ. 4). Η αναλογία του κεντρικού μεταξονίου προς τα πλάγια είναι $3,40 / 1,70 = 2,00$, σχετικά μικρή, πράγμα που σημαίνει ότι βρίσκεται μακριά από τα πρότυπα των βυζαντινών ναών και φανερώνει την αδυναμία γεφυρώσεως μεγάλου ανοίγματος¹². Τόσο μικρή αναλογία κεντρικού μεταξονίου

¹² Ο Χ. Μπούρας κατατάσσει τα μεταβυζαντινά μνημεία σε δύο περιόδους ορίζοντας την δεύτερη από τον 18ο αι. με χαρακτηριστικό τον επιταχυνόμενο ρυθμό κατασκευής εκκλησιών

προς τις αποστάσεις των αξόνων των κιόνων από τους πλάγιους τοίχους συναντάται και σε άλλα καθολικά μονών όπως της:

Κουτλουμουσίου (αρχές του 16ου αι.)	: 2,02
Διονυσίου	(1547) : 2,00
Κορώνης	(1587) : 2,05
Προφ. Ηλία Τυρνάβου	(1897) : 2,00 ¹³ .

Η αναλογία της διαμέτρου του τρούλου προς το εσωτερικό πλάτος του ναού είναι $3,05 / 8,25 = 0,369$. Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί με αντίστοιχες αναλογίες, όπως έχει ήδη υποστηριχθεί¹⁴, συναντώνται στα καθολικά των παρακάτω μονών:

Τσάγεζι (14ος αι.)	= 0,552
Αγάθωνος (15ος αι.)	= 0,548
Διονυσίου Αγίου Όρους (1537)	= 0,492
Παντοκράτορος Αγίου Όρους (1538)	= 0,462
Αντινίτσης (1538)	= 0,478
Κουτλουμουσίου Αγίου Όρους (1540)	= 0,513
Γαλατάκη (1556)	= 0,467
Διονυσίου Όλυμπου (16ος αι.)	= 0,403
Σουρβιάς στο Πήλιο (μεταβυζαντ.)	= 0,423
Φλαμουρίου στο Πήλιο (1595)	= 0,444
Αγ. Γεωργίου Νεραίδας (1752)	= 0,416.

Το καθολικό που εξετάζουμε κατατάσσεται σε μεταγενέστερη χρονολογική θέση από τους παραπάνω ναούς. Συγκρίνοντας τις αναλογίες των ναών διαπιστώνουμε ότι με την πάροδο των χρόνων σμικρύνεται γενικώς το πλάτος του μεσαίου κλίτους με την απομάκρυνση των κιόνων από τους πλάγιους τοίχους, εφ' όσον υπάρχει αδυναμία γεφυρώσεως μεγάλων ανοιγμάτων μέσω της θολοδομίας. Στην εξεταζόμενη περίπτωση όμως, δεν θα λέγαμε ότι οδηγούμαστε σε συντηρητική λύση, διότι το πλάτος του κεντρικού μεταξονίου είναι διπλάσιο των ακραίων. Η απόσταση των κιόνων και των πεσσών από τους πλάγιους τοίχους, αλλά και το μεγάλο άνοιγμα του μεσαίου κλίτους οφείλεται στην εμπειρία και

μεγάλων διαστάσεων, όπου το επέτρεπαν οι συνθήκες, αλλά με απώλεια βυζαντινών κατασκευαστικών τεχνικών και επίδραση νέων στοιχείων ανώνυμης αρχιτεκτονικής, βλ. Χ. Μπούρας, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής, Αρχιτεκτονική στο Βυζάντιο το Ισλάμ και την Δυτική Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα*, Μέλισσα 2, Αθήνα ³2001, 464.

¹³ Α. Πασαλή, Το Καθολικό της Μονής του Προφήτη Ηλία στον Τύρναβο, *Βυζαντινά 21*, Θεσσαλονίκη 2000, 600.

¹⁴ Α. Πασαλή, Το Καθολικό της Μονής Αγ. Γεωργίου Νεραίδας. Στυλίδα Φθιώτιδας, *Βυζαντινά 23*, Θεσσαλονίκη 2002-2003, 331.

κατασκευαστική τεχνική του Αρχιτέκτονος Ευθυμίου Μήλιου από το Ζουπάνι που ανέλαβε να τον ανακατασκευάσει εκ βάθρων¹⁵.

Το βόρειο και το νότιο σκέλος του σταυρού έχουν μήκος 2,40 μ., ενώ το ανατολικό (2,65 μ.) και το δυτικό (3,00 μ.) είναι επιμηκυσμένα, με συνέπεια τα ανατολικά και δυτικά γωνιαία διαμερίσματα να είναι και αυτά επιμηκυσμένα με αναλογίες $2,00 / 1,70 = 1,18$ τα ανατολικά και $2,20 / 1,70 = 1,29$ τα δυτικά. Ορθογώνια είναι και τα παραβήματα με αναλογία $1,70 / 1,50 = 1,13$. Οι επιμήκειες αναλογίες γωνιαίων διαμερισμάτων γενικώς οδηγούν στην κάλυψή τους με κατά μήκος ημικυλίνδρους, ενώ οι αναλογίες που πλησιάζουν στο τετράγωνο, οδηγούν σε κάλυψη με φουρνικά ή σταυροθόλια¹⁶. Εδώ, τα παραβήματα καλύπτονται με θόλους κυκλικής κατόψεως (φουρνικά ή ασπίδες), ενώ τα γωνιαία διαμερίσματα με θόλους ελλειπτικής κατόψεως. Η ανωδομή με την σύνθετη θολοδομία κρύβεται τελείως κάτω από την ενιαία δίρριχτη στέγη με τις μερικώς λοξές αποτμήσεις στις κεραίες του σταυρού, ενώ προεξέχει μόνο ο τρούλλος.

Οι κόγχες των παραβημάτων δεν προβάλλουν εξωτερικά, αλλά εγγράφονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Πρόκειται για χαρακτηριστικό που συναντάται σε παλαιότερα μνημεία όπως: τα καθολικά μονών των Μετεώρων, Μεταμορφώσεως (1378), Αγίας Τριάδος (1476), Βαρλαάμ (1536), και Ρουσάνου (1545), το καθολικό της Μονής Αντινίτσης (β' μισό 15ου αι.)¹⁷, το καθολικό της Μονής Κλεινού Καλαμπάκας (18^ο αι.)¹⁸ και αρκετά παρεκκλήσια της ύστερης τουρκοκρατίας στο Άγιον Όρος.

Από την απουσία προεξεχουσών κογχών προθέσεως και διακονικού ατονεί ακόμη περισσότερο η διαφοροποίηση των παραβημάτων από το κυρίως Ιερό Βήμα, με αποτέλεσμα, ο παλαιότερος τριμερής χωρισμός του Ιερού Βήματος να προκύπτει μόνο από την διαφοροποίηση της θολοδομίας (φουρνικά) και τον διαχωρισμό του με εγκάρσια τόξα που στηρίζονται στους πεσσούς πίσω από το τέμπλο και τον ανατολικό τοίχο.

Ο νάρθηκας καλύπτεται με ημικυλινδρικούς θόλους παράλληλους στον διαμήκη άξονα του ναού. Το μεσαίο κλίτος του νάρθηκα διαμορφώνεται στην προέκταση του δυτικού σκέλους της κεραίας του σταυρού με την παρεμβολή εγκάρσιου τόξου.

Μορφολογικά εξωτερικώς επικρατεί ο συμπαγής όγκος, με την ενιαία δι-

¹⁵ Ν. Μουτσόπουλος, *Ναοδομία*, University studio Press, Θεσσαλονίκη 2010, 19,39.

¹⁶ Α. Πασαλή, Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Ζάγκο Τριχάλων, *Δ.Χ.Α.Ε.*, περ. Δ', 20 (1998), Αθήνα 1999, 140.

¹⁷ Π. Μυλωνάς, Η Μονή Πέτρας στην Νότια Πίνδο, *Εκκλησίες* 2, 1982, 136, εικ. 32, σχέδ. 1-10.

¹⁸ Α. Πασαλή, Το καθολικό της Μονής Κλεινού Καλαμπάκας, *Δ.Χ.Α.Ε.* 21, Αθήνα 2000, 69-92.

κλινή στέγη, η οποία φέρει λοξές αποτμήσεις στην ανατολική και δυτική πλευρά (Εικ. 11). Η πολυπλοκότητα της θολοδομίας καθιστά ενδιαφέρουσα τη διάρθρωση του εσωτερικού χώρου. Όλα αυτά βεβαίως δεν υποδηλώνονται στις όψεις, κατά την συνήθεια της εποχής. Εξωτερικώς το κτίριο εμφανίζει βαρύτητα, ενώ ο νάρθηκας είναι ισουψής με τον ναό και δεν διαφοροποιείται εξωτερικώς. Ενδιαφέρον προσδίδει στο μνημείο η ανεξάρτητη στέγαση της βόρειας και νότιας κεραίας του σταυρού που καλύπτονται με εγκάρσιες δικλινείς στέγες που φέρουν λοξές αποτμήσεις.

Η κατακόρυφη διάσταση τονίζεται μόνο με την ύπαρξη του τρούλου. Στην διάπλαση των όψεων παρά την απλή διάρθρωση του ναού, με την μικρή κλιμάκωση των όγκων και την έλλειψη κεραμοπλαστικού διακόσμου, υπάρχει λιτότητα και γραφικότητα. Επισημαίνεται η έλλειψη προεχουσών κογχών των παραβημάτων στην ανατολική όψη. Τα προσεγμένα σημεία του καθολικού είναι η επτάπλευρη κόγχη του Ιερού με τα ισάριθμα τυφλά αψιδώματα, τα περιθωρώματα και τα πλαίσια των παραθύρων που διαμορφώνονται με μεγαλύτερους μαρμαρίνους λίθους, κάποιοι από τους οποίους φέρουν λιθανάγλυφο διάκοσμο.

Το τύμπανο του τρούλου είναι κυλινδρικό, ενώ παλαιότερα η επιφάνεια των εδρών του διεπλάθετο με δεκαέξι αβαθή αψιδώματα, μορφολογικό χαρακτηριστικό που συναντάται και σε άλλα μνημεία της Θεσσαλίας, όπως στην Γέννηση της Θεοτόκου στο Γοργογύρι Τρικάλων¹⁹, στη Ζωοδόχο Πηγή στον Κρανώνα²⁰, στο καθολικό της μονής του Προφήτη Ηλία στον Τύρναβο²¹ και αλλού. Όπως φαίνεται από παλαιές φωτογραφίες του μνημείου, ορισμένα από τα αψιδώματα είχαν άλλοτε ημικυκλική απόληξη προς τα επάνω, ενώ κάποιων άλλων η απόληξη ήταν τόξο διπλής καμπυλότητας (οξεία απόληξη) - επίδραση από την μουσουλμανική αρχιτεκτονική (Εικ. 9). Ως μορφολογικό στοιχείο λειτουργεί επίσης και η υποτυπώδης βάση του τρούλου που διαμορφώνεται μόνο κατά τις τέσσερις γωνίες, η οποία είναι πολύ γνωστή στον ελλαδικό χώρο και προκύπτει από την ανάγκη για κάλυψη των λοφίων του τρούλου και για να αντιμετωπιστεί η έδραση του τρούλου πάνω στην στέγη.

Ο μεγάλος αριθμός φωτιστικών ανοιγμάτων, η απουσία τοιχογραφικού διακόσμου, καθώς και η λευκότητα των επιχρισμάτων συντελούν ώστε το εσωτερικό του ναού να είναι ικανοποιητικά φωτισμένο. Η κανονικότητα στο μέγεθος των παραθύρων οφείλεται πιθανότατα σε αγιορείτικη επίδραση και σε πιθανή εύνοια του μοναστηριού λόγω θέσης και σχέσης με τον κατακτητή, γιατί στην υπόλοιπη Ελλάδα την εποχή της Τουρκοκρατίας τα παράθυρα είναι στε-

¹⁹ Α. Πασαλή, Η Γέννηση της Θεοτόκου στο Γοργογύρι Τρικάλων, *Πρακτικά Β' επιστημονικού συμποσίου Νεοελληνικής εκκλησιαστικής τέχνης*, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Θεολογική Σχολή, 26-27/10/2010, Αθήνα 2012, 217-233.

²⁰ Προσωπικές παρατηρήσεις και σημειώσεις.

²¹ Α. Πασαλή, Το Καθολικό της Μονής του Προφήτη Ηλία στον Τύρναβο, *ό.π.*

νά, μικρά και τοποθετημένα σε ακανόνιστες θέσεις. Τα παράθυρα εξωτερικά έχουν πάνω από το λίθινο πρέκι τοξωτό αβαθές αψίδωμα, που σχηματίζεται με τοπική υποχώρηση της τοιχοποιίας και ακτινωτή διάταξη εγκάρσια τοποθετημένων λίθων και πλίνθων (Εικ. 12).

Το γείσο του ναού είναι κατασκευασμένο από έξι επάλληλες σειρές σχιστοπλακών που εξέχουν εκφορικά στον ναό και τέσσερις σειρές σχιστοπλακών στον τρούλλο και την κόγχη του Ιερού Βήματος (Εικ. 11, 12).

Οι κίονες εξωτερικώς φαίνονται μονολιθικοί χωρίς βάσεις και είναι επιχρισμένοι (μεταγενέστερη επέμβαση). Είναι όμως κατασκευασμένοι από ανισοϋψείς σπονδύλους στους οριζόντιους αρμούς των οποίων παρεμβάλλονται λιθαράκια και θαύσματα πλινθίων²². Φέρουν απλά κιονόκρανα με καμπύλες αποτμήσεις στις γωνίες. Όλες οι απολήξεις των τόξων στους τοίχους γίνονται με παρεμβολή μικρών προβόλων.

Οι θύρες είναι χαμηλές και περιβάλλονται από λίθινα ορθογώνια στην όψη περιθυρώματα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο λιθανάγλυφος διάκοσμος στην επτάπλευρη κόγχη του Ιερού και στα μαρμάρινα περιθυρώματα. Τα λιθανάγλυφα της κόγχης είναι ορθογωνικού σχήματος λιθόπλακες, τοποθετημένες σε σειρά ως επίστεψη των κιονίσκων του τυμπάνου, συνδεδεμένες μεταξύ τους με μεταλλικούς συνδέσμους, επάνω στις οποίες αναπτύσσεται εσώγλυφος ή εξώγλυφος διάκοσμος με γεωμετρικά σχήματα και σχέδια από το φυτικό και το ζωικό βασίλειο. Από τα αριστερά προς τα δεξιά εικονίζονται στην πρώτη λιθόπλακα ένα εξαπτερύγο που είναι χτυπημένο σημειακά με ρωγμές ακτινωτά. Στη δεύτερη λιθόπλακα ένα αψίδωμα πολλαπλής καμπυλότητάς με ένα δράκοντα. Στην τρίτη ένα αβαθές αψίδωμα πολλαπλής καμπυλότητάς. Στην τέταρτη που είναι κεντρική της κόγχης ένα αβαθές αψίδωμα πολλαπλής καμπυλότητας με έναν απλό σταυρό με πλατιές κεραίες. Στην πέμπτη ένας περίτεχνος σταυρός με τρίλοβες απολήξεις των κεραιών του που στηρίζεται σε γεώδες έξαρχμα (συμβολίζει τον Γολγοθά). Από κάθε μια από τις τέσσερις γωνίες που σχηματίζουν οι κεραίες του σταυρού εκφύεται ένα φύλλο. Εκατέρωθεν του σταυρού και κάτω από την οριζόντια κεραία ίπτανται αγγελάκια που κρατούν δισκοπότηρα (με επιφύλαξη) με τα δύο χέρια. Στην έκτη ένα αβαθές αψίδωμα όμοιο με την τρίτη και την έβδομη δύο πτηνά (Εικ. 13).

Η βόρεια θύρα έχει μονολιθικό ευθύγραμμο ανώφλι με μικρή καμπύλωση στην κάτω πλευρά, στο οποίο εικονίζονται αριστερά και δεξιά, επάνω δίπτερα όντα και κάτω κυκλικοί ρόδακες, που περικλείουν ακτινωτά άνθη. Στις παραστάδες αναπτύσσεται φυτικό κόσμημα από δύο βλαστούς, οι οποίοι ανά αποστάσεις συσφίγγονται, περικλείοντας διάφορα ανάγλυφα διακοσμητικά σχέδια,

²² Τη φωτογραφία, όπως και πολλές άλλες πριν την συντήρηση του 2012, έθεσαν στην διάθεσή μου οι μοναχές. Τις ευχαριστώ θερμώς.

φύλλα αμπέλου, σταφύλια, πτηνά, μάσκες, ρόδακες κ.λπ. (Εικ. 14).

Η δυτική θύρα έχει μονολιθικό περιθύρωμα με μοναδικό ανάγλυφο στο κέντρο του, έναν μικρό περίτεχνο σταυρό με τρίλοβες απολήξεις κεραιών. Επάνω από το ανώφλι υπάρχει πλάκα ορθογωνικού σχήματος με λιθανάγλυφη επιγραφή και ψηλότερα, πλάκα με ένα απλό σταυρό με τρίλοβες απολήξεις των κεραιών στηριζόμενο σε ημικύκλιο (Εικ. 15).

Στον ναό υπάρχουν τρεις επιγραφές:

Η πρώτη επιγραφή είναι η κτητορική που βρίσκεται στο υπέρθυρο της δυτικής εισόδου του ναού εξωτερικά και είναι ανάγλυφη σε μαρμαρίνη πλάκα, διαστάσεων 0,70x1,00 μ. Αναφέρει (Εικ. 15): Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΑΙ ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ Ο ΦΕΡΩΝ ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΟ/ ΓΕΝΝΕΣΙΟΝ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΤΑΣΤΡΑΦΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ/ 1881 ΑΦΑΙΡΕΣ/ΑΝΤΟΣ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΤΗ ΑΥΤΟΥ ΠΡΟΤΡΟ/ΠΗ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΘΕΙΣ ΔΙΑ ΤΙΝΟΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝΟΣ ΟΛΩΣ ΑΠΕΙΡΟΥ/ ΚΑΙ ΑΘΛΙΟΥ ΚΑΛΟΥΜΕΝΟΥ ΣΤΑΜΑΤΗ ΕΝ ΤΩ ΤΕΛΕΙΟΥΣΘΑΙ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ/ ΕΠΕΣΕ ΣΥΓΚΑΤΑΣΤΡΕΨΑΣ ΚΑΙ ΜΕΡΟΣ ΤΙ ΤΗ ΠΕΡΙ ΒΟΛΗΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΝ ΔΕ ΔΑΠΑΝΗΝ ΤΗΣ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΕΩΣ ΤΑΥΤΗΣ ΕΞΑΙΤΑΣΑΤΟ Ε/- ΚΑΣΤΟΣ ΑΛΛΑΧΟΥ. ΜΕΤΑ ΤΑΥΤΑ ΟΙ ΠΑΘΟΝΤΕΣ ΠΑΤΕΡΕΣ ΩΝ ΤΑ ΟΝΟΜΑ/ -ΤΑ ΚΑΤΩΤΕΡΩ ΦΑΙΝΟΝΤΑΙ ΣΥΓΚΙΝΗΘΕΝΤΕΣ ΕΚ ΤΗΣ ΕΛΕΕΙΝΗΣ ΤΑΥΤΗ/-Σ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΕΚ ΤΟΥ ΜΗΔΕΝΟΣ ΤΟΥΤΟ ΜΕΝ ΔΑΠΑΝΗ ΤΩΝ/ ΜΙΚΡΟΠΡΟΙΟΝΤΩΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥΤΟ ΔΕ ΤΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΤΩΝ ΠΑ/ -ΤΕΡΩΝ ΔΙΑ ΤΩΝ ΕΛΕΩΝ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΑΝ ΑΥΤΟΝ ΚΑΙ ΠΑ/ -ΔΙΝ ΕΚ ΘΕΜΕΛΙΩΝ ΔΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝΟΣ ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΜΗΛΙΟΥ ΖΑΠΑ/ -ΝΙΩΤΟΥ. ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΣΘΕΝΤΕΣ ΠΑΤΕΡΕΣ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ ΙΕΡΟΜΟ[ΝΑ]ΧΟΙ ΙΑΚΩΒΟΣ/ ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΣ ΕΝ ΕΤΕΙ αωπγ': ΙΟΥΝΙΟΥ 23.²³

Από την επιγραφή πληροφορούμαστε ότι ο παλαιός ναός καταστράφηκε το 1881, ότι αυτός “ανακαίνισθηκε” από κάποιον αρχιτέκτονα ονόματι Σταμάτη και ότι ξανακτίστηκε εκ θεμελίων μετά από νέα καταστροφή από τον αρχιτέκτονα Ευθύμιο Μήλιο από το Ζουπάνι, επί ηγουμενίας Καλλινίκου στις 23 Ιουνίου 1883. Το αίτιο της καταστροφής του πρώτου ναού που ήταν γραμμένο στο δεύτερο στίχο της επιγραφής δεν το γνωρίζουμε, γιατί η επιγραφή στο σημείο αυτό είναι κατεστραμμένη. Ο αρχιτέκτονας Σταμάτης είναι άγνωστος από άλλες πηγές. Η απειρία του είχε σαν αποτέλεσμα, με το πέρας των εργασιών “ανακαίνισης” του ναού, αυτός να καταστραφεί συμπαράσύρροντας στην καταστροφή και μέρος του περιβόλου της Μονής²⁴.

²³ Α. Παπαϊωάννου, Δέκα ενθυμήσεις (1828-1903) από τη Μονή των Κανάλων της Κάρυας, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 14, Λάρισα 1988, 59.

²⁴ Α. Παπαϊωάννου, Δέκα ενθυμήσεις (1828-1903) από τη Μονή των Κανάλων της Κάρυας, *ό.π.*, 59.

Ο Ευθύμιος Μήλιος *Ζαπανιώτης* αναφέρεται από την επιγραφή ως αρχιτέκτονας της εκ βάθρων ανοικοδόμησης του καθολικού. Το χωριό Ζουπάνι (Πεντάλοφος Βοΐου Κοζάνης) υπήρξε ένα από τα κορυφαία μαστοροχώρια της Δυτικής Μακεδονίας²⁵. Το 1873 οι μάστορες υπερέβαιναν τους 2000 στην περιοχή του Βοΐου. Εργάζονταν πολλοί μαζί στα λεγόμενα *μπουλούκια* και το πιο γνωστό ήταν του Αυγερινού με πρωτομάστορα τον Δήμο Ζουπανιώτη²⁶. Στο Πήλιο συναντάται ο Δήμος Ζουπανιώτης ως πρωτομάστορας - αρχιτέκτονας σε μνημεία από το 1795-1820. Στο μπουλούκι του Δήμου αναφέρεται ο Μίλιος Ζουπανιώτης²⁷ με ικανότητες στην λιθανάγλυφη διακόσμηση των κατασκευών.

Παρόλο που τα λιθανάγλυφα είναι όμοια ως προς την τεχνοτροπία, με την επιγραφή της Μονής Κανάλων υπάρχει μεγάλη χρονολογική διαφορά, 88 χρόνων (1795 και 1883)²⁸. Ο αρχιτέκτονας *Ευθύμιος Μήλιος Ζαπανιώτης* της επιγραφής, ήταν πιθανότατα συγγενικό πρόσωπο (υιός;) του γλύπτη Μήλιου. Κατά αυτόν τον τρόπο υποστηρίζεται και η γνωστή παράδοση της τέχνης από πατέρα σε γιο.

Η δεύτερη επιγραφή είναι εγχάρακτη σε ορθογωνικού σχήματος λίθο, ενσωματωμένο στον πεσσό της προθέσεως, ορατό από την πρόθεση. Είναι γραμμένη με συνεπτυγμένη γραφή και σύμφωνα με μαρτυρία των μοναζουσών βρέθηκε στην ανατολική παρειά του βορειοανατολικού πεσσού σε ύψος περίπου 1,20 μ. από το δάπεδο ως μέρος της τοιχοποιίας του Ιερού Βήματος. Κατά τις εργασίες συντηρήσεως μετά από απόξεση του παλαιού σοβά αποκαλύφθηκε και τοποθετήθηκε στο ίδιο σημείο σε εμφανή θέση. Πιθανολογείται λόγω της γραφής να είναι παλαιότερη του καθολικού και να ανήκει στο παλαιό καθολικό του οποίου τα ερείπια χρησιμοποιήθηκαν ως δομικά υλικά για το νέο. Αναφέρει:

Υ ΠΑΡΟΥ ΣΑ ...ΠΡ /... ΘΗΜΕΤΕΣΚΑΝΑΛ

Μια πιθανή μεταγραφή θα μπορούσε να είναι: «Υ ΠΑΡΟΥΣΑ [ΜΟΝΗ] [ΤΗΣ] ΘΕΟΜΗΤΟΡΟΣ ΤΕΣ [ΤΩΝ] ΚΑΝΑΛ[ΩΝ]».

Η τρίτη επιγραφή είναι πλίνθινη, βρίσκεται στο τύμπανο της βόρειας κεραί-

²⁵ Στο Πήλιο αλλά και σε όλη την Ελλάδα και την Κωνσταντινούπολη, εργάστηκαν Ζουπανιώτες χτίστες. Ήταν ικανοί και έμπειροι τεχνίτες, ήξεραν να επιλύουν δύσκολα στατικά προβλήματα και να χρησιμοποιούν κτιστούς θόλους και ημικυλινδρικές καμάρες με μεγάλες διαμέτρους.

²⁶ Αθ. Βαρσαμίδης, *Οικονομικός Βίος και Επαγγελματική κίνηση της περιοχής Βοΐου (19ος - αρχές 20ού αιώνα)*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα 2004, 312.

²⁷ Κ. Μακρής, *Ο Καπετάν Στέργιος Μπασδέκης και ο Γλύπτης Μίλιος*, Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Μακρινίτσας, Μακρινίτσα 2007, 12-16.

²⁸ Ο Μίλιος κόσμησε με τα έργα του πολλές πηλιορείτικες εκκλησίες του τέλους του 18ου αιώνα, όπως του Αγίου Αθανασίου στον Άγιο Γεώργιο Νηλείας, όπου μεταξύ των άλλων γλυπτών του σκάλισε και δύο πλάκες στην εξωτερική κόγχη του Ιερού και στων οποίων την επιγραφή αναφέρεται ίσως για μοναδική φορά το όνομα και η καταγωγή του (Κ. Μακρής, ό.π.).

ας του σταυρού, κάτω από το γείσο της στέγης, εκατέρωθεν του παραθύρου και αναφέρει την χρονολογία δομήσεως του ναού 1883 (Εικ. 12).

Στο καθολικό δεν διασώζονται παλαιές τοιχογραφίες.

Το καθολικό της Μονής Κανάλων, χάρη στα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του και στην καλή ποιότητα της κατασκευής του αποτελεί ένα σημαντικότατο μνημείο του 19ου αιώνα για την περιοχή της Ελασσώνας.

Summary

KONSTANTINOS G. PISTOLIS

THE KATHOLIKON OF THE KANALON MONASTERY IN KARYA, ELASSONA

The Monastery of Kanalon, which belongs to the Metropolis of Elassona, is located in the county of Larissa, northeast of Elassona and at an altitude of 850 meters. The Monastery consists of the katholikon, the chapel of St. Dimitrios (17th century), part of the north section that covers the dining room and the cells, the stone wall and the ruined cemetery chapel of Sts. Pantos. This monument was built in 1883. Porphyrius Uspenskij, who visited the monastery in 1859, gives us data and descriptions of the old katholikon.

The katholikon is dedicated to the Genesis of Virgin Mary. It is built in the center of the monastery complex (monasterial ensemble). It is a cross-in-square church in the variant of the complex four-columned. The Conch of the Holy Bema is attached to the eastern part, while the lateral Conches of the bema are inscribed in the thickness of the eastern wall. The main temple is covered with a long semi-cylindrical arch and another transverse, which intersect vertically to form the axes of the cross. The dome rises at the intersection of the axes of the cross. The corner compartments are covered with elliptical domes on top view. The narthex is equal to the main temple and is separated from it by a pair of square columns. The lighting is achieved with windows that develop in three levels.

The church is covered with a cross gabled roof that has partially sloping sections on the east and west facades. From the roof they project two transverse, double sloping roofs that cover the transverse arches of the cross. The columns are plastered, without bases, with simple tectonic capitals and they are made of variable-height stone spondyls. In the construction of the temple, raw stones were used with the insertion of mortar. The roofs of the temple are covered with schist-stone slabs. The facades vary with a few morphological elements, with the stone carvings of the seven-sided Conch of the Sanctuary, the arches of stone tholites above the lintels of the windows, the polygonal eaves and the stone architraves. The dome drum once had sixteen shallow blind arches on the outside which unfortunately are now walled.

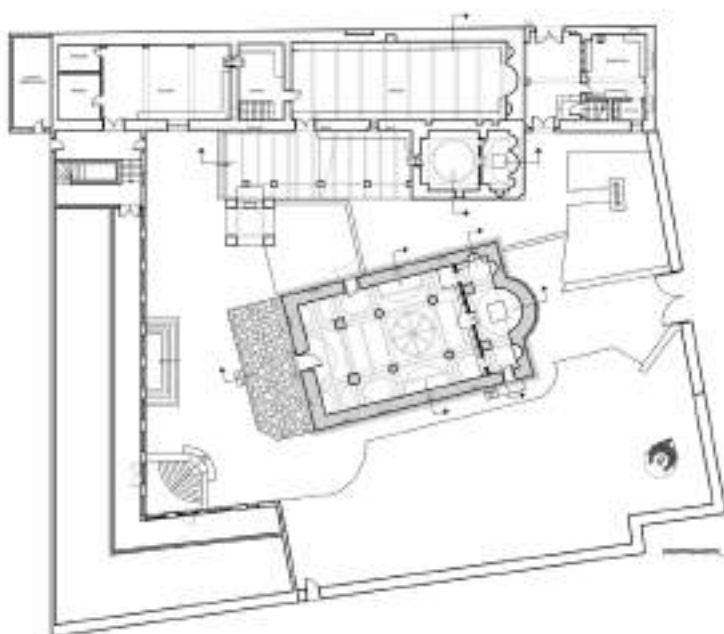
The katholikon of the Monastery of Kanalon, with its history, with its typological and morphological characteristics and with its good construction level, is a very important monument of the 19th century for the area of Elassona.

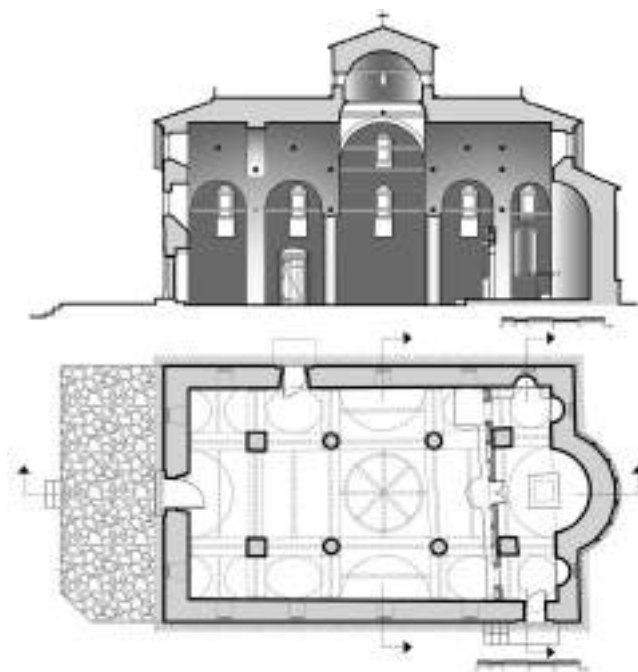
Εικ. 1. Μονή Κανάλων. Γενική άποψη από τα νοτιοανατολικά.

Εικ. 2. Μονή Κανάλων. Άποψη από ψηλά.

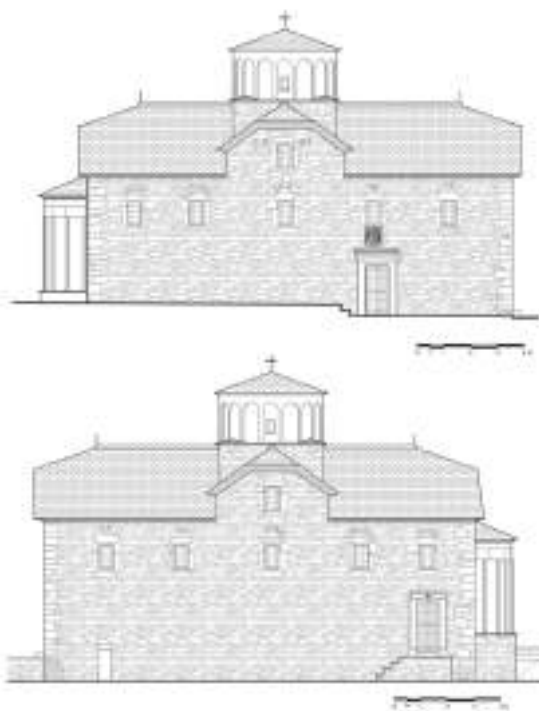
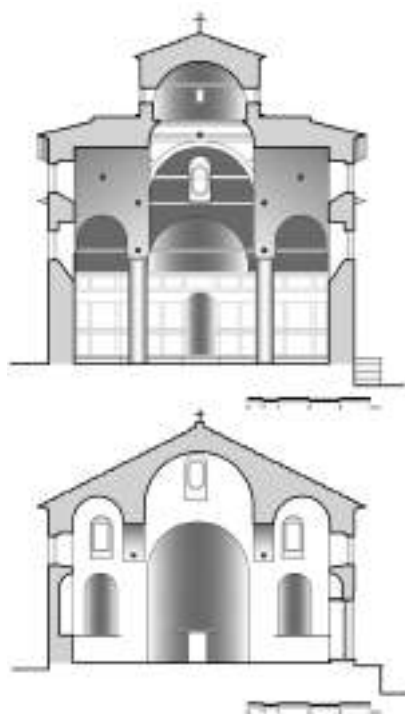

Εικ. 3. Μονή Κανάλων. Οικοδομικό συγκρότημα. Κάτοψη.

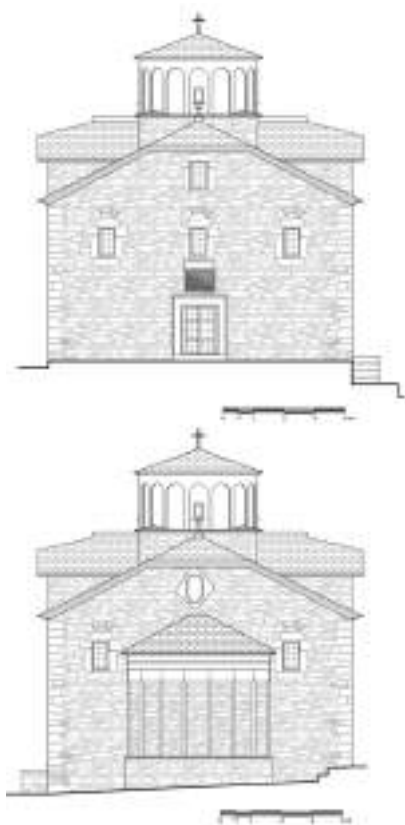

Εικ. 4. Μονή Κανάλων.
Καθολικό (1883).
Κάτοψη 1 και
διαμήκης τομή 1.

Εικ. 5. Μονή Κανάλων.
Καθολικό (1883).
Εγκάρσιες τομές.

Εικ. 6. Μονή Κανάλων.
Καθολικό (1883).
Βόρεια και νότια όψεις.

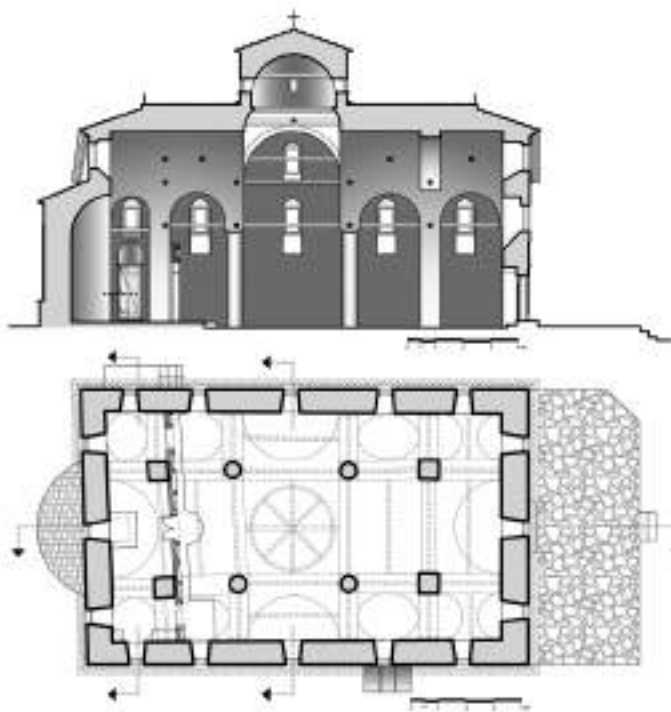
Εικ. 7. Μονή Κανάλων.
Καθολικό (1883).
Δυτική και ανατολική όψη.

Εικ. 8. Μονή Κανάλων. Καθολικό (1883). Άποψη του τρούλου από το εσωτερικό.

Εικ. 9. Μονή Κανάλων. Καθολικό (1883). Μερική άποψη από τα νοτιοδυτικά (Αρχείο ΕφΑ Λάρισας Αύγουστος 1993).

Εικ. 10.
Μονή Κανάλων.
Καθολικό (1883).
Κάτοψη 2 και
διαμήκης τομή 2.

Εικ. 11. Μονή Κανάλων. Καθολικό (1883). Άποψη από τα βορειοδυτικά.

Εικ. 12. Μονή Κανάλων. Καθολικό (1883). Η πλίνθινη χρονολογία στη βόρεια όψη.

Εικ. 13. Μονή Κανάλων. Καθολικό (1883). Τα λιθανάγλυφα της κόγχης του Ιερού.

Εικ. 14. Μονή Κανάλων.
Καθολικό (1883).
Η βόρεια θύρα.

Εικ. 15. Μονή Κανάλων. Καθολικό (1883). Η δυτική θύρα.

Ξένη Σίμου

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΝΑΟΔΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19^Ο ΑΙΩΝΑ
ΜΕΣΩ ΜΕΛΕΤΗΣ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ¹

Α. Η απουσία εκκλησιαστικών κτηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής παράδοσης στην Πάτρα δεν θα πρέπει να προκαλεί έκπληξη. Το μεγάλο δυτικό λιμάνι του 19^{ου} αιώνα, που υπήρξε μία από τις σπουδαιότερες πόλεις της οθωμανικής περιόδου στην Πελοπόννησο, διατηρούσε διαχρονικά δεσμούς με τον δυτικό ευρωπαϊκό χώρο. Μετά από τις καταστροφές της ελληνικής επανάστασης, την αντικατάσταση ή κατάργηση των υπαρχόντων ναών υπέβαλαν λόγοι πρακτικοί και λειτουργικοί. Ωστόσο, η ναοδομία του 19^{ου} αιώνα, ως αρχιτεκτονική δημοσίου χαρακτήρα και υψηλών προθέσεων ήταν κυρίως δηλωτική της ευρύτερης ιδεολογικής φόρτισης της περιόδου και αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες εκφάνσεις της αλλαγής της αστικής ταυτότητας της πόλης. Μετά την απελευθέρωση, η Πάτρα απέβαλε με εντυπωσιακή ταχύτητα τα στοιχεία του οθωμανικού παρελθόντος, υιοθετώντας και εξελίσσοντας το νεοκλασικό ιδίωμα στην αρχιτεκτονική με βαθιές ρίζες στην ιταλική και επτανησιακή παράδοση.

¹ Η παρούσα μελέτη πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο έρευνας για την αρχιτεκτονική του Ιερού Μητροπολιτικού Ναού Ευαγγελιστρίας Πατρών, που κινητοποιήσε και το γενικότερο ενδιαφέρον μου για εμβάθυνση στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της πόλης, μετά από πρότρυνση του προϊστάμενου του ναού πανοσιολογιώτατου αρχιμανδρίτη π. Αμβρόσιου Γκουρβέλου με τις ευλογίες του σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη Πατρών κκ. Χρυσόστομου. Τους ευχαριστώ θερμά. Κατά την αναζήτηση στα Γενικά Αρχεία του Κράτους-Παράρτημα Αχαΐας, μου αποκαλύφθηκε αρχειακό υλικό συμβολαιογραφικών πράξεων και για άλλους ναούς της Πάτρας από τη διευθύντρια κα. Ανδριανή Μελίστα, στην προθυμία και την φιλομάθεια της οποίας οφείλω εν πολλοίς το πρωτογενές υλικό για την παρούσα δημοσίευση μαζί με πολλές ευχαριστίες. Θα ήθελα να ευχαριστήσω επίσης την Κεντρική υπηρεσία των ΓΑΚ, και την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας και ιδιαιτέρως την διευθύντρια κ. Αναστασία Κουμούση, για την άδεια μελέτης της αρχιτεκτονικής της Ευαγγελιστρίας, και τον συνάδελφο αρχιτέκτονα Γρηγόρη Κουτρόπουλο για τις παρατηρήσεις του για το ναό του Παντοκράτορος. Προ πάντων οφείλω βαθύτατη ευγνωμοσύνη στον καθηγητή μου Σταύρο Μαμαλούκο για την διαρκή ανατροφοδότηση και ενθάρρυνση για την έρευνα και τις επιστημονικές του παρατηρήσεις.

Μέχρι στιγμής απουσιάζει μια εξειδικευμένη συγκεντρωτική μελέτη για την αρχιτεκτονική των σημαντικών αυτών ναών της Πάτρας. Χρήσιμες πληροφορίες για την ιστορία των ναών αντλούνται κυρίως από γενικές αφιερωματικές εκδόσεις και λευκώματα² και από τα έργα των μεγάλων ιστορικών της πόλης³. Σημαντική είναι η πρόσφατη δημοσίευση αρχαιακού υλικού διοικητικών εγγράφων από τον Γεώργιο Ανδρουτσόπουλο που φωτίζει πτυχές της ενοριακής οργάνωσης της εκκλησίας των Πατρών και των διαδικασιών αδειοδότησης ανέγερσης ενοριακών ναών κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα⁴.

Στην μελέτη που ακολουθεί παρουσιάζονται κυρίως ανέκδοτα τεκμήρια συμβολαιογραφικών αρχείων που αφορούν σε διάφορα στάδια κατασκευής ναών της Πάτρας του 19^{ου} αιώνα και εντοπίστηκαν στα Αρχεία Νομού Αχαΐας καθ' υπόδειξιν της Ανδριανής Μελίστα, ενώ ορισμένα εντοπίστηκαν στην Κεντρική Υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους. Μέσω αυτών θα επιχειρηθεί η σκιαγράφηση της εποχής και η συμπλήρωση των γνώσεων για τις συνθήκες σχεδιασμού, την οικοδομική παράδοση, τις διαδικασίες κατασκευής, τις αρχιτεκτονικές επιρροές και το ρόλο των συντελεστών ανέγερσης των σημαντικότερων ναών της Πάτρας του 19^{ου} αιώνα. Παράλληλα θα εξεταστούν ζητήματα χωροθέτησης των ναών σε σχέση με τον αστικό χώρο του 19^{ου} αιώνα αλλά και τους προϋπάρχοντες ναούς.

Β. Οι θέσεις των προεπαναστατικών ναών είναι γνωστές από τις πηγές και σώζονται στην πολύτιμη απεικόνιση Grimani της Βενετικής καταγραφής του 1700 (Εικ. 2). Η πόλη της Πάτρας μέχρι το 1829 όταν ρυμοτομήθηκε σύμφωνα με το σχέδιο του Σταμάτη Βούλγαρη, εκτεινόταν στις νότιες - νοτιοδυτικές παρυφές της οχύρωσης σε έκταση οριζόμενη από το χείμαρρο Βρωμολάγκαδο ενώ είχε αρχίσει να αναπτύσσεται και κατά μήκος του άξονα που συνέδεε το δυτικό πρανές με το λιμάνι ήδη από τον 17^ο αιώνα. Μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και την δημιουργία της Κάτω Πόλης, οι ενοριακοί αυτοί ναοί που αποτελούσαν τα κέντρα διοικητικής οργάνωσης των χριστιανικών μαχαλάδων της οθωμανικής περιόδου αντικαταστάθηκαν σταδιακά από πιο ευρύχωρους και μεγαλοπρεπείς ναούς.

Το 1830 εν όψει της τροποποίησης-μελέτης εφαρμογής του αρχικού σχεδίου

² Βλ. Ι. Σιδερόπουλος, *Ιεροί Ναοί των Πατρών*, Πάτρα 2010· *Ιερά Μητρόπολις Πατρών, Ιστορικοί Ναοί των Πατρών*, Πάτρα 2012.

³ Βλ. Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικό Λεξικό τῶν Πατρῶν Ἱστορία τῆς πόλεως καὶ ἐπαρχίας Πατρῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἕως σήμερον κατὰ ἀλφαβητικήν εἰδολογικὴν κατάταξιν*, Πάτραι 1980. (στο εξής: Τριανταφύλλου, *Λεξικό Πατρών*)

⁴ Γ. Ανδρουτσόπουλος, *Όψεις Ενοριακής Διοικητικής οργάνωσης στην Εκκλησία των Πατρών κατά τον 19ο και τον 20ο αιώνα (με βάση ανέκδοτες αρχαιακές πηγές)*, Πάτρα 2017. (στο εξής: Ανδρουτσόπουλος, *Ενοριακή οργάνωση Πατρών*)

πόλεως, υποβλήθηκε το σχέδιο αποτύπωσης του υπάρχοντος πολεοδομικού συγκροτήματος από τον Cerulli⁵, όπου αναγράφονταν και οι θέσεις των ναών που βρίσκονταν σε λειτουργία (Ναός Παναγίας - στη θέση της σημερινής Παντάνασσας, Άγιος Νικόλαος Μώλου, Άγιος Νικόλαος Βλατερού, Άγιος Δημήτριος, Ναός Παντοκράτορος, Όσιος Λουκάς, Αγία Αικατερίνη, Αγία Παρασκευή, Παναγία Αλεξιώςισσα). Πολλοί από αυτούς αναγνωρίζονται ήδη από την βυζαντινή περίοδο⁶. Από πηγές της περιόδου μαρτυρείται η εγκατάλειψη ή καταστροφή άλλων γνωστών από τη βιβλιογραφία ναών (ναοί του πολιούχου Αγίου Ανδρέου, του Αγίου Κωνσταντίνου, της Αγίας Τριάδος, του Αγίου Γεωργίου όπου κηρύχθηκε η επανάσταση) (Εικ. 3).

Κατά τον 19^ο αιώνα εις αντικατάσταση των υπαρχόντων οικοδομήθηκαν νέοι ναοί για να καλύψουν τις ανάγκες του ολοένα αυξανόμενου εκκλησιάσματος (Εικ. 4), αντισταθμίζοντας τις απώλειες της επανάστασης. Οι ναοί της Παντανάσσης, του Αγίου Νικολάου Βλατερού, και του Αγίου Δημητρίου και οι μικρότεροι Οσίου Λουκά και Αγίας Αικατερίνης οικοδομήθηκαν σε θέση παρακείμενη της αρχικής. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση του ναού του πολιούχου Αγίου Ανδρέου, που όταν κατασκευάστηκε βρισκόταν εκτός των ορίων του αρχικού σχεδίου πόλεως, στη θέση του μαρτυρίου του.

Η μόνη μετακίνηση ενοριακού ναού έγινε στην περίπτωση δημιουργίας του ναού της Ευαγγελιστριάς (1842-1856) που αντικατέστησε τον καταργούμενο ναό του Αγίου Νικολάου του Μώλου στη νεοσχεδιασθείσα Κάτω Πόλη, καθώς αυτός εμπόδιζε τις δραστηριότητες του λιμανιού. Ο δε Παντοκράτορας αποτελεί μοναδική περίπτωση άμεσης επανάχρησης του υφιστάμενου ισλαμικού τεμένους. Ναοί που βρίσκονταν ήδη σε ερειπιώδη κατάσταση, με απόφαση του δήμου λιθολογήθηκαν, και οι ενορίες τους συγχωνεύτηκαν με γειτονικές (Ταξιάρχες, Άγιος Κωνσταντίνος, Οδηγήτρια, Αγία Τριάδα, Άγιος Γεώργιος). Σε απάντηση αιτήματος της επιτροπής ανεγέρσεως του Ναού της Παντανάσσης για λήψη λίθων από τα ερείπια τους, το δημοτικό συμβούλιο την 8^η Νοεμβρίου 1846 «αποφαίνεται παμφηφεί να παρακαλεσθεί η Νομαρχία Αχαΐας να δώσει

⁵ Βλ. Ξ. Σίμου «Πάτρα από το μαχαλά στην ενορία», στο: *Οθωμανικά Μνημεία στην Ελλάδα: Κληρονομίες υπό διαπραγματεύση (Γαλλική Σχολή Αθηνών, 20-22 Ιουνίου 2019)*. Πρακτικά, (υπό δημοσίευση).

⁶ Οι κυριότερες μελέτες με αναφορές στις θέσεις των ναών πριν την επανάσταση είναι: Σ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1821* (Έκδοση τέταρτη στη δημοτική γλώσσα και με βάση τα χειρόγραφα του συγγραφέα, επιμ. Β. Λάζαρης), Πάτρα 1999· Τριανταφύλλου, *Λεξικό Πατρών* Α. Μουτζάλη, «Τοπογραφικά της μεσαιωνικής Πάτρας» στο: *Αντίφωνον Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη* (επιμ. Κατσάρος), Θεσσαλονίκη 1994, 132-57, 700-709· Δ. Αθανασούλης, «Μεσοβυζαντινό ναύδριο στην Πάτρα και η ένταξή του στη μεσαιωνική πόλη», *ΑΔ* 53 (1998-2002), 331-360· Α. Μάλλιαρης, *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687-1715): La città di Patrasso durante il periodo del dominio veneziano (1687-1715)*, Βενετία 2008.

την άδειαν να ληφθώσιν εκ των εκτός του φρουρίου ενυπαρχόντων ερειπίων λίθοι, και εκ των ερειπίων του Ταξιάρχου και της Οδηγητριάς, ώστε διά της ευκολίας ταύτης να προχωρήσει η οικοδομή του περί ου ο λόγος ναού, καταφαινομένου αναγκαίου διά την προς τον Ύψιστον λατρείαν των κατοίκων της πόλεως και προπάντων των ενοριτών αυτού»⁷. Επίσης ορισμένοι ναοί που λειτουργούσαν κατά τον 19^ο αιώνα, δηλαδή ο Άγιος Διονύσιος, η Αγία Παρασκευή στα Ταμπάχανα, τα Εισόδια της Θεοτόκου, αντικαταστάθηκαν μέσα στον 20^ο αιώνα (Εικ. 4).

Γ. Οι μεγαλύτερες εκκλησίες που σχεδιάστηκαν κατά τον 19^ο στην Πάτρα (Εικ. 9) είναι συνήθως τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές με ανοικτή στοά στην δυτική όψη, υπερκείμενο γυναικωνίτη και κωδωνοστάσια εκατέρωθεν⁸. Η αντίληψη των πολιτών για την ναοδομία της προεπαναστατικής περιόδου σε σχέση με τη νέα αρχιτεκτονική, συνοψίζεται στα αιτήματα ανέγερσης ναών. Για τους παλαιούς ναούς χρησιμοποιούνται οι όροι «ατέχνως κατασκευασμένοι», «στενότατοι», «ετοιμόρροποι εκ της παλαιότητός των» σε αντίθεση με τους νέους ναούς που θέλουν άνεγερθῆ «μεγαλοπρεπέστατοι», «λαμπρότατοι» και «ευρυχωρότεροι»⁹. Δυστυχώς οι περιγραφές για τους προεπαναστατικούς ναούς περιορίζονται στις κρίσεις περί ακαταλληλότητάς τους και δεν παρέχουν σχόλια που θα οδηγούσαν στην αντίληψη του τύπου τους.

Δ. Μετά την απελευθέρωση οι ενοριακοί ναοί υπάγονται στη διοίκηση των δήμων. Ο δήμαρχος προεδρεύει των εκκλησιαστικών συμβουλίων, στα οποία συχνά συμμετέχουν και μέλη του δημοτικού συμβουλίου. Η ανέγερση των ενοριακών ή δημοτικών ναών αποτελεί υποχρέωση της δημαρχίας που μέσω της νομαρχίας Αχαϊοήλιδος προωθεί προς τη Γραμματεία επί των Εκκλησιαστικών (ή Εσωτερικών αργότερα) τα αιτήματα για έγκριση ανέγερσης ναών¹⁰.

⁷ Β. Λάζαρης (επιμ.), *Η Πατραϊκή Δημαρχία στο Α' τέταρτο του 20ου αιώνα 1900-1925*, από τα σωζόμενα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου, Πάτρα 2007, 58. Στη μεταγραφή των αρχείων στη δημοσίευση του Λάζαρη το κείμενο παρουσιάζεται σε μονοτονικό σύστημα.

⁸ Για τον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής τον 19^ο αιώνα βλ. Γ. Πουλημένος, *Η Ελλαδική ναοδομία στην περίοδο του Νεοκλασικισμού (1830-1912)*, διδακτορική διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσοβείου Πολυτεχνείου, Αθήνα 1997 (στο εξής: Γ. Πουλημένος, *Ναοδομία Νεοκλασικισμού*) και Θ. Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου, «Νεωτερικά στοιχεία στις τρίκλιτες βασιλικές του 19ου αιώνα στον ελλαδικό χώρο», στο: Α' *Επιστημονικό Συμπόσιο της Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης* (Θεολογική Σχολή Αθηνών, 14-15 Μαρτίου 2008), Πρακτικά, Αθήνα 2009, 193-209.

⁹ Βλ. Ανδρουτσόπουλος, *Ενοριακή οργάνωση Πατρών*, 128, 172, 198, 222.

¹⁰ Για τον ρόλο του δήμου στη ναοδομία βλ. Ανδρουτσόπουλος, *Ενοριακή Οργάνωση Πατρών*, 35-124 και ειδικότερα Μ. Δανιήλ, «Η δημοτική ναοδομία της Αθήνας (1835-1862)», στο: Β' *Επιστημονικό Συμπόσιο της Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης* (Βυζαντινό και

Ε. Τα έγγραφα συμβολαιογραφικών πράξεων (Εικ. 1), συντάσσονται συνήθως εν' όψει ανέγερσης, αποπεράτωσης, επισκευής ή διακόσμησης των ναών. Το εκάστοτε συμβόλαιο με συμβαλλόμενους αφ' ενός τα μέλη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου και αφ' ετέρου τους εργολάβους (οικοδόμους, ζωγράφους, κοσμηματογράφους), αποτελεί ένα είδος σύμβασης έργου που καθορίζει τους γενικούς όρους κατασκευής ή διακόσμησης αλλά και τις ειδικότερες απαιτήσεις των δύο μερών. Στα συμβόλαια περιγράφονται οι προς εκτέλεση εργασίες, οι υποχρεώσεις του εργολάβου, η ποιότητα, ο τόπος προέλευσης και τρόπος κατεργασίας των απαιτούμενων υλικών, οι υποχρεώσεις του Εκκλησιαστικού συμβουλίου για ενίοτε προμήθεια ή μεταφορά συγκεκριμένων υλικών, ορισμένες κατασκευαστικές λεπτομέρειες και τέλος ορίζεται το χρονοδιάγραμμα και ο προϋπολογισμός του έργου, οι διαδικασίες πληρωμής, καθώς και οι απαραίτητες εγγυήσεις –συνήθως με υποθήκευση περιουσιακών στοιχείων του εργολάβου.

Ακολουθώς παρουσιάζονται τα σημαντικότερα στοιχεία των συμβολαίων τεσσάρων μεγάλων ναών. Για τους ναούς του Αγίου Ανδρέου και της Ευαγγελίστριας που θεμελιώνονται την πρώτη δεκαετία δεν έχουν εντοπιστεί τα συμβόλαια ανέγερσης καθώς δεν έχουν διερευνηθεί από τα ΓΑΚ τα αρχεία της πρώιμης περιόδου αλλά σώζονται μεταγενέστερα συμβόλαια για διάφορες εκτελεσθείσες εργασίες.

Ευαγγελίστρια

Η οικοδόμηση της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής του σημερινού Μητροπολιτικού ναού της Πάτρας (Εικ. 5,7,9) ξεκίνησε το 1842 σε κεντρικό τετράγωνο της Κάτω Πόλης, μετά από μακρά περίοδο διαφωνιών σχετικά με την ονοματοδοσία της.¹¹ Επιλέχθηκε τελικά η αφιέρωση στην Ευαγγελίστρια ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για την αίσια έκβαση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Το όνομα του αρχιτέκτονα δεν παραδίδεται σε κάποιο γνωστό έγγραφο. Ο Γρηγόρης Πουλημένος, ενώ αρχικά θεωρούσε ως πιθανό δημιουργό το Θεόφιλο Χάνσεν ή το Δημήτριο Ζέζο, παρουσίασε σχέδιο ανώνυμου ναού από το αρχείο του Καυταντζόγλου¹² υποστηρίζοντας ότι ο ναός θα μπορούσε να είναι έργο του καθώς στο σχέδιο της πρόσοψης αναγνώριζε τυπολογικές και

Χριστιανικό Μουσείο, 26-27 Νοεμβρίου 2010). Πρακτικά, Αθήνα 2012, 103-124· και Μ. Δανιήλ, «Η δημοτική ναοδομία της Αθήνας (1866-1910)», στο: Γ' Επιστημονικό Συμπόσιο της Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 22-24 Νοεμβρίου 2013). Πρακτικά, Αθήνα 2015, 827-843.

¹¹ Βλ. Ανδρουτσόπουλος, *Ενοριακή οργάνωση Πατρών*, 127-139· Ξ. Σίμου, *Η αρχιτεκτονική του Ιερού Μητροπολιτικού Ναού Ευαγγελιστρίας Πατρών* (υπό έκδοση).

¹² Γ. Πουλημένος, *Ναοδομία Νεοκλασικισμού*, 64-65· και Γ. Πουλημένος, *Από το Χριστιανικό Παρθενώνα στο Λύσσανδρο Καυταντζόγλου*, Αθήνα 2006, 189-192.

αναλογικές ομοιότητες με τα σχέδια της Ευαγγελίστριας. Πιθανότερη είναι η απόδοση του εν λόγω σχεδίου σε σπουδή της πρόσοψης της Αγίας Ειρήνης κάτι που υποστήριξε ο Δ. Φιλιππίδης¹³. Η σχέση του Καυταντζόγλου με το σχεδιασμό της Ευαγγελίστριας αξίζει όμως να διερευνηθεί περαιτέρω. Η οικοδόμησή του ναού ξεκινά παράλληλα με την οικοδόμηση της μητρόπολης Αθηνών και τελικά ολοκληρώνεται το 1856. Η μορφολογική οργάνωση και ο διάκοσμος της πρόσοψης των δύο εκκλησιών παρουσιάζουν χαρακτηριστικές ομοιότητες (Εικ. 5,6).

Σύμφωνα με έγγραφα της κεντρικής υπηρεσίας των ΓΑΚ, το 1892 το εκκλησιαστικό Συμβούλιο μετά από έγκριση της Δημαρχίας αναθέτει την αποπεράτωση της ανωδομής και της διακοσμήσεως του ναού στον Ερνέστο Τσίλλερ και τις σχετικές εργασίες σε καταξιωμένους εικονογράφους. Για την απευθείας αυτή ανάθεση ακολουθούν διαμαρτυρίες άλλων «εργολάβων τοιχογραφημάτων», όπως αποκαλούνται, προς το Υπουργείο Εσωτερικών ζητώντας την ακύρωση της εργολαβίας¹⁴. Το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο απαντά ότι για να αναθέσει εργολαβικώς την εργασία η οποία «ἀπαιτεί ἐξειδικιασμένην ικανότητα καὶ δὲν ᾔδυνάτο ν' ανατεθῇ εἰς μὴ δεδοκιμασμένους τεχνίτας» απευθύνθηκε στους Β. Κότα, Δ. Μητρόπουλο, Γ. Οικονόμου, Α. Πέτα (κοσμηματογράφους) και Σ. Χατζηγιαννόπουλο (εικονογράφο), «εἰς τοὺς ἐν Ἀθήναις δεδοκιμασμένους κοσμηματογράφους καὶ εἰκονογράφους, τοὺς ἀναλαβόντας καὶ ἐνεργήσαντας τὴν διακόσμησιν τῶν ἐν Ἀθήναις μεγάλων Ἱερῶν Ναῶν Ἀγίας Εἰρήνης, Χρυσοσπηλαιωτίσσης καὶ ἄλλων... ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σχεδιαγραμμάτων καὶ προϋπολογισμῶν τοῦ ἐν λόγῳ Ἀρχιτέκτονος Κοῦ Τσίλλερ»¹⁵.

Στο συμβόλαιο δε που επισφραγίζει τη συμφωνία εργολαβίας¹⁶ το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο κάνει σαφή την απαίτηση μίμησης της εργασίας των προτύπων εκκλησιῶν από τους εικονογράφους και δίνει αναλυτικές τεχνικές οδηγίες. Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα: «Διακόσμησις ὀροφῆς μετὰ τῶν φατνωμάτων. Ἡ διακόσμησις θὰ γίνῃ συμφώνως μέ τὰ σχέδια, ἥτοι τὰ μὲν φατνώματα θὰ κοσμηθῶσι διὰ χρυσῶν κοσμημάτων ὡς καὶ τὰ φόντα αὐτῶν, τὰ δὲ φεστόνια θὰ γίνωσιν ἀνάγλυφα ἐκ πάστας (παπιέ μασέ) καὶ θα χρυσωθῶσιν ἐν μέρει.» Στη συνέχεια αναφέρεται ότι «Ἄπασα ἡ ἀνωτέρω ἐργασία θα γίνῃ

¹³ Δ. Φιλιππίδης, *Η ζωή και το έργο του αρχιτέκτονα Λύσανδρου Καυταντζόγλου (1811-1885): το ιστορικό αποτύπωμα ως οδηγός συνεκδοχικών παρεμβάσεων και διαμεσολαβήσεων με το παρόν*, Αθήνα 1995, 168.

¹⁴ ΓΑΚ-Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών (περιόδου Γεωργίου Α') / αίτηση Α. και Λ. Στεφανόπουλου με α.π. 9411 / 17-4-1892.

¹⁵ ΓΑΚ-Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών (περιόδου Γεωργίου Α') / έγγραφο Εκκλησιαστικού Συμβουλίου προς τη Νομαρχία Αχαΐας με α.π. 2036/ 1 Μαΐου 1892.

¹⁶ ΓΑΚ-Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών (περιόδου Γεωργίου Α') / Συμβόλαιο συμβολαιογράφου Αθηνόδωρου Σωτηριάδου / 11444 / 12 Απριλίου 1892.

σύμφωνα με τὰ σχέδια τοῦ Ἀρχιτέκτονος Τσίλλερ τῶν ὁποίων γνῶσι ἔλαβον οἱ ἄνωτέρω ἐργολῆπται καὶ συνυπέγραψαν καὶ τὰ ὁποῖα θὰ μείνουν εἰς χεῖρας τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Συμβουλίου καὶ εἰς τῷ Ναῷ πρὸς κοινὴν ὁδηγίαν».

Παντάνασσα

Ο σπουδαῖος ναὸς τῆς Παντανάσσης (Εικ. 9,10), ἔλαβε τὴν τελικὴ του μορφή ἀπὸ τὸν Λυσσανδρο Καυτζαντζόγλου μετὰ ἀπὸ τροποποίηση τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος κατέρρευσε μερικῶς πρὶν ἀποπερατωθεῖ. Τὰ συμβόλαια τῆς Παντανάσσης εἶναι καὶ τὰ μόνα ποὺ ἔχουν ἤδη δημοσιευτεῖ.¹⁷

Ὅπως μας πληροφορεῖ τὸ συμβόλαιο τῆς πρώτης εργολαβίας τοῦ 1847¹⁸, ἡ κατασκευὴ ἀνατίθεται σὲ Λαγκαδινούς εργολάβους (Μανιάτη καὶ Μανιατόπουλο), με βάση τὸ «ιχνογραφικὸν διάγραμμα» σὲ τρία τμήματα τοῦ μηχανικοῦ Φ. Συρίου.

Ἡ κατασκευὴ θὰ πραγματοποιηθεῖ με τὸ υλικὸ τοῦ παλαιοῦ μικροῦ ναοῦ ποὺ οφείλουν νὰ κατεδαφίσουν οἱ εργολάβοι, ἀξιοποιώντας τοὺς υφιστάμενους τοίχους ὡς θεμέλια ὅπου εἶναι δυνατόν. Οἱ ἀπαιτούμενοι λίθοι πρὸς λάξευση θὰ ἐξορυθοῦν ἀπὸ τὴν περιοχὴ Πάππα ἢ ἀπὸ τὴ Γαβρολίμνη. Ἀργοὶ λίθοι θὰ ἐπαναχρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ τὰ θεμέλια κτηρίων τῆς Πάτρας. ΓΙΑ τὴν τοποθέτηση τῶν στηλῶν καὶ τῶν πλαισίων ἀνοιγμάτων ποὺ θὰ ἐρθοῦν ἐτοιμα στὸ εργοτάξιο ἀπαιτεῖται ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια καὶ τέχνη. Οἱ ἀρχικά προβλεπόμενοι θόλοι καὶ ὁ τρούλος θὰ γίνουν ἀπὸ οπτοπλινθοδομή.

Κατόπιν περιγράφεται ὁ τρόπος υπολογισμοῦ τῆς ἀντιμισθίας τῶν εργολάβων, ποὺ θὰ προκύψει ἀπὸ ογκομέτρηση ὅλων τῶν τμημάτων ἀφοῦ περατωθεῖ τὸ ἔργο ὑπὸ τις ὁδηγίες τοῦ μηχανικοῦ. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ τεχνικὴ ὁρολογία ποὺ χρησιμοποιεῖται. Οἱ τοῖχοι θὰ μετρηθοῦν κυβικῶς, καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα τμήματα, τόξα καὶ θόλοι θὰ μετρηθοῦν «πάτωμα κατὰ τὴν ἔκφρασιν τῶν κτιστῶν» δηλαδὴ υπολογίζοντας τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀντίστοιχου τόξου, κλίμακες καὶ κωδωνοστάσια θὰ μετρηθοῦν, «κούτζουρον», δηλαδὴ ἀπὸ τὸ θεμέλιο μέχρι τὸ ἥμισυ τοῦ ὕψους καὶ οἱ στήλες θὰ μετρηθοῦν «βέργα» δηλαδὴ υπολογίζοντας πᾶχος ἐνὸς τεκτονικοῦ πήχεως μέχρι καὶ τὰ «κεφαλοκόλωνα».

Ἀκολουθεῖ ἡ κατάρρευση τοῦ ναοῦ καὶ διενέξεις με τοὺς εργολάβους. Νέο εργολαβικὸ συμβόλαιο τὸ 1854¹⁹ συντάσσεται με βάση τὸ σχέδιο τοῦ Καυταντζόγλου με τὸ ὁποῖο δεσμεύονται οἱ ἴδιοι εργολάβοι: ὅτι θὰ ἐνισχύσουν τὴ θεμελίωση, θὰ κατεδαφίσουν τὶς ἤδη ὑπάρχουσες κιονοστοιχίες, θὰ μεταθέσουν

¹⁷ Α. Ρουμελιώτη Πουρναρά, «Τὸ χρονικὸ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ Ι. Ναοῦ τῆς Παντάνασσας Πατρῶν», *Αρχαῖκά Χρονικά* 3 (1992), 26-28.

¹⁸ ΓΑΚ Αχαΐας - Συμβόλαιο συμβολαιογράφου Γεωργίου Παπαγιαννόπουλου/5270/31 Οκτωβρίου 1847.

¹⁹ ΓΑΚ Αχαΐας - Συμβόλαιο συμβολαιογράφου Ἀνδρέα Παπαγιαννόπουλου/8525/27 Μαρτίου 1854.

θύρες και παράθυρα και θα «κτίσῃσι τὰς τέσσαρας εμπροσθινὰς τετραγώνους στήλας (γρέντζας) ὁμοίας κατὰ τὸ πελέκημα με ἐκείνας τοῦ ἐνταῦθα Ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας, κατὰ δὲ τὸ σχῆμα συμφώνως με τὸ ὑπάρχον σχέδιον τοῦ μηχανικοῦ Λ. Καυτατζόγλου, οὕτινος ἔλαβον ἤδη καὶ ἔχουσιν οἱ ἐργολάβοι αὐτοὶ πλήρη γνῶσιν». Ο ναός της Παντανάσσης θα στεγάζεται πλέον ἀπὸ δίριχτη στέγη και δεν θα κτιστεῖ τρουλαῖος ὅπως ο αρχικά προβλεπόμενος.

Παντοκράτωρ

Η μητροπολιτικὴ ἑδρα στεγάστηκε ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση στο τέμενος τῆς οθωμανικῆς αγοράς στα νότια τῆς οχύρωσης²⁰ μέχρι τὸ 1842, ὅταν μεταφέρθηκε προσωρινά στο ναό τοῦ Αγίου Ανδρέου. Για τὴν μετατροπὴ τοῦ τεμένους σε ναό τοῦ Παντοκράτορα (Εικ. 11) πρέπει νὰ ἐγίναν ἀμεσες ἐργασίες ἀποκατάστασης, ὁ χρόνος, ἡ ἐκταση, και τὸ εἶδος τῶν ὁποίων δεν τεκμηριώνεται ἀπὸ γνωστὰ ἐγγράφα. Μεγάλῃς κλίμακας ἐπέμβαση πραγματοποιήθηκε με τὴν προσθήκη προστώου με υπερκείμενο γυναικωνίτη και κωδωνοστασίων στα δυτικά τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα, με τὴν κατασκευὴ τῶν παραβημάτων τοῦ Ἱεροῦ και τὴν υλοποίηση διαφόρων ἐσωτερικῶν τροποποιήσεων.

Με συμβόλαιο τοῦ 1868²¹, που δεν εἶναι σαφές ἀν ἀφορὰ σε αὐτὴ τὴν ἐπέμβαση, τὸ ἐκκλησιαστικὸ συμβούλιο, ἀναθέτει στον Ἡπειρώτη κτίστη Γέωργιον Ψύλλαν, τὴν «παλινόρθωσιν τοῦ εἰρημένου Ναοῦ». Ο ἱστορικὸς Κώστας Τριανταφύλλου ἀναφέρει ὅτι τὸ 1864 ἀποπερατώθηκαν οἱ ἐργασίες τοῦ ναοῦ ἀφοῦ εἶχε καταπέσει ὁ θόλος με ἀρχιτέκτονα τὸ Γεώργιο Ψύλλα Τομεμανά²², πληροφορία που ἀναπαράγεται ἐκτοτε στη βιβλιογραφία. Στο συμβόλαιο ἀποκαθίσταται τὸ ὄνομα τοῦ δημιουργοῦ –που εἶναι ὁ μηχανικὸς Χρυσοβέργης– και ξεκαθαρίζεται ὅτι ὁ ἐργολάβος Ψύλλας οφείλει «ναῖ ὑπακούῃ εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ ἀρμοδίου Μηχανικοῦ καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ἐφαρμογὴν τοῦ Σχεδίου». Ο Χρυσοβέργης, ἀξιωματικὸς τοῦ μηχανικοῦ ἦταν υπεύθυνος και για μιὰ ἄλλη «παλινόρθωση», τὴν μετατροπὴ τοῦ μεντρεσέ τῶν Ἀθηνῶν σε κτήριο φυλακῶν²³.

²⁰ Βλ. Γ. Κουτρόπουλος, «Τὸ Κουρσόμ. Τζαμί στην Πάτρα», στο: *Οθωμανικά Μνημεῖα στην Ελλάδα: Κληρονομίες ὑπὸ διαπραγμάτευση (Γαλλικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν, 20-22 Ἰουνίου 2019). Πρακτικά, (ὑπὸ δημοσίευση) και Σίμου, Πάτρα ἀπὸ τὸ μαχαλά στην ἐνορία (ὑπὸ δημοσίευση).*

²¹ ΓΑΚ Αχαΐας - Συμβόλαιο συμβ/γραφοῦ Πατρῶν Δημητρίου Παλαροπούλου/ 2730/11 Ἰουνίου 1864

²² Τριανταφύλλου, *Λεξικὸ Πατρῶν*, 293· Χ. Παπαδάτου Γιαννοπούλου, *Πατρώ. Ἡ πόλις τῶν πολλαπλῶν ἱστορικῶν ἐπιπέδων. Μιά πολεοδομικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ ἀνάγνωση*, Πάτρα 2018 (στο ἐξῆς: Παπαδάτου Γιαννοπούλου, *Πατρώ*), 334.

²³ Μ. Δανιήλ, *Οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν περίοδο 1835-1912: Παρεμβάσεις και συμβολὴ τους στην διαμόρφωση τῆς πόλης τῶν Ἀθηνῶν*, διάλεξη στο Ἐργαστήριο Ἱστορίας και Θεωρίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, ΕΜΠ, Ἀθήνα 23 Ἰανουαρίου 2020.

Το συμβόλαιο δεν καθορίζει αναλυτικά τις οικοδομικές εργασίες. Οι εργασίες συμφωνούνται με βάση την αποδοχή του σχεδίου, το οποίο προσυπογράφει ο εργολάβος αλλά προστίθεται μια παραλλαγή του σχεδίου στους όρους του συμβολαίου: «Τό μῆκος τῶν τεσσάρων στηλῶν τῶν μελλουσῶν νᾶ διαβαστάξωσι τόν μέγαν κεντρικόν θόλον θέλει τροποποιηθεῖ πρὸς συμφωνία με τὰς λοιπὰς στήλας τοῦ Ναοῦ εἰς μικρότερον, ἀφαιρουμένων ἐξ' αὐτῶν τῶν περί την γραμμὴν καθ' ὅσον θέλουν ἀσβεστοθεῖ αἱ στήλαι διὰ τό ὁμοιόμορφον». Το σχέδιο δυστυχῶς δεν επισυνάπτεται στο συμβόλαιο.

Ἅγιος Δημήτριος

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου (Εικ. 9,12) κατασκευάζεται κοντά στην θέση ομώνυμου ναού που υπήρξε μητρόπολη της προεπαναστατικής περιόδου. Το συμβόλαιο κατασκευῆς του συντάσσεται το 1877²⁴ μετά από μειοδοτικό διαγωνισμό στον οποίο προκρίνεται ο εργολάβος Μαντικός και παρέχει μια ακριβέστατη και εντυπωσιακή περιγραφή της ὅλης κατασκευῆς – εν εἶδει τεχνικών οδηγιών. Αρχιτέκτων του Ναοῦ εἶναι ο Δ. Φωτόπουλος, ο οποίος σχεδιάζει μια τρίκλιτη τρουαία βασιλική.

Ο εργολάβος ἔχει την υποχρέωση να κατεδαφίσει τον υπάρχοντα ναό και να χρησιμοποιήσει τα υλικά για την κατασκευή του νέου. Στο συμβόλαιο ορίζεται το εἶδος της θεμελίωσης, η προέλευση των υλικῶν : αργοὶ λίθοι ἀπὸ το χείμαρρο της Λεύκας, πελεκημένοι γωνιώδεις χάλικες και πλάκες δαπέδου ἀπὸ τη Γαβρολίμνη, ντόπιοι οπτόπλινθοι, μάρμαρα Τήνου και Πεντέλης, δίνεται η σύσταση και οδηγίες παρασκευῆς των κονιαμάτων και επιχρισμάτων, οδηγίες για τη διαβροχή της λιθοδομῆς, προσδιορίζονται οι αρχιτεκτονικοὶ ρυθμοὶ των κιονοκράνων ἀνάλογα με τη θέση τους και παρουσιάζονται κατασκευαστικές λεπτομέρειες για στέγη, θόλους, ανοίγματα, κωδωνοστάσια. Ενδεικτικὰ παρατίθεται το ἀπόσπασμα: «Οἱ οπτόπλινθοι τοῦ μεγάλου θόλου τεθῇσονται καθέτως τῆς κυρτότητος αὐτῶν, ἡ δὲ ἐργασία αὐτῇ θέλει ἐκτελεῖσθαι κατὰ σειρὰς ἢ σφαιρικὰς ἰσοῦψεῖς ζώνας. Οἱ δὲ τύποι αὐτῶν ἀποσυρθῇσονται τότε ὅταν ἡ στερεοποίησις αὐτῶν γίνῃ ἐντελής. Ἄπας δὲ ὁ θόλος συνδεθήσεται διὰ σιδηρῶν ῥάβδων κατὰ τὰς οδηγίας τοῦ ἐπιτελέσαντος τό ἔργον μηχανικοῦ».

ΣΤ. Με βάση τη γνώση που αποκομίζουμε ἀπὸ τα εργολαβικά συμβόλαια ἀνέγερσης ναῶν, βλέπουμε ὅτι κατὰ το 19^ο αἰῶνα στον σχεδιασμό, ἐπιβλεψὴ και ἀποπεράτωση του ἰδίου ἔργου, συχνὰ ἐμπλέκονται παραπάνω ἀπὸ ἕνας μηχανικοὶ, εἴτε πρόκειται για ἀρχιτέκτονες, δημοτικούς ἀρχιτέκτονες και μηχανικούς του δήμου ἢ της στρατιωτικῆς υπηρεσίας²⁵. Οἱ καταρτισμένοι διπλωμα-

²⁴ ΓΑΚ Αχαΐας - Ἀρχεῖο Συμβολαιογράφου Πατρῶν Αθ. Κάσσαρη / 2825/ 24-6-1877.

²⁵ Σχετικὰ με τη δραστηριότητα των μηχανικῶν βλ. Μ. Δανιήλ, *Το ἔργο της Ἀρχιτεκτονι-*

τούχοι αρχιτέκτονες κατά την περίοδο αυτή στην Ελλάδα είναι ακόμη ελάχιστοι και ο βαθμός συμμετοχής τους στα συγκεκριμένα έργα ναοδομίας στην Πάτρα δεν είναι ακόμη σαφής μέσω των γνωστών τεκμηρίων.

Στα συμβόλαια αναφέρεται ρητά η επίβλεψη του εκάστοτε εκκλησιαστικού συμβουλίου και η υπακοή του εργολάβου σε αυτό. Στην αρχική σύλληψη και στην πορεία σχεδιασμού των έργων παίζουν ξεκάθαρο ρόλο οι ποικίλες απαιτήσεις, προτιμήσεις και τα πρότυπα των αναθετουσών αρχών – δημοτικής αρχής, εκκλησιαστικού συμβουλίου, δωρητών. Ανάμεσά τους εντοπίζονται προσωπικότητες από σημαντικές οικογένειες της Πάτρας – πρόκριτοι της οθωμανικής περιόδου και εκπρόσωποι της νέας αστικής τάξης των εμπόρων και κτηματιών.

Από τις πιο συντηρητικές σχεδιαστικές λύσεις στη ναοδομία μέχρι τις πιο ρηξικέλευθες οι επιρροές είναι πλούσιες και μπολιάζονται υπό την ακτινοβολία του αθηναϊκού κλασικισμού, της ιταλικής και επτανησιακής παράδοσης και της οικοδομικής παράδοσης των μαστόρων. Επίσης σε πολλές περιπτώσεις τα αρχιτεκτονικά και διακοσμητικά στοιχεία ναών της ίδιας της πόλης γίνονται πρότυπα αναφοράς αντιγραφής των μεταγενέστερων ναών της Πάτρας. Οι κίονες της πρόσοψης της Παντανάσσης γίνονται καθ' υπόδειξιν του σχεδίου των κιόνων της Ευαγγελιστριάς.

Μαζί με τα συμβόλαια δυστυχώς δεν διασώθηκαν τα επισυναπτόμενα σε αυτά σχέδια των μηχανικών, παρόλο που πρωταρχικός όρος των συμφωνιών είναι η πλήρης κατανόηση και αποδοχή του σχεδίου από τον εργολάβο. Όπως μας πληροφορεί το συμβόλαιο περί ανεγέρσεως του Ναού του Αγίου Δημητρίου (1877) «τό σχεδιάγραμμα, ό προϋπολογισμός καί λοιπαί λεπτομέρειαι θέλουν μείνει εις χείρας του Έκκλησιαστικού Συμβουλίου». Το σχεδιάγραμμα οφείλει να συμβουλευέται ο εργολάβος κατά γράμμα και να υπακούει στις υποδείξεις του διευθύνοντος μηχανικού. Το ίδιο ισχύει και στο συμβόλαιο αποπεράτωσης της οροφής της Ευαγγελιστριάς (Εικ. 7), λόγος για τον οποίο έχει διασωθεί στο αρχείο του ναού και σχέδιο του Τσίλλερ για την ουρανία (Εικ. 8)²⁶.

Αξιοσημείωτο είναι ότι σε παραδείγματα της πρώτης περιόδου οι κτίστες προέρχονται από περιοχές με πλούσια οικοδομική παράδοση - Ηπειρώτες πετράδες στον Παντοκράτορα, Λαγκαδινοί στην Παντάνασσα. Σε όψιμα παραδείγματα ιδίως όσον αφορά σε εργασίες αποπερατώσεως και διακοσμήσεως προτιμώνται εξειδικευμένοι εργολάβοι των Αθηνών με εμπειρία σε αντίστοιχα έργα και σαφή προσανατολισμό στα πρότυπα της πρωτεύουσας. Η ποιότητα

κής Υπηρεσίας του Δήμου Αθηναίων κατά την περίοδο 1835-1912 (Διδακτορική διατριβή). Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Τομέας Ι: Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού, Αθήνα 2017.

²⁶ Το σχέδιο παρουσιάζεται στο: Παπαδάτου Γιαννοπούλου, Πατρώ, 391, εικ. ζ205-ζ206.

και η άψογη επεξεργασία είναι απαίτηση κάθε συμβολαίου. Για ορισμένες εργασίες δε όπως για την τοποθέτηση των κιονοστοιχιών και τα στοιχεία διακόσμου γίνεται ιδιαίτερη μνεία στην τελειότητα της τέχνης της κατασκευής.

Όπως βλέπουμε στο εξαιρετικό τεκμήριο του Συμβολαίου του Αγίου Δημητρίου, υπεισέρχεται πλέον σταδιακά στο τεχνικό λεξιλόγιο η χρήση επίσημων αρχιτεκτονικών όρων σε σχέση με τους όρους των μαστόρων που χρησιμοποιούνται στα πρώτα συμβόλαια που αναφέρθηκαν –σιδηρά ελάσματα αντί για βέργες, κιονόκρανά αντί για κεφαλοκόλωνα– εξέλιξη που προφανώς μαρτυρεί την επίδραση των τεχνικών σπουδών προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Η τόσο ενδελεχής περιγραφή των αρχιτεκτονικών προδιαγραφών δηλώνει την παρουσία ή τις υποδείξεις του Μηχανικού κατά την σύνταξη των συμβολαίων.

Τα παραπάνω συμβόλαια που συγκεντρώθηκαν, μεταγράφηκαν και παρουσιάστηκαν επιλεκτικά, καθώς και όσα ακόμη εντοπιστούν, αξίζει να δημοσιευτούν αυτούσια σε μια επικείμενη συνολική έκδοση για τη νεοκλασική ναοδομία της Πάτρας, φωτίζοντας άγνωστες αλλά σημαντικές πτυχές της νεοελληνικής εκκλησιαστικής ναοδομίας εν γένει.

Summary

XENI SIMOU

CHURCH BUILDING IN PATRAS DURING 19th CENTURY THROUGH THE STUDY OF BUILDING CONTRACTS' ARCHIVES

The port city of Patras that was diachronically in direct contact with Western Europe was one of the most rapidly growing urban centers of Greece during the 19th century. After the Greek War of Independence, the old parish churches – that have been cores of the christian “mahalle” of the ottoman era – were quickly replaced by big basilicas of neoclassical architecture. The old parishes continued to be centers of administrative organization of the city. The building of the new churches, that was a responsibility of the City Hall, was not merely submitted by war destructions and necessity of bigger space for the congregation, but it was actually an expression of the demand for a new glorious public architecture. Neoclassical idiom was bearing loads of national identity's changes that were ideally reflected on the preferences of church building.

The current study presents mainly unpublished documentation material of building contracts of the churches of 19th century of Patras, kept at the General State Archives of Achaia. The contracts were conducted between the parish's council and the builders-contractors or painters and were defining specific agreements related to building processes, structural methods, materials, timelines and stakeholders' obligations. By ratifying the contract, the contractors were accepting the accompanying architectural plans, that unfortunately were not found attached in any of the documents.

Through a selective presentation of four contracts referring to the important churches of Evangelistria (Cathedral of Patras), Pantokrator (former mosque- initial post evolution cathedral), Pantanassa (designed by famous architect Lyssandros Kaftantzoglou) and Aghios Demetrios (former cathedral of the Ottoman era) the study investigates the design processes, the architectural influences, the building traditions and the role of the contributors (architects, engineers, builders, painters, and parish members) in the evolution of ecclesiastic architecture of 19th century in Patras, anticipating a future greater publication will follow.

Εικ. 1. Πάτρα. Ναός Παντανάσσης (1840, 1847-1859). Συμβόλαιο εργολαβίας ανέγερσης ναού (ΓΑΚ Αχαΐας. Αρχείο συμβολαιογράφου Γεωργίου Παπαγιαννόπουλου / 5270 / 31 Οκτωβρίου 1847).

Εικ. 2. Πάτρα. Χάρτης της πόλης με ένδειξη θέσης ναών σύμφωνα με σχέδιο της βενετικής απογραφής Grimani 1700. (Ξ. Σίμου)

Εικ. 3. Πάτρα. Χάρτης της πόλης το 1830 (σύνθεση σχεδίων Grimani 1700 και Cerulli 1830) με ένδειξη της θέσης των ναών σε λειτουργία και των ναών σε εγκατάλειψη (Ξ. Σίμου).

Εικ. 4. Πάτρα. Χάρτης της πόλης το 1930 με ένδειξη της θέσης των ναών που ανεγέρθηκαν τον 19^ο αιώνα και των ναών που οικοδομήθηκαν στις αρχές του 20^{ου}. (Ξ. Σίμου).

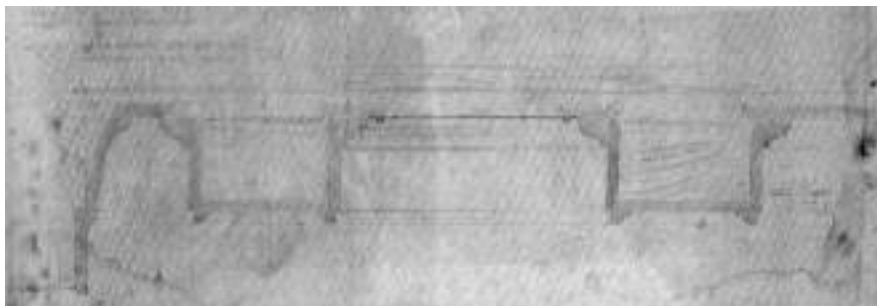
Εικ. 5. Πάτρα. Μητροπολιτικός Ναός Ευαγγελιστρίας (1842-1856). Άποψη από τα βορειοδυτικά (αρχές 20^{ου} αι).

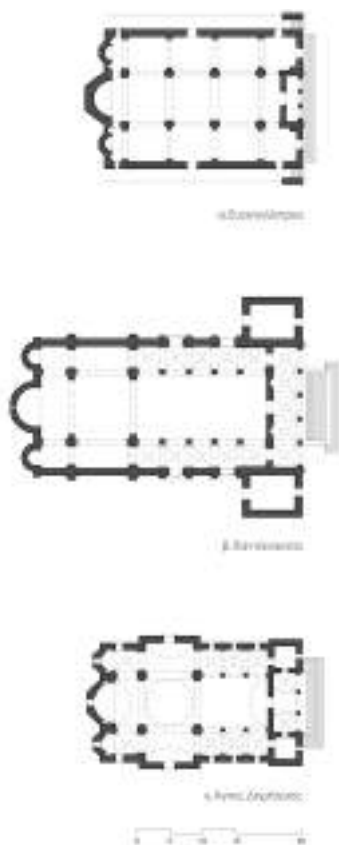
Εικ. 6. Αθήνα. Μητροπολιτικός Ναός (1842-1862).
Άποψη από τα δυτικά (Αρχείο Roger Viollet, 1890).

Εικ. 7. Πάτρα. Μητροπολιτικός Ναός Ευαγγελιστρίας (1842-1856).
Άποψη ουρανίας (Ξ. Σίμου, 2011).

Εικ. 8. Πάτρα. Μητροπολιτικός Ευαγγελιστριάς (1842-1856).
Λεπτομέρεια τομής φατνώματος (σχέδιο Ε. Τσίλλερ 1888)
(Παπαδάτου Γιαννοπούλου, *Πατρώ*, 391, εικ. ζ205-ζ206).

Εικ. 9. Πάτρα. α. Μητροπολιτικός Ναός Ευαγγελίστριας (1842-1862).
Κάτοψη (Ξ. Σίμου, 2020), β. Πάτρα. Ναός Παντανάσσης (1840, 1847-1859).
Κάτοψη (Ξ. Σίμου, 2020), γ. Πάτρα. Ναός Αγίου Δημητρίου (1877-1880). Κάτοψη.

Εικ. 10. Πάτρα.
Ναός Παντανάσσης (1840,
1847-1859). Άποψη από
τα δυτικά (Ξ. Σίμου, 2020).

Εικ. 11. Πάτρα. Ναός Παντοκράτορα. Άποψη από τα νότια
(Ιερά Μητρόπολις Πατρών, *Ιστορικοί Ναοί των Πατρών*, Πάτρα 2012).

Εικ. 12. Πάτρα. Ναός Αγίου Δημητρίου (1877-1880).
Άποψη από τα βορειοδυτικά (αρχές 20^{ου} αιώνα).